

ББК
65.9(2)32
с - 68

А. С. СМІРНОВ

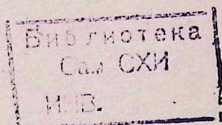
ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК
ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ
ЭКОНОМИКАСИ
ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ
ВА ПЛАНЛАШТИРИЛИШИ
ЮЗАСИДАН
КУРС
ИШЛАРИ

ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИК ТЕХНИКУМЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК
ВА УҚУВ ҚУЛЛАНМАЛАРИ

А. С. СМІРНОВ

ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИК
ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНІНГ
ЭКОНОМИКАСИ,
ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА
ПЛАНЛАШТИРИЛИШИ
БЎЙИЧА КУРС ИШЛАРИ

СССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг Олий
ва ўрта қишлоқ хўжалик таълими Бош бошқармаси
томонидан ўрта қишлоқ хўжалик ўқув юртлари
учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

ТОШКЕНТ — «УЎҚИТУВЧИ» — 1983

Ўқув қўлланмада предметнинг қуйидаги асосий темалари: қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ихтисослаштириш ва концентрациялаш, моддий-техника ресурслари ва улардан фойдаланиш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг интенсивлаш, меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, ер фонди ва ундан фойдаланиш, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари экономикаси, уларни ташкил этиш ва бошқалар бўйича курс ишлари тайёрлаш методикаси берилади.

Тақризчи: Иқтисод фанлари кандидати,
доцент Маҳмудов О.

С 69

Смирнов А. С.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси, ташкил этилиши ва планлаштирилиши бўйича курс ишлари; Ўрта қишлоқ хўжалик ўқув юрт. учун ўқув қўлл.— Т.: Ўқитувчи, 1983.— 240 б. (Қишлоқ хўжалик техникумлари учун дарслик ва ўқув қўлл.)

Смирнов А. С. Курсовые работы по экономике, организации и планированию сельскохозяйственного производства.

65.9(2)325.2—2я7
333

№ 381 — 83
Навий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси.
Тираж
Карт. тиражи.

© Издательство «Колос», 1978;

© Узбек тилига таржима. «Ўқитувчи», 1983.

С $\frac{3801010000 - 224}{353(04) - 83}$ 185 — 83

КИРИШ

Ўрта қишлоқ хўжалик ўқув юртларида «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси, ташкил этилиши ва планлаштирилиши» предмети бўйича бошқа формаларда ўтказиладиган ўқув машғулотлари (синфдаги назарий ва амалий машғулотлар, ички хўжалик планлаштириш бўйича ўқув практикаси) қаторида курс ишлари бажариш ҳам кўзда тутилади. Мазкур ўқув қўлланманинг мақсади кундузги ва сиртқи бўлим ўқувчиларига шу ишларни бажаришда ёрдам беришдир.

Ўқув қўлланмада қишлоқ хўжалик корхоналари, уларнинг ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини анализ қилиш ва планлаштиришда, айрим тармоқларнинг ривожланиш даражасини, умуман хўжалик экономикаси ҳолатини, совхозлар, колхозлар, хўжаликлараро корхона ва комплексларда, паррандачилик фабрикаларида турли план-иқтисодий ҳисоб-китобларни бажаришни баҳолашда фойдаланиладиган кўрсаткичларни ҳисоблаш системаси ва методикасига асосий эътибор берилган.

Шунингдек, ўқув қўлланмада курс ишларини бажаришнинг умумий масалалари, бу ишларни расмийлаштиришга қўйиладиган талаблар ҳам қараб чиқилади.

«Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси, ташкил этилиши ва планлаштирилиши» предметининг асосий темалари бўйича тахминий курс ишлари келтирилади. Уларда айрим масалаларни ишлаб чиқиш, кўрсаткичларни ҳисоблаш юзасидан қисқача методик йўл-йўриқ берилади. Ҳар қайси курс ишида аналитик жадвалларнинг тавсия этиладиган формалари келтирилади.

Ҳисоб-китобларда ишлатиладиган ва жадвалларда келтириладиган маълумотлар (манбалари кўрсатилган айрим кўрсаткичлардан ташқари) шартли бўлиб, бирон муайян хўжалик экономикасини характерлаб бермайди, уларнинг аҳамияти кўпроқ методик мулоҳазалар билан белгиланган.

Айрим темалар бўйича курс ишларини бажариш учун

керак бўладиган дастлабки асосий маълумотлар сифатида совхоз ва колхозларнинг 1975 йилдаги йиллик ҳисоботлари ва ишлаб чиқариш-молиявий планлари кўрсатилган. Қўшимча маълумотлар курс ишларини бажариш юзасидан индивидуал топшириқлар берилаётганда ўқувчиларга ўқитувчилар томонидан айтилиши лозим. Бунда айрим иттифоқдош республикаларда планлаштириш, ҳисоблаш ва ҳисобот бериш учун ишлатиладиган бланк формаларининг зонал ва бошқа хусусиятлари назарда тутилмоғи керак. Ўқитувчилар мазкур предмет бўйича кўп иттифоқдош республикаларда миллий тилларда нашр этилган зонал дарслик ва ўқув қўлланмалари борлигини эътиборга олиб, тавсия этилган адабиётни ўқувчиларга маълум қилади.

Иловаларда фақат дарслар учунгина мўлжалланган норматив материаллар келтирилган.

I тема

КУРС ИШЛАРИ БАЖАРИШНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1-§. КУРС ИШИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Курс иши деганда ўрганилаётган предмет программа-сидаги муайян тема (масала)нинг ўқувчи томонидан конкрет хўжалик ҳисоботи ва плани кўрсаткичларидан фойдаланиб ишлаб чиқилиши ва ёзма тарзда тақдим этилиши тушунилади. Агар ишлаб чиқиш учун план кўрсаткичлари ҳисоби, шунингдек, янги технология, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш, янги техникани, машина ва механизмлар системасини жорий этишни лойиҳалаш ва иқтисодий асослаш тема этиб танланса, бундай курс иши курс лойиҳаси деб аталади.

Курс иши (курс лойиҳаси)нинг мақсади программадаги тегишли масалалар юзасидан ўқувчилар орттирган билимларни системалаш, чуқурлаштириш ва мустаҳкамлашдан, мустақил ишлаш, ишлаб чиқариш-техник ва иқтисодий масалаларни ҳал этишда назарий билимларни амалда қўллай олиш кўникмасини ривожлантиришдан иборат. Курс ишини бажариш учун аввал ўқув, илмий-ишлаб чиқариш ва маълумотлар (справка) жамланган адабиётни ўрганиш лозим бўлади, бу эса китоб, справочник, каталог ва инструкциялар устида ишлаш кўникмасини орттиришда, мустақил равишда билим олиш ва бойитиш қобилиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси ва ташкил этилиши юзасидан бажариладиган курс иши вазифаларидан бири — иқтисодий тадқиқ этишнинг амалдаги методлари билан танишишдан, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятини анализ қилиш ва планлаштириш ҳамда турли хил план-иқтисодий ҳисоб-китобларни амалга оширишдаги амалий ишда ўша методларни қўллай олиш кўникмасини ривожлантиришдан иборатдир.

Курс ишлари ўқув планларида кўзда тутилган бўлиб, улар ҳар бир ўқувчи учун мажбурийдир. Сиртдан ўқувчилар диплом ишларини охириги курсда, кундузи қатнаб

Ўқувчилар эса охирги семестрда, одатда, диплом арафасидаги ишлаб чиқариш практикасидан кейин бажарадилар; практика пайтида ўқувчилар дастлабки маълумотларни тўплайдилар, зарур тажриба ишлари (иш кунининг хронографияси, хронометраж ва ҳоказо) ўтказадилар ҳамда тема билан боғлиқ ҳисоб-китобларни бажарадилар.

Курс ишлари ўз мазмунига кўра албатта ҳисоб-китобли бўлиши ва конкрет хўжалик (совхоз, колхоз, паррандачилик фабрикаси, чорвачилик комплекси, хўжаликлараро корхона ва ҳоказо) ёки унинг ишлаб чиқариш бўлимлари материали асосида бажарилиши керак. Бу ҳисоб-китобларнинг тугалланган, етарли даражада асосланган ва мувофиқлаштирилган, қўшимча кўрсаткич ва манбаларсиз ҳам тушунарли бўлиши муҳимдир.

Курс иши (курс лойиҳаси) нинг конкрет темаси ўқувчиларга индивидуал топшириқ тарзида маълум қилинади ёки ўқувчиларнинг ўзлари ўқитувчи билан келишган ҳолда танлайдилар.

Бажарилган ва тегишли тарзда расмийлаштирилган иш (лойиҳа) текшириб чиқиш учун ўқитувчига топширилади. Иш ижобий баҳо олса, текшириш натижасига қараб қониқарли (зачтено) ҳисобланиши мумкин. Энг мазмундор ва қизиқарли ишлар очиқ ҳимоя қилишга тайинланиши мумкин. Бунда ўқувчи гурппада ёки махсус конференцияда ўз иши (лойиҳаси)нинг мазмуни тўғрисида оғзаки маълумот беради. Ахборот бериб бўлганидан сўнг автор ўз ҳисоб-китоблари, хулоса ва таклифларини ҳимоя қилиб, берилган саволларга жавоб қайтариши лозим.

Курс иши (курс лойиҳаси) салбий баҳоланса, қайта ишлаш учун қайтариб берилади. Бундай ҳолларда ўқувчига янги топшириқ (янги тема) берилиши мумкин.

2-§. КУРС ИШЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ВА ТУЗИЛИШИ

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси ва ташкил этилиши бўйича бажариладиган курс иши стандарт формадаги 20—25 саҳифа қўлёзма тексти, шу жумладан, жадваллар, схемалар, диаграммалар, ҳисоб-китоблардан иборат бўлади.

Совхоз ва колхозларга берилган йиллик ишлаб чиқариш ва хўжалик ҳисоби топшириқлари, шунингдек, хўжаликларнинг ишлаб чиқариш-молиявий планларидаги

айрим қисмларни (перспектив планларни ҳам) ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган курс лойиҳасининг текст қисми 12—15 саҳифа билан чекланиши мумкин. Тегишли план ва топшириқларнинг ушбу тема бўйича кўрсаткичлари (жадваллар) ёзиб-тўлдирилган типовой бланкалари тарзидаги ҳисоб-китоблар текстга илова қилинади.

Тема мазмунини тўлиқ очиб бериш учун керакли диаграмма ва схемаларни ўқувчилар бевосита курс иши (лойиҳаси) текстида ёки алоҳида, чертёж қоғозида (ватман ёки миллиметрланган қоғозларда) бажарадилар, кейин уни текстга қўшиб (ёпиштириб) қўядилар.

Курс иши кириш қисми ва қуйидаги уч бўлимдан иборат бўлади: 1) хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий хараakterистикаси; 2) асосий текст ва ҳисоб-китоб қисми ҳамда 3) фойдаланилган адабиёт ва дастлабки маълумотларнинг бошқа манбалари рўйхати.

Кириш қисмида қишлоқ хўжалигининг тегишли тармоқлари олдида турган асосий вазифалар ёритилади, партия ва ҳукуматнинг курс иши темасига бевосита тааллуқли қарорлари ҳамда уларнинг амалда бажарилиши юзасидан ўтказилаётган тадбирлар кўрсатиб ўтилади. Бу қисмда курс ишининг мақсади ва асосий масалалари аниқ баён этилиши ҳамда курс иши қайси хўжалик мисоли асосида бажарилаётгани айтилиши керак.

«Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий хараakterистикаси» бўлимида қуйидаги масалалар кўриб чиқилади:

1) хўжалик ўрнашган жой ва унинг транспорт алоқалари, маъмурий марказларидан олис-яқинлиги;

2) хўжаликнинг ердан фойдаланиш хараakterистикаси; ходимларнинг, шу жумладан, меҳнатга лаёқатли эркак ва аёлларнинг умумий сони;

3) хўжаликнинг ихтисослашганлиги, унинг асосий ва қўшимча тармоқлари, хўжаликлараро алоқалари;

4) хўжалик фаолиятининг сўнгги 2—3 йилги асосий иқтисодий кўрсаткичлари — деҳқончилик ва чорвачилик ялпи маҳсулотининг қиймати деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат унумдорлиги, маҳсулот асосий турлари бирлигининг таннарни, маҳсулот реализациясидан келадиган фойда миқдори (величина) ҳамда бутун хўжалик ва унинг айрим тармоқларидаги ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси.

Курс ишининг темасига қараб, хўжалик ва унинг бўлимлари хараakterистикаси кенгайтирилиши ҳамда қиш-

лоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва моллар маҳсулдорлиги, асосий, ишлаб чиқариш фондлари, жумладан, энергетика воситалари билан таъминланганлик, улардан фойдаланиш даражаси тўғрисидаги маълумотлар сингари бошқа кўрсаткичлар билан тўлдирилиши мумкин.

Курс ишининг асосий текстли ва ҳисоб-китобли қисмида хўжалик (унинг бўлимлари) ишининг тегишли кўрсаткичлари келтирилади ва анализ қилинади, уларни аниқлаш методикаси қисқача тушунтириб ўтилади, зарур ўринларда формулалар ва ҳисоб-китоблар келтирилади. Кўрсаткичлар анализи ва ҳисоб-китоблар методикаси текстда келтирилган жадвал ва диаграммалар, графика (ёзув)ларга жалб этилган ҳолда баён қилинади.

Қараб чиқиладиган ҳар бир масала бўйича хўжалик ва унинг бўлимлари ишига танқидий баҳо берилади. Бўлим хулосалар билан тугайди. Автор бу хулосаларда хўжаликда мавжуд бўлган камчиликларни бартараф этишга, аниқланган резервлардан фойдаланишга қаратилган конкрет таклифларини қисқача баён қилади.

Бунда асосий эътибор курс иши темасини тўлиқ ва чуқур очишга, кўрсаткичларнинг асосланганлигига, материални баён этишдаги мантиқийлик ва изчилликка қаратилмоғи лозим. Жумлаларнинг аниқ, хийла содда ва тушунарли бўлишига, ихчам таърифлар тузишга эришмоқ зарур. Бу иш ўқиш ва унинг мазмунини тушуниб олишни енгиллаштиради.

Учинчи бўлимда асосий ва қўшимча адабиёт, қарорлар, инструкциялар, норматив ва низомлар материалларидан курс ишини бажаришда фойдаланилган хўжаликларнинг план-ҳисобот ҳужжатлари рўйхати берилади.

Курс лойиҳаси тузилиши ва мазмунига кўра курс ишига асосан ўхшаса-да, ҳисоб-китоблар ва план кўрсаткичларининг анча қисми текстда эмас, балки тегишли план ва топшириқларнинг типовой бланкаларида келтирилганлиги билан фарқланади. Бундай типовой бланкалар лойиҳанинг иловаси (Ҳисоб-китоб қисми) ҳисобланади. Текстда эса, фақат асосий (якунловчи) кўрсаткичлар ҳамда план кўрсаткичларини ҳисоблаш, уларни асослаш методикасига тушунтиришлар келтирилади.

Янги технология, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилиш, янги техникани жорий этишни ишлаб чиқиш ва иқтисодий асослашни тема қилиб олган курс лойиҳасида янги усул ва методларни, уларни қўллаш шароитларини қисқача тавсифламоқ зарур.

3- §. КУРС ИШНИ ТАЙЁРЛАШ ВА БАЖАРИШ ТАРТИБИ

Курс иши (курс лойиҳаси) бўйича бериладиган индивидуал топшириқлар ўқувчиларга ёзма тарзда етказилади. Топшириқнинг мазмуни қисқа ёки анча тўлиқ, кенг бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда фақат иш (лойиҳа)нинг темаси, бажариш муддати ҳамда ишни бажаришда фойдаланиш мумкин бўлган асосий адабиёт, справка-норматив материаллар рўйхати берилади.

Иккинчи ҳолда эса (айтиб ўтилган маълумотлардан ташқари), топшириқда курс иши (лойиҳаси)нинг плани ёки асосий масалалари кўрсатилади.

Курс иши бўйича бериладиган индивидуал топшириқнинг тахминий формасини қуйида келтирамиз:

Ўқувчи топшириқни олгач, предметнинг ўқув программаси юзасидан тема мазмуни билан танишади, зарур ўқув ва справка-норматив адабиёти тўплайди, хўжалик ва унинг бўлимлари бўйича дастлабки материалларни тўплаш учун план тузади.

Планда асосий кўрсаткичларнинг рўйхати берилади. Улар тема бўйича ҳисоб-китоб қилиш, асосий масалаларни, жумладан, эксперимент ўтказиш йўли билан ўқувчининг ўзи томонидан олинадиган масалаларни тўлиқ ечиш учун зарурдир. Бу кўрсаткичларнинг манбалари (хўжаликларнинг йиллик ҳисоботлари ва ишлаб чиқариш-молия планлари, бригада ҳамда фермаларга берилган йиллик топшириқлар) ва қайси йиллар учун олингани, шунингдек, тема юзасидан зарур бланкали ҳужжатлар рўйхати кўрсатилади.

Топшириқни бажариш учун қилинадиган ишнинг навбатдаги босқичи тема бўйича ўқув, илмий-ишлаб чиқариш ва норматив-справка адабиётини чуқур ва батафсил ўрганиб чиқишдир. Зарурат бўлса, топшириқнинг иккинчи бўлимида масалалар таърифи аниқланади ҳамда уларнинг изчиллиги белгиланади. Бунда улар тема материалларининг мантикий асосланган тартибда жойлашуви ҳамда темани тўлиқ очиш лозимлиги назарда тутилиб, кичик бандларга ажратилади. Шундан сўнг хўжалик билан танишиш, дастлабки материаллар тўплаш, нормативлар ва бошқа материалларни йиғиш бошланади. Эксперимент (тажриба) маълумотлари олиш мақсадида қилинадиган иш кўрсаткичларининг ишонарли бўлишини таъминлайдиган ҳамма талабларга риоя қилинган ҳолда ўтказилади.

Топшириқ

Техникум (совхоз-техникум) _____ группаси _____

курсининг ўқувчиси _____ га «Ўқишлоқ
(ўқувчининг фамилияси ва инициаллари)

хўжалик ишлаб чиқаришининг эконоикаси, ташкил этилиши ва
планлаштирилиши» бўйича курс иши бажариш учун берилади.

Топшириқ темаси: _____

I. Бошлангич маълумотлар

1. Топшириқни бажариш учун мисолга олинадиган хўжалик, унинг
бўлимлари номи _____

2. Топшириқни бажаришда зарур бўладиган асосий кўрсаткичлар
рўйхати ва манбалари _____

II. Курс ишининг тахминий плани

1. _____

2. _____

3. _____

III. Тема бўйича адабиёт

Берилган вақти _____

Топшириқни бажариш муддати _____

Ўқитувчи _____
(фамилия ва имзо)

Бошланғич маълумотларни тўплаш билан уларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш (курс ишини бажариш) ўртасида кўпинча анча вақт ўтади, шунинг учун дастлабки рақамли материални олдиндан тайёрлаб қўйилган ҳамда тегишли типовой форма ва ҳужжатлар жадвалларига ўхшаш жадвал макетларига ёзиб бориш керак. Хўжалик, унинг бўлимлари, тармоқлари, илғорларнинг ютуқлари тўғрисидаги айрим рақамли маълумотлар ва бошқа маълумотлар «Курс иши материаллари» деган махсус дафтарга ёзиб борилади.

Бундай тартиб тўпланган материалдан топшириқни бажаришда фойдаланишни осонлаштиради. Ҳамма ёзувларни саришталик билан, аниқ-таниқ, рақамли маълумотлар манбаини кўрсатган ҳолда олиб бормоқ керак.

Курс ишини бажариш, одатда, ҳисоб-китоб қилишдан, жадвал, схема ва диаграммалар тузишдан, план ва топшириқларнинг тегишли бўлимларидаги план кўрсаткичларини ишлаб чиқишдан бошланади ва ҳоказо. Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичлар ва бошқа материаллар анализ қилинади ҳамда курс иши (лойиҳаси)нинг текстли қисми ёзилади. Зарурат туғилганда курс иши планига қўшимча ва ўзгартиришлар киритилади.

Курс ишининг муваффақиятли бажарилиши бошланғич материални тўғри ишлаб чиқишга, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини анализ қилишда илмий усул ва методларни қўлланишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. (Бу масалалар мазкур ўқув қўлланмасининг II темаси бўйича кўриб чиқилади.) Бунда жадвалларнинг макетларини тўғри танлаш, улардаги кўрсаткичларни группалаш, шунингдек, ҳисоб-китоб маълумотларини тўғри графалаш ва акс эттиришнинг аҳамияти каттадир. Жадваллар, графиклар ва схемалар курс иши (лойиҳаси)ни аниқ ва янада мазмундор қилади. Улар текст, жадваллардаги кўрсаткичлар билан мослашган ҳамда маълум талабларга мувофиқ бажарилган бўлиши керак (4- § га қаранг).

Бригада, ферма (механизациялашган отряд, звено)нинг йиллик ишлаб чиқариш топшириғини, хўжаликнинг йиллик ишлаб чиқариш-молиявий ёки перспектив плани муайян бўлимини ишлаб чиқиш билан боғлиқ курс ишини бажаришда планли кўрсаткичлар типовой формадаги тегишли жадвалларга ўхшаш жадвалларда ёки бевосита типовой план ва топшириқ (тутилмаган бланклар бўлса) жадвалларида группаланади.

4-§. КУРС ИШИНИ РАСМИЙЛАШТИРИШ

Курс иши (лойиҳаси)ни узил-кесил расмийлаштиришга киришишдан олдин тема нечоғли тўлиқ очилганлиги, материални баён этиш ва жойлаштиришда изчилликка риоя қилинганлиги, текстда манбалар тўғри кўрсатилганлиги, услубий нуқсонлар ва имловий хатолар бор-йўқлиги синчиклаб текширилади.

Текстда келтирилган цитаталар оригиналга тўла мувофиқ бўлиши керак. Улар, одатда, тирноққа олинади ва манба кўрсатилади. Сиёсий, ўқув ва илмий-ишлаб чиқариш адабиёти бўйича бериладиган изоҳларда авторнинг фамилияси ва инициаллари, китоб ёки журналнинг тўлиқ номи, нашр этилган жойи, нашриёт, чиқарилган (босмадан чиққан) йили, саҳифалари кўрсатилади; расмий ҳужжатлар бўйича эса — ҳужжатнинг тўлиқ номи, унинг номери ва қабул қилинган вақти кўрсатилади.

Текстда, жадвалларда ва диаграммаларда фақат ўлчов бирликларинигина қисқартиб ёзиш, чунончи, тоннани — т, центнерни — ц, килограммни — кг, граммни — г, озуқа бирликларини — оз. бир. шунингдек, кўп ишлатиладиган иборалардан шу кабиларни — ш. к., ва бошқаларни — в. б., ва ҳоказони — ва ҳ. к., деб ёзиш мумкин.

Қўлланиладиган формулалар ва шартли ҳарфий белгилар тушунтириб берилиши (расшифровка) ва бутун курс иши (лойиҳаси) бўйича бир турда бўлиши лозим.

Текстдаги абзацлар тўғри чиқарилиши зарур. Текстнинг алоҳида мазмунли қисмлари, одатда, мустақил абзацларга чиқарилади. Вақт (калндарь санаси, йил) одатда келишиқ қўшимчаларисиз ёзилади:

нотўғри

тўғри

1977 йилнинг 10-марти
Жорий йилнинг апрелида

1977 йил, 10 март
1976 йилнинг апрелида

Текстдаги белги ва числолар ҳамма томонидан қабул қилинган қондалар бўйича ёзилиши керак:

нотўғри

тўғри

Планнинг бажарилиши % биринчи § да ай-
тилган эди қора моллар-
нинг инвентарь №№

Планнинг бажарилиши
проценти 1- § да ай-
тилган эди... қора молларнинг ин-
вентарь номерлари

Ишни текшириб чиқиш учун ўқитувчига топширишдан илгари тегишли тарзда расмийлаштирмоқ лозим.

Биринчи саҳифада (тема номидан сўнг) курс иши (лойиҳаси)нинг плани ёки мазмуни келтирилади. Унда масалалар текстда қандай тартибда кўриб чиқилган бўлса, шундай изчилликда санаб кўрсатилади. Сўнгги саҳифада фойдаланилган адабиёт, расмий ҳужжатлар, шунингдек, дастлабки маълумотлар нормативлар, плани ва ҳисобот кўрсаткичлари ва бошқалар) кўрсатилади.

Курс ишининг ҳамма материаллари папкага тикилади, текстли қисм, вкладкалар (жадваллар, диаграммалар ва бошқалар) ва иловалар (йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари, планлар ва бошқалар)нинг саҳифалари номерланади; муқова (папка)нинг юз томонида техникумнинг номи, курс иши (лойиҳаси)нинг предмети ва темаси, курс ишини бажаришда мисол қилиб олинган хўжаликнинг номи, ўқувчининг фамилияси ва инициаллари, курс ёки группа, топшириқ бажарилган вақти кўрсатилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан сўнг ўқувчи имзосини қўйиб, курс иши (лойиҳаси) бажарилиб бўлган вақтни кўрсатади.

Курс ишига ўқитувчи берган индивидуал топшириқ ҳам илова қилиниши лозим.

(Курс иши титул варағининг намунаси)

(ўқув юртининг номи)

„Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг экономикаси, ташкил этилиши ва планлаштирилиши“ бўйича курс иши

Тема _____
(курс ишини бажаришда мисол булган хўжалик номи кўрсатилади)

Ишни _____ курс _____ группа ўқувчиси
(мутахассислиги) _____

Бажарилган вақти _____

Ишнинг баҳоси _____

Қабул қилинган
вақти _____

Ўқитувчи _____
(имзо)

II тема

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИ ИШИНИ ПЛАНЛАШТИРИШ ВА АНАЛИЗ ҚИЛИШДА ҲОЙДАЛАНИЛАДИГАН АСОСИЙ ҚҲРСАТҚИЧЛАР

Қолхоз ва совхозлар, хўжаликлараро қорхона ва бирлашмалар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноат асосида ишлаб чиқарувчи комплексларнинг ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятини, шунингдек, ички хўжалик бўлимлари (бўлинмалар, участка ва цехлар, ишлаб чиқариш бригадалари, чорвачилиқ фермалари ва ҳоказо) ишини планлаштириш ва анализ қилиш ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлар системаси ёрдамида бажарилади. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари тармоқ ва қорхоналар ҳажмини, ишлаб чиқариш сифминини билдирса, иқтисодий кўрсаткичлар ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятининг пировард натижасини, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлигини характерлайди.

1- §. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚҲРСАТҚИЧЛАРИ

Деҳқончиликни ривожлантириш кўрсаткичлари. Ҳойдаланилаётган ерлар, қишлоқ хўжалик экинлари майдони ва таркиби қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳажмини характерловчи муҳим кўрсаткичдир.

Қишлоқ хўжалик экинлари қуйидаги қисмларга бўлинади: шудгор (ҳар йили ҳайдаладиган ва қишлоқ хўжалик экинлари ўстириладиган ер), пичанзорлар (пичан ва табиий ўтлардан бошқа озуқа турлари олишда Ҳойдаланиладиган ер участкалари), яйловлар (яшил озуқа олиш ва молларни боқишда Ҳойдаланиладиган ер участкалари) ҳамда кўп йиллик дарахтлар (мевали дарахт ва резавор экинлар).

Пичанзор ва яйловларни табиий озуқа экинзорлари деб аташ расм бўлган. Қишлоқ хўжалик экинзорларининг ялпи майдони бўйича чоғиштира кўрсаткичлар олиш учун озуқа экинлари шартли шудгорга айланттирилади. Бунда экинзорларнинг ўртача кўп йиллик маҳсулдорлиги озуқа бирликлари ҳисобида олинади.

Мисол. Озуқа экинлари майдонининг ҳар бир гектаридан сўнгги уч йил мобайнида ўрта ҳисобда 3000 тадан озуқа бирлиги, табиий пичанзорларнинг гектаридан — 1500 ҳамда яйловларнинг

гектаридан — 1000 тадан озуқа бирлиги олинган. Бунда шартли шудгорга айлантириш коэффиценти пичанзорлар учун — 0,50 (1500 : 3000) га, яйловлар учун — 0,33 (1000 — 3000) га тенг бўлади.

Экин майдонларининг ҳажми деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришнинг асосий миқдор кўрсаткичлари ҳисобланади, чунки ҳосил олиш мақсадида экинш — шудгордан фойдаланишнинг асосий формасидир. Бунда қишлоқ хўжалик экинлари ўзаро катта тафовутларига қараб қуйидаги асосий бешта группага ажратилади: ғалла, техника экинлари, картошка, сабзавот ва полиз экинлари, озуқа экинлари. Шунга мувофиқ қуйидаги мустақил деҳқончилик тармоқлари фарқланади: ғалла хўжалиги, канопчилик, пахтачилик, лавлагикорлик, картошкачилик, сабзавотчилик, полизчилик, озуқа етиштириш ва ҳоказо.

Қўп йиллик дарахтларга мевали-резавор экинлари, токзорлар, хмель, чойзор ва тутзорлар киради. Шунга мувофиқ деҳқончиликнинг боғдорчилик, узумчилик каби тармоқлари фарқланади.

Деҳқончилик ривожланганлигини характерлаш учун экин майдонларининг тузилишидан иборат кўрсаткич, яъни айрим қишлоқ хўжалик экинлари ва улар группалари майдонининг экинлар ялпи майдонига процентли нисбати (айрим экинлар ва улар группаларининг хўжаликка қарашли ялпи экин майдонидаги ҳиссаси) кенг қўлланилади. Худди шу мақсадда экин майдонларининг динамик кўрсаткичлари, яъни уларнинг муайян давр мобайнидаги йиллик ўзгаришлари (гектар ёки процент ҳисобида) дан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги бутун деҳқончилик ва унинг айрим тармоқлари тараққиёти даражасининг энг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Экинлар группалари юзасидан чоғиштира кўрсаткичларга эга бўлиш учун гектар бошига олинadиган маҳсулот озуқа бирликлари центнери ҳисобида (коэффицентлар бўйича) олинади (1-жадвал).

Бир турдаги экинлар группаси (донли экинлар, озуқа, силос ва бошқалар учун экиладиган экинлар ва ҳоказо) бўйича ўртача ҳосилдорлик белгиланади. Бу кўрсаткич бир турдаги экинлар ялпи ҳосилини жамлаш ва олинган йиғиндини уларнинг ялпи экин майдонига тақсимлаш йўли билан олинади (2-жадвал).

Бунда донли экинларнинг ўртача ҳосилдорлиги 37,5 ц (24400ц:650 га) ни ташкил этди.

1-жадвал. Озуқа экинлари иқтисодий самарадорлигининг солиштирма баҳоси

Экинлар	Ҳосилдор- лик, ц ҳисобида	Ўтказиш коэф- фициенти (1 кг даги озуқа бир- лиги)	1 тадан олинадиган озуқа (озу- қа бирли- гида)
Сули	30	1,0	30
Яшил озуқага ишлатиладиган жў- хори	400	0,20	80
Картошка	250	0,30	75
Илдизли озуқа экинлари	300	0,12	36
Пичан учун экилган кўп йиллик ўт- лар	50	0,50	25

2-жадвал. Донли экинлар бўйича ўртача ҳосилдорликни ҳисоб-китоб қилиш намунаси

Экин	Экин майдони, га	Ҳосилдорлик, ц	Ялпи ҳосил, ц
Кузги дон	200	40	8000
Баҳори дон	100	35	3500
Кузги арпа	200	37	7400
Сули	100	40	4000
Арпа	50	30	1500
Ж а м и	650	37,5	24400

Ялпи маҳсулот, яъни муайян экин (экинлар, табиий озуқа далалари, кўп йиллик дарахтлар группалари) экилган бутун майдондан олинган ҳосил (ц ҳисобида) ҳажми ишлаб чиқариш ҳажмини ва деҳқончилик тармоқлари кўламини характерловчи асосий кўрсаткичдир.

Чорвачиликни ривожлантириш кўрсаткичлари. Чорвачилик ҳам деҳқончилик сингари моллар тури ва ишлаб чиқариш группаларига қараб, бир неча мустақил тармоқларга — қорамолчилик (сут, гўшт, насл), чўчқачилик, қўйчилик, паррандачилик, ҳайвонотчилик, асalarичилик ва бошқаларга бўлинади.

Моллар бошининг сони ва состави чорвачилик фермалари ва тармоқлари кўламини характерловчи асосий кўрсаткичлар ҳисобланади. Моллар ва паррандалар миқдори уларнинг тури, жинси ва ёшига қараб белгиланади. Бунда муайян фурсат ҳисобга олинади. Зарурат туғилганда моллар бош сонининг йиллик, кварталлик, ойлик,

мавсумий (молхона ёки яйлов) ўртача миқдори ферма ёки бутун хўжалик бўйича ҳисоблаб чиқилади. Бунинг учун пода обороти маълумотларидан фойдаланилади.

Айрим жинс-ёш группалари бўйича ойлик ўртача моллар бош сонининг планли кўрсаткичлари поданинг ойлик оборотлари кўрсаткичи асосида ўртача оддий арифметик ҳисоб-китоб тарзида (планда молларнинг группадан кетиши ва келиши шартли равишда ҳар ойнинг ўртасида кўрсатилади) ҳисоблаб чиқарилади. Моллар бош сонининг ўртача квартал ва йиллик миқдори ойлик ўртача кўрсаткичларга қараб белгиланади.

Мисол. Поданинг ойлик оборотларига кўра фермадаги сигирлар сони (ой бошида) — январда — 500, февралда — 510, мартда — 520 ва апрелда — 540 бошни ташкил этган. Бунда фермадаги сигирларнинг ўртача бош сони январда — $505 \left(\frac{500 + 510}{2} \right)$; февралда — $515 \left(\frac{510 + 520}{2} \right)$; мартда — $530 \left(\frac{520 + 540}{2} \right)$; кварталда ўртача — $517 \left(\frac{505 + 515 + 530}{3} \right)$ га тенг бўлади.

Моллар бош сонининг квартал, йил, яйлов (оғил) давридаги ўртача миқдори куйидаги ўртача хронологик формула бўйича аниқланиши ҳам мумкин:

$$\frac{\frac{500}{2} + 510 + 520 + \frac{540}{2}}{4 - 1} = \frac{1550}{3} = 517.$$

Моллар бош сонининг у ёки бу давр (йил, квартал, ой) даги ўртача миқдори молларнинг фермада (хўжаликда) бўлган боқув-кунлари сони бўйича боқув-кунлар умум миқдорини ҳар бир даврдаги кунлар сонига тақсимлаш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади.

Мисол. 1 октябрда берилган ҳисобот маълумотларига қараганда, фермада 400 бош ёш йирик қорамол боқилган. Улардан 100 боши 21 октябрда гўшт комбинатига жўнатилган, 15 ноябрда яна 80 бош жўнатилган. Декабрда моллар бош сони ўзгармаган ва 1 январда фермада 220 бош мол бўлган.

Ушбу ферма бўйича ёш молларнинг амалдаги ўртача миқдори:

$$\text{октябрда} - 367 \text{ бош } \left[\frac{(400 \cdot 20) + (300 \cdot 10)}{30} = \frac{11000}{30} \right];$$

$$\text{ноябрда} - 257 \text{ бош } \left[\frac{(300 \cdot 14) + (220 \cdot 16)}{30} = \frac{7720}{30} \right];$$

$$\text{декабрда} - 220 \text{ бош } \left[\frac{220 \cdot 30}{30} = \frac{6600}{30} \right].$$

Молларнинг квартал ичидаги ўртача миқдори молларнинг ойлик ўртача сони ёки боқув-кунлари умумий суммаси бўйича аниқланиши мумкин ($\frac{367+257+220}{3} = 281$ бош, ёки $\frac{11000+7720+6600}{90} = 281$ бош).

Моллар бош сони йирик қорамолларнинг шартли бош сони ҳисобида ҳам аниқланиши мумкин. Мавжуд моллар бош сонини шартли моллар бош сонига айлантиришда умумиқтисодий коэффицентларга ёки озуқага бўлган йиллик эҳтиёж юзасидан белгиланадиган коэффицентларга амал қилинади. Шартли моллар бош сонидан фойдаланиш фермалардаги турли хил моллар кўрсаткичларини таққослаш имконини беради (227-бетдаги 3-иловага қаранг).

Моллар ва парранда бош сонининг составини ва ундан фойдаланишнинг ишлаб чиқариш йўналишини характерлаш учун моллар структураси, яъни айрим жинс ва ёш группаларининг процентли нисбати (ҳар қайси моллар турининг подадаги ҳамма моллар бошига нисбати) аниқланади. Гоҳи шу мақсадда урғочи моллар бош сонигина ҳисоблаб чиқилади.

Қишлоқ хўжалик молларининг маҳсулдорлиги чорвачилик тараққиётининг асосий сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Боқувдаги ўртача йиллик бир сигирдан йил давомида соғиб олинadиган (кг. да) сут, шунингдек, йил бошидаги ҳар қайси 100 сигир ва бузоқ ҳисобидан олинadиган насл соғин пода бўйича ана шундай кўрсаткич ҳисобланади.

Ёш йирик қорамол, чўчқа ва қўйларнинг, шунингдек боқув ва яйловдаги етук молларнинг маҳсулдорлиги ўртача суткалик семиришга (г. да) қараб ҳисобланади.

Она чўчқалар маҳсулдорлиги текширувдаги асосий она чўчқа бошига олинadиган чўчқа болалари сонига қараб ҳисобланади.

Йил бошида бир қўй бошига ўртача қирқиб олинadиган (кг. да) жун қўйларнинг жун маҳсулдорлиги кўрсаткичи ҳисобланади. Ҳар 100 она қўй ва бир ёшдан катта қўзи бошига олинadиган қўзичоқлар она қўйлар боши бўйича маҳсулдорлик кўрсаткичи ҳисобланади.

Парранда маҳсулдорлиги бир йилда олинган (планлаштирилган) тухум миқдорига қараб белгиланади. Бунда товуқлар бўйича йиллик ўртача битта товуқ, бошқа паррандалар (ўрдак, ғоз, курка, товуқ) бўйича эса, йил

бошидаги тухумдор парранда ҳисобга олинади. Парранданинг гўшт маҳсулдорлиги айрим ёш группаларига қараб олинadиган тирик вазндаги (кг.да) гўштга қараб белгиланади. Бунда ёш паррандани реализация қилиш ёки навбатдаги ёш группасига ўтказишда парранда боши ҳисобга олинади.

Чорвачилик ялпи маҳсулоти — молларнинг айрим группаси ёки муайян турдаги моллар (парранда) барча группаларидан йил (квартал, ой ёки бошқа давр) давомида олинadиган бутун маҳсулотдир. Соғин сигирлар подаси учун — соғиб олинган ялпи сут; ёш йирик қорамол, чўчқа ва қўйлар, шунингдек, боқувдаги етук моллар учун — ялпи семирганлик ҳамда ўстириш маҳсулоти (ялпи семирганлик + зурриётнинг туғилгандаги вазни); парранда учун эса, ялпи етиштирилган тухум (дона) ва гўшдир.

Молларнинг айрим группалари бўйича муайян давр (йил, квартал, ой) учун ялпи семиришнинг планли миқдори қабул қилинган ўртача суткалик семириш ва ўртача мол бош сони (давр ичидаги боқув кунлари) асосида аниқланади. Масалан, боқувдаги ёш чўчқаларнинг ўртача ойлик миқдори 600 бош, пландаги ўртача суткалик семириши 500 г бўлганда, бу группадаги чўчқаларнинг пландаги ойлик семириши 90 ц (500 г. 30 кун. 600 бош) ни ташкил этади.

Амалдаги (ҳисобот) ялпи семириш молларни тортиб кўриш йўли билан, амалдаги ўртача суткалик семириш эса, ялпи семиришни ушбу жинс-ёш группасидаги боқув кунлари сонига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Ферма (боқув майдончаси, цехи) бўйича йил давомида ялпи гўшт етиштиришни (ўстириш маҳсулотини) қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$E_{я} = B_p + B_6 - B_0 - X_m$$

Бунда $E_{я}$ — ялпи гўшт етиштириш (ўстириш маҳсулоти, центнерлардаги тирик вазн);

B_6, B_0 — молнинг йил ёки давр боши ва охиридаги тирик вазни;

B_p — реализация қилинган молнинг тирик вазни, ц;

X_m — харид этилган (фермага келтирилган) молнинг тирик вазни, ц.

2-§. АСОСИЙ ИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг асосий иқтисодий кўрсаткичларига ялпи ва товар маҳсулот ҳаж-

ми, меҳнат унумдорлиги ва ходимларнинг йиллик ўртача иш ҳақи даражаси (колхозлардаги иш ҳақи даражаси), маҳсулот таннарни, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси киради.

Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти — хўжаликда бир йил ёки бошқа муайян давр мобайнида қиймат (сўм) кўринишида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг бутун ҳажмидир. Ялпи маҳсулотга деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулоти билан биргаликда кўпчилик ниҳолларни мевага киргунгача ўстириш қиймати (уларни ўтқазиш қиймати билан бирга), шунингдек деҳқончиликдаги тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматининг олдинги йилдагига нисбатан ўзгариши (кўпайганлиги, камайганлиги) киради.

Деҳқончилик ва чорвачилик ялпи маҳсулоти қийматини ҳисоблаб чиқмоқ учун ҳозирги вақтда 1965 ва 1973 йилларнинг таққослама нархлари қўлланилади (224-бетдаги 1-иловага қаранг). Бу усул у ёки бу хўжалик бўйича қатор йиллар учун таққослама кўрсаткичлар олиш, турли хўжаликларнинг тегишли маълумотларини таққослаб кўриш имконини беради.

Реализация қилиш нархлари белгиланмаган айрим озуқа турлари суlining тегишли нархлари асосида тўйимлилик сифатига қараб, қиймат кўринишига айлантирилади.

Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг қиймати асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич бутун корхона, унинг айрим тармоқлари ва қисмлари ишлаб чиқариши ҳажмини характерлайди.

Натура бирликларида олинадиган ялпи маҳсулотнинг нисбий кўрсаткичлари ҳам ҳисоблаб чиқарилади. Масалан, қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобига сут, гўшт етиштириш; 100 гектар ҳайдаладиган ер ҳисобига ғалла, чўчқа гўшти олиш; фермада ишлайдиган ҳар бир ходим ҳисобига гўшт олиш ва ҳоказо. Бу усулдан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш, уни ихтисослаштириш, у ёки бу тармоқни хўжаликларaro кооперациялаш, меҳнатни уюштириш самарадорлигини характерлаш учун фойдаланилади.

Ялпи маҳсулотнинг реализация қилинадиган қисми товар деб аталади. Бунга давлатга, кооператив ташкилотларга сотиладиган (топшириладиган), бозорда жамоат тамадигига реализация қилинадиган бутун маҳсулот киради.

Ишлаб чиқариш (тармоқ)нинг товарлигини махсус кўрсаткич — товарлик даражаси характерлайди. Товарлилик даражаси дейилганда эса, товар қисмининг ялпи маҳсулот умумий ҳажмига процентли нисбати тушунилади. Бу кўрсаткични айрим тармоқлар (маҳсулот турлари) бўйича, шунингдек, бутун ҳўжалик бўйича қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$Д_т = \frac{ТМ}{ЯМ} \cdot 100,$$

бунда:

$Д_т$ — товарлилик даражаси, %;

$ТМ, ЯМ$ = товар ва ялпи маҳсулот ҳажми, сўм.

Маҳсулотнинг айрим турлари бўйича товарлилик даражасини қиймат кўрсаткичларидан, шунингдек, натура кўрсаткичларидан фойдаланиб, ҳисоблаш мумкин.

Мисол. Ҳўжалик бўйича йил давомида соғиб олинган ялпи сут 30000 ц. ни, йирик қорамолнинг ялпи семириши — 5000 ц. ни ташкил этган; шундан реализация қилинган (ТМ) сут — 25000 ц. ни, гўшт — 3000 ц. ни ташкил этди, Реализация нархлари (1 центнери учун, сўм); сут — 21, гўшт — 150.

Чорвачилик маҳсулотлари айрим турини ишлаб чиқаришнинг товарлилик даражаси қуйидагича бўлади:

$$\text{сут} = \frac{25000}{30000} \cdot 100 = 83,3 \%;$$

$$\text{гўшт} = \frac{3000}{5000} \cdot 100 = 60,0 \%.$$

Бутун чорвачилик тармоғининг товарлилик даражаси товар маҳсулотининг ялпи маҳсулотга қиймат кўринишдаги нисбати орқали белгиланади:

$$\begin{aligned} Д_т &= \frac{ТМ}{ЯМ} \cdot 100 = \frac{(25000 \cdot 21) + (3000 \cdot 150)}{(30000 \cdot 21) + (5000 \cdot 150)} \cdot 100 = \\ &= \frac{525000 + 450000}{630000 + 750000} \cdot 100 = 70,6 \%. \end{aligned}$$

Жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигининг энг муҳим кўрсаткичи меҳнат унумдорлигидир. У ёки бу ҳўжаликдаги, унинг айрим тармоқлари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги меҳнат унумдорлиги иш вақти бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган иш вақти миқдори билан характерланади.

Айрим тармоқлар бўйича меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқишда (жузъий кўрсаткичлар) маҳсулот олиниши ҳам натура, ҳам қиймат кўринишида олинади, бутун хўжалик ёки тармоқлар группаси (деҳқончилик, чорвачилик), ишлаб чиқариш бўлинмаси бўйича эса, фақат қиймат кўринишида (сўм) олинади.

Иш вақти киши-соат, киши-кун ва ўртача йиллик ходим бўйича ҳисобланадиган меҳнат сарфи билан белгиланади. Шунга мувофиқ қишлоқ хўжалик корхоналарининг фаолиятини планлаштириш ва анализ қилишда меҳнат унумдорлиги даражасининг қуйидаги асосий кўрсаткичлари ҳисобланади ва қўлланилади:

1) қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган бир ўртача йиллик ходимга йил мобайнида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг миқдори;

2) бир кишига киши-соатларда ҳисобланган йил давомида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг миқдори;

3) маҳсулот айрим турлари бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган бевосита меҳнат сарфи (киши-соат), ёки бир киши-соат, киши-кун ҳисобида ҳисобланган ўртача йиллик ходимга йил мобайнида етиштирилган айрим турлардаги маҳсулот миқдори (ц, т, дона).

Дастлабки икки кўрсаткични қуйидагича формулада ифодалаш мумкин:

$$D_{\text{м.у}} = \frac{\text{ЯМ}}{I_{\text{в}}}$$

бунда: $D_{\text{м.у}}$ — меҳнат унумдорлиги даражаси, сўм;

ЯМ — ялпи маҳсулот ҳажми, сўм.

$I_{\text{в}}$ — иш вақти сарфи (ўртача йиллик ходимларга, киши-соатларда).

Юқоридаги формуладан меҳнат унумдорлиги даражаси етиштирилган маҳсулот миқдорига бевосита ҳамда иш вақти сарфига тескари боғлиқ эканлигини кўрсатади. Бинобарин, вақт бирлигида (соат, смена, кун ёки йил) қанча кўп маҳсулот етиштирилган бўлса, меҳнат унумдорлиги шунча юқори бўлади.

Учинчи кўрсаткич (маҳсулот бирлигига қилинган меҳнат сарфи иш ҳажми кўрсаткичи деб аталади. Буни қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$I_{\text{х}} = \frac{I_{\text{в}}}{\text{ЯМ}}$$

бунда: $I_{\text{х}}$ — киши-соатлар (киши-кунлар) да маҳсулот етиштириш иш ҳажми.

У ёки бу хўжаликда, унинг айрим тармоқларида, ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ҳисобот ва базис йилидаги меҳнат унумдорлиги даражасининг тегишли кўрсаткичлари процентли нисбати (ялпи маҳсулотнинг иш вақти бирлиги бошига процентларда ифодаланган ўсиши) билан характерланади.

Бир ходимнинг ўртача йиллик иш ҳақи (колхозларда меҳнат ҳақи) тармоқлар ва бутун хўжалик бўйича айрим категориялардаги ходимлар меҳнат ҳақининг даражасини, шунингдек, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ҳамда меҳнат ҳақи нисбатини характерлайди.

Хўжаликнинг маҳсулот етиштириш ва реализация қилиш билан боғлиқ барча харажат (буромад)лари шу маҳсулотнинг таннархини ташкил этади.

Бу харажатларга қуйидагилар киради:

1) жонли меҳнат сарфи, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришда қатнашаётган ходимларнинг иш ҳақи (колхозларда меҳнат ҳақи) кўринишидаги меҳнати;

2) илгари қилинган, ёки буюмга айланган меҳнатнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган иморатлар, машиналар, ускуна ва бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ейилиши (амортизация) кўринишидаги қиймати, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқаришга ишлатилган уруғлик, озуқа, ўғит, нефть маҳсулотлари ва ҳоказодан иборат материаллар қиймати.

Харажатларнинг иккинчи группасини, меҳнат сарфидан фарқли ўлароқ, моддий-пул харажатлари деб аташ расм бўлган.

Ишлаб чиқариш жараёнидаги аҳамиятига қараб, харажатлар асосий, умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатларига бўлинади.

Асосий харажатларга бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар (асосий ходимларга иш ҳақи тўлаш, сарфланган уруғлик, озуқа, ишлатилган ўғит ва ҳоказолар нархи) киради.

Умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатларига тармоқни, ишлаб чиқариш бўлинмасини, бутун хўжаликни бошқариш харажатлари киради.

Асосий харажатлар, ўз навбатида, уларни маҳсулот таннархига киритиш усулига қараб, бевосита ва тақсимланадиган харажатларга бўлинади. Бевосита харажатлар муайян бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш

билан, тақсимланадиган харажатлар икки ва ундан ортиқ турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқдир. Умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари одатда бир неча тур маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлганидан улар билвосита, яъни ошиқча (накладной) харажатлар жумласига киритилади.

Қийматни сарф-харажат турларига қараб ҳисоблаш калькуляция деб аталади. Бунда харажатлар айрим модда (статья)ларга ёки элементларга қараб группаланади. Деҳқончиликда, масалан, ишлаб чиқариш харажатларини қуйидаги калькуляция моддалари (элементлари) бўйича планлаштириш ва ҳисобга олиш расм бўлган:

1) Асосий ва қўшимча иш ҳақи (колхозларда меҳнат ҳақи) ишланган (планлаштириладиган) киши-соатлар ёки киши-кунлар миқдори кўрсатилиб, социал страхованига ажратма ажратилган ҳолда.

2) Уруғлик ва экиш материали.

3) Ёнилғи ва мойлаш материаллари.

4) Ўғит (минерал ва органик ўғитларга ажратилган ҳолда).

5) Автотранспорт.

6) Асосий воситалар амортизацияси.

7) Бошқа асосий харажатлар.

8) Умум ишлаб чиқариш харажатлари.

9) Умумхўжалик харажатлари.

Колхозларда, бундан ташқари, харажатларга страхование тўловлари ҳам киритилади.

План-иқтисодий ҳисоб-китобларда маҳсулотнинг планли (нормативлар бўйича ҳисобланган) ва амалдаги, ёки ҳисобот қиймати калькуляция қилинади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ва тўлиқ, ёки коммерция таннархи ҳам фарқ қилинади.

Ишлаб чиқариш таннархи — маҳсулотни ишлаб чиқариш ва дала (ферма)дан хўжаликдаги сақлаш ёки истеъмол қилиш (қайта ишлаш) жойига элтиш билан боғлиқ харажатлардир. Тўлиқ ёки коммерция таннархи ишлаб чиқариш харажатлари билан биргаликда маҳсулотни реализация қилиш харажатларини ҳам ўз ичига олади ва одатда фақат товар маҳсулот бўйича белгиланади.

Маҳсулот таннархини характерлайдиган асосий кўрсаткич маҳсулот бирлигига сарфланган маблағлар дара-

жаси ҳисобланади. Бу кўрсаткич қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$B_t = \frac{\Sigma ИК}{ЯМ},$$

бунда:

ΣИХ — маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган барча харажатлар жами, сўм,

ЯМ — ялпи маҳсулот ҳажми, ц (дона).

Ёрдамчи ишлаб чиқаришлардаги иш бирлиги қиймати ҳам шу тарзда ҳисоблаб чиқилади (иш бирлигига трактор ишларининг эталондаги шартли гектари, автотранспорт ва тракторлар билан юк ташиш тонна-километри, от-улов кучи ишларининг от-кунлари, хўжаликдаги электростанция ишлаб чиқарган электр қуввати киловатт-соати, фермага бериладиган сувнинг куб-метри киради).

Бу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилишда ишлаб чиқариш харажатларининг ялпи суммаси тегишли бирликларда бажарилган иш ҳажмига тақсимланади.

Маҳсулот бирлиги таннархининг кўрсаткичи харажатлар ялпи суммаси билан бевосита, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан акс алоқада бўлади. Шунинг учун таннархни пасайтиришнинг икки асосий йўли тўғрисида хулоса чиқариш мумкин:

1) қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини ошириш ва моллар маҳсулдорлигини кўпайтириш, бу маҳсулот етиштириш ҳажмини кўпайтиришни таъминлайди.

2) экин майдони бирлиги ва мол бошига ҳисоблаганда меҳнат ва моддий-пул сарфини камайтириш.

Меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот таннархини аниқлашнинг юқорида кўрсатиб ўтилган формулаларидан бу иккала асосий иқтисодий кўрсаткичлар ўртасидаги муҳим алоқадорлик келиб чиқади. Буни қуйидагича таърифласа бўлади: меҳнат сарфи бирлиги ҳисобига маҳсулот етиштириш ҳажмининг ўсиши, ёки маҳсулот бирлигини етиштиришга меҳнат сарфининг камайиши айни вақтда меҳнат унумдорлигининг ортиши ва маҳсулот таннархининг камайишига имконият яратади. Лекин бундай алоқадорлик меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари иш ҳақи (меҳнат ҳақи)нинг ўсишидан юқори бўлган тақдирдагина сақланади.

Маҳсулот бирлигининг таннархи билан бир қаторда иқтисодий иш практикасида маҳсулот таннархи струк-

тураси ва пасайиш проценти каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Маҳсулот таннархининг структураси — айрим тур харажатларнинг уларнинг ялпи жамидаги нисбатидир. Бу структура у ёки бу сарфлар турининг маҳсулот таннархидаги солиштирма вазнини кўрсатади ва таннархни пасайтириш, олинаётган маҳсулотни арзонлаштириш резервларини аниқлаш имконини беради.

Таннархнинг пасайиш проценти дейилганда ҳисобот (планлаштириладиган) йилида маҳсулотнинг бу ёки у турини ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар ялпи суммасининг базис (ҳисобот) йилидаги маҳсулот тегишли турлари бирлигининг амалдаги таннархи бўйича ҳисобланган ўхшаш кўрсаткичга нисбати тушунилади.

Хўжаликларнинг планлари ва йиллик ҳисоботларида бу кўрсаткич, одатда, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотининг асосий турлари бўйича (биргаликда) ҳисоблаб чиқарилади.

Мисол. 1977 йили маҳсулотнинг асосий турларини ишлаб чиқариш харажатларининг ялпи суммаси амалдаги таннарх бўйича — 600 минг сўмни, пландаги таннарх бўйича — 630 минг сўмни ташкил қилди. Бунда маҳсулотнинг турлари бўйича таннархнинг пасайиши 30 минг сўмни, ёки 4,8 процентни ($30 \cdot 100 : 630000$) ташкил этди.

Ялпи ва соф даромад. Фойда. Ялпи даромад дейилганда ялпи маҳсулот қийматининг маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинган моддий-пул суммасидан ташқари қолган қисми, яъни ялпи даромад тушунилади, бу эса, янги барпо этилган қийматдир.

Ялпи даромадга меҳнат ҳақи фонди ва соф даромад киради. Шундай қилиб, соф даромад — ялпи даромад ҳажми билан меҳнат ҳақи фонди ўртасидаги тафовутдан иборатдир. Одатда соф даромад ҳажми ялпи маҳсулот қиймати билан шу маҳсулотни етиштиришга қилинган ҳамма харажатлар суммаси ўртасидаги тафовут, яъни маҳсулот таннархи тарзида аниқланади.

Иқтисодий иш практикасида ялпи ва соф даромад кўрсаткичлари асосан колхоз ишлаб чиқаришига нисбатан ишлатилади, совхозларда эса, фойда анализ қилинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг асосий фаолиятидан келадиган фойда маҳсулот реализацияси натижаларини характерлайди ҳамда маҳсулот реализациясидан

тушган пул даромад билан маҳсулотнинг тўла таннархи ўртасидаги тафовутдан иборатдир.

Рентабеллик дейилганда бутун корхонанинг, ёки у ёки бу тур маҳсулот ишлаб чиқаришнинг фойдалилиги, даромаддорлиги тушунилади. Рентабеллик — социалистик корхоналар ишидаги энг муҳим иқтисодий кўрсаткичларнинг биридир. Рентабеллик икки кўрсаткич билан — рентабеллик даражаси ва нормаси (проценти) билан характерланади.

Рентабеллик даражаси фойданинг реализация қилинган маҳсулот таннаригига нисбатидан иборат:

$$P_d = \frac{\Phi}{T_t} \cdot 100,$$

бунда: P_d — маҳсулот ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражаси, %;
 Φ — маҳсулотни реализация қилишдан олинган фойда, сўм;
 T_t — реализация қилинган маҳсулотнинг тўлиқ таннарихи, сўм.

Айрим турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_d = \frac{H - T_6}{T_6} \cdot 100,$$

бунда: H — маҳсулот бирлигининг ўртача реализация нархи, сўм;
 T_6 — маҳсулот бирлигининг таннарихи, сўм

Рентабеллик нормаси фойда (соф даромад)нинг ишлаб чиқариш фондлари қийматига нисбати сифатида аниқланади:

$$H_p = \frac{\Phi}{\Phi_a + O_m} \cdot 100, \text{ ёки } H_p = \frac{C_d}{\Phi_a + O_m} \cdot 100,$$

Бунда: H_p — ишлаб чиқаришнинг рентабеллик нормаси, %;
 Φ_a — асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати, сўм;
 O_m — нормаланадиган оборот маблағлар қиймати, сўм;
 Φ — фойда, сўм;
 C_d — соф даромад, сўм.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг энг кўп умумлаштирилган, яқун кўрсаткичидир. Бу кўрсаткичда ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган маҳсулот ҳажми, уни ишлаб чиқариш харажатлари ҳажми (маҳсулот таннарихи) ва реализация нархлари даражаси акс этади. Бу кўрсаткич хўжалик ва унинг айрим тармоқлари бўйича бутун жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигини, сов-

хоз ва колхозлар, хўжаликлараро корхона ва бирлашмалар фаолияти пировард натижаларини баҳолашда асосий кўрсаткич ҳисобланади.

3-§. ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ УСУЛ ВА МЕТОДЛАРИ

Қишлоқ хўжалик корхонаси фаолиятини муттасил, чуқур анализ қилиш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига илмий жиҳатдан асосланган ҳолда раҳбарлик қилишнинг зарур шартларидан биридир. Бундай раҳбарлик у ёки бу масалалар юзасидан ўз вақтида мақсадга мувофиқ қарорлар қабул қилиш, хўжалик экономикасининг аҳволи, бутун хўжалик ва унинг ҳар бир бўлими томонидан план ва топшириқларнинг бажарилишини баҳолаш, ишдаги бу ёки бошқа камчиликлар сабабини, фойдаланилмаётган резервларни аниқлаш, иқтисодни мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш йўллариини белгилаш имконини беради.

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини анализ қилишни шартли равишда икки босқичга бўлиш мумкин: биринчи босқич — дастлабки маълумотларни тўплаш ва ишлаб чиқиш, тегишли кўрсаткичларни ҳисоблаш; иккинчи босқич — кўрсаткичларни баҳолаш, таклиф ва хулосаларни ишлаб чиқиш.

Анализ жараёнида оз вақт сарфлаб, ишончли кўрсаткичлар олиш имконини берадиган турли илмий усул ва методлар ишлатилади. Амалда қуйидаги анализ методларидан кенг фойдаланилади: муайян ҳажмларни таққослаш ва солиштириш, процентли нисбат ва солиштирма оғирликларни ҳисоблаб чиқиш, мураккаб кўрсаткичларни таркибий қисмларга ажратиш, шунингдек группалаш, занжирсимон қўйиб чиқиш (подстановка), баланслар методи ва ҳоказо. Шулардан айримларини кўриб ўтамиз.

1. Анализ методи сифатида муайян ҳажмларни таққослаш ва солиштириш энг кўп қўлланилади. Бу метод қуйидагичадир: ҳисобот кўрсаткичлари пландаги кўрсаткичлар билан, жорий йил кўрсаткичлари ўтган йиллар кўрсаткичлари билан, бир хўжалик эришган натижалар бошқа хўжаликнинг якунлари билан таққосланади ва ҳоказо. Бу методни қўлланиш учун анализ қилинаётган кўрсаткичларнинг албатта таққослана оладиган бўлиши талаб қилинади, чунки мазмун ва аҳамияти жиҳатидан бир хил бўлган ҳажмларнигина

таққослаш мумкин. Бир хил бўлмаган кўрсаткичлар қуйидаги йўллар билан таққосланадиган ҳолатга келтирилади:

1) турли хил кўрсаткичларни коэффицентлар системаси ёрдамида шартли бирликларга (шартли йирик қорамоллар бошига, шартли эталон гектарга, озуқа бирлигига ва ҳоказо) айлантириш билан;

2) кўрсаткичларни битта базисга (сут соғишни ўртача йиллик сигир бошига, ишлаб чиқаришни шартли эталон гектарга ва ҳоказо) келтириш билан;

3) таққосланаётган кўрсаткичларнинг бир хил нархлар бўйича қиймат кўринишида (деҳқончилик ва чорвачилик ялли маҳсулотини солиштира нархларда ва ҳоказо) ифодалаш йўли билан.

Бу метод амалда турли хил усуллар ёрдамида қўлланилади. Кўпроқ индексларни (процент ва коэффицентларда) ҳисоблаб чиқариш усули ишлатилади. Базис ва занжирли индекслар фарқланади.

Мисол. Хўжаликдаги донли экинлар ҳосилдорлиги йиллар бўйича қуйидагича бўлди (ц): 1975 йилда — 20, 1976 йилда — 24, 1977 йилда — 28 ва 1978 йилда — 30. Йиллар бўйича ҳосилдорлик динамикасини индексларни ҳисоблаб чиқариш ёрдамида анализ қиламиз.

Йил	Базисли индекслар (база этиб 1975 йил олинган)		Занжирли индекслар (база этиб ўтган йил олинган)	
	%	коэффициент	%	коэффициент
1975	100	1,00 —	100,0	1,0 —
1976	120	1,20 (24 : 20)	120,0	1,20 (24 : 20)
1977	140	1,40 (28 : 20)	116,6	1,16 (28 : 24)
1978	150	1,50 (30 : 20)	107,1	1,07 (30 : 28)

Бу мисол базис индекслари ҳосилдорлик йиллар бўйича 1975 йилга нисбатан қандай ўсганлигини кўрсатади, занжирли индекслар эса, ҳосилдорлик ўтган йилига нисбатан қандай ўсганлигини характерлайди.

Сўз ишлаб чиқариш воситалари, экин майдонлари, экинлар, моллар боши, харажатлар ва бошқалар структураси устида борганда доим солиштираму улуш аниқланади. Бу усул у ёки бу омилнинг ўрни ва аҳамиятини белгилаш имконини беради.

Мисол. Хўжаликка жами 6000 га ер бириктирилган, шундан қишлоқ хўжалигига яроқлиси 4000, ҳайдаладиган ер 3000, пичанзор 400, яйлов 500 га келади.

Бунда яроқли ерлар айрим турларининг солиштирамулиши (умумий ер майдонига нисбатан процентда) қуйидагича бўлади;
 ҳайдаладиган ер — 50,0 ($3000 \cdot 100 : 6000$);
 пичанзорлар — 6,7 ($400 \cdot 100 : 600$);
 яйловлар — 8,3 ($500 \cdot 100 : 6000$);
 бутун қишлоқ хўжалик ерлари — 66,6 процент ($4000 \cdot 100 : 6000$).

Ажратиш усули синтетик (умумлаштирилган, жамланган) кўрсаткичлар анализида ишлатилади. Масалан, маҳсулот таннархи моддаларини ташкил этган харажатлар:— иш ҳақи, озуқа, уруғлик, ўғит, ёнилғи, амортизация ва ҳоказоларга ажратилади. Бундай усул харажатлар айрим турларининг ҳажми тўғрисида аниқ тушунча беради; маҳсулот таннархи баландлигининг конкрет сабабларини аниқлаш, харажатларни камайтириш йўллариини белгилаш имконини беради.

Мисол. Бир центнер сутнинг таннархи амалда пландаги 19 сўм ўрнига 20 сўмини ташкил этди. Қайси турдаги харажатлар ҳисобига маҳсулотнинг амалдаги таннархи пландагидан ортиб кетади? Бу саволга жавоб бермоқ учун амалдаги ва пландаги таннархнини харажатларнинг таркибий моддаларига ажратамиз,

Харажат моддалари	План сўм	Амалда, сўм	Пландаи оғиш, тийин
Иш ҳақи	5,0	5,4	+ 40
Озуқа	10,0	9,5	— 50
Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар иши	0,5	0,4	— 10
Амортизация	0,4	0,4	—
Бошқа асосий харажатлар	0,1	0,2	+ 10
Бевосита харажатлар жами	16,0	15,9	— 10
Умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари	3,0	4,1	+ 110
Бир центнер сут учун бутун харажатлар жами	19,0	20,0	+ 100

Келтирилган маълумотларни анализ қилиш сутнинг амалдаги қийматининг пландаги қийматидан ортиқ келиши амалдаги умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари пландаги шундай харажатлардан 1 сўм 10 тийин ортиб кетганлиги билан изоҳланишини кўрсатади. Бир центнер маҳсулотга ҳисобланганда иш ҳақи фонди

бўйича қилинган харажатлар ҳам 40 тийиндан ортиқ бўлган.

Занжирли алмаштириш усули бирон омил (фактор)-нинг ялпи кўрсаткичга таъсирини аниқлаш ҳамда оғиш даражасини ҳисоблаш зарур бўлган ҳолларда ишлатилади. Бунинг моҳиятини қуйидаги мисолда кўрсатиб ўтамиз:

Мисол. Бригада бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд:

Кўрсаткичлар	План	Амалда	Планининг бажарилиши, %
Ғалла экинларининг экин майдони, га	200	195,0	97,5
Ҳосилдорлик, ц	30	31,5	105,0
Ялпи ҳосил, ц	6000	6142,5	102,4

Экин майдони ва ҳосилдорлик ўзгарганлигининг ғалла ялпи ҳосили планининг бажарилишига кўрсатган таъсири ҳисоблансин.

Экин майдони ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун пландаги ҳосилдорлик ва амалдаги экин майдони бўйича олинган ялпи ғалла ҳосили ҳисоблаб чиқарилади. Бу 5850 ц (30·195) га тенг бўлади.

Ялпи ҳосилнинг пландаги кўрсаткичларини (6000 ц) ҳисобдаги кўрсаткичлар (5850 ц) билан таққослаш пландан оғиш даражасини кўрсатади. Ҳозирги ҳолда экин майдони ўзгарганлиги ҳисобига 150 ц (5850 — 6000) ғалла кам олинган.

Ҳосилдорлик ҳисобига ғалланинг ялпи ҳосилида содир бўлган оғиш амалдаги ялпи ҳосил билан ҳисобдаги ялпи ҳосил ўртасидаги тафовут тарзида аниқлаши мумкин. Оғиш катталиги + 292,5 ц (6142,5 — 5850) га тенг. Бинобарин, бригада бўйича экин майдонининг пландагидан 5 гектар камайганлиги ғалла ялпи ҳосилининг 150 ц кам бўлишига олиб келган. Лекин ҳосилдорлик бўйича план оширилиб бажарилганлиги ҳисобига қўшимча 292,5 ц ғалла олинган, натижада бригада учун ялпи ғалла ҳосили юзасидан белгиланган план 142,5 ц (292,5 — 150,0 ёки 6142,5 — 6000) — орттириб бажарилган.

Шундай қилиб, планлаштирилган (базис) кўрсаткич ўрнига ҳисобот кўрсаткичини қўйиш (подстановка) ёрдамида икки омилдан (экин майдони ва ҳосилдорлик) ҳар бирининг ғалла ялпи ҳосилига таъсирини аниқладик.

Қорамоллар бош сони ва суткалик ўртача семиришнинг ўзгарганлиги молларнинг ялпи семиришига таъсири қиёсий тарзда аниқланади ва ҳоказо.

Баланслар усули кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни (мувозанатни), нормативдан оғишни, ҳисобкитоблардаги хатоликларни аниқлаш имкониятини бе-

ради. Масалан, чорвачиликда бу усулдан подани қайта етиштириш (оборот), озуқа билан таъминланганликни анализ қилишда фойдаланилади.

Анализ қилишнинг у ёки бу усулидан фойдаланиш ўрганилаётган кўрсаткичлар, процесс ва ҳодисалар характирига боғлиқ. Кўпинча бир неча усул ва методлардан бир вақтда фойдаланилади.

Совхоз ва колхозлар ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятининг конкрет масалаларини анализ қилиш методикаси у ёки бу ишларни бажариш методикаси ўрганилаётганда тегишли темаларда келтирилади.

Анализ қилиш тартиби. Йиллик, квартал ва ойлик ҳисоб-китоб ва ҳисобот кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш ҳисоботлари, бригадалар ва чорвачилик фермаларидаги дастлабки ҳисоблаш китоблари, йиллик ишлаб чиқариш-молия планлари, бўлимлар, бригадалар ва чорвачилик фермаларига берилган ишлаб чиқариш ва хўжалик ҳисоби планлари ва топшириқлари, шунингдек, жойлардаги технологик жараёнларни ва анализ қилинаётган ҳодисаларни ўрганиш анализ қилиш учун зарур дастлабки манбалар бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Йиллик якуний (ҳисобот) кўрсаткичлар анализи билан биргаликда хўжаликнинг айрим бригадалар, ферма ва бошқа ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича ўтказиладиган ойлик ва квартал ишлаб чиқариш кўрсаткичлари анализи ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бундай анализ ишлаб чиқаришга актив таъсир ўтказиш, ишдаги хато ва камчиликларни тез пайқаш ва бартараф этиш, энг яхши бригадалар, ферма ва айрим ходимларнинг ютуқ ва кўрсаткичларини ўрганиш, уларнинг тажрибасини оммаштириш имконини беради.

Муваффақиятли равишда анализ ўтказиш ва курс ишини бажариш яхши тузилган анализ жадваллари, график ва схемаларга боғлиқ. Улар кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишни осонлаштирибгина қолмай, шунингдек анализ қилинаётган омилларнинг кўрсатмалилигини ҳам таъминлайди.

Анализ жадвалини тўғри тузиш айниқса муҳимдир. Жадвал дейилганда муайян тартибда группаланган рақамли (гоҳи текстли) материал тушунилади. Жадвалда эга билан кесим фарқланади. Эга — анализ қилиниши лозим бўлган объектни, кесим — объектни тавсифлайдиган кўрсаткичларни билдиради. Эга кўпинча жадвал-

нинг сўл томонидан жой олади. Жадвал тузиш макет тузишдан бошланади. Макетга:

1) тикка графаларнинг боши ёки сарлавҳалари; 2) тикка графалар ёки устунчалар; 3) ётиқ графалар ёки сатрлар; 4) жадвалнинг ёнбоши киради. Ҳар бир жадвалнинг асосий мазмунни ифодалайдиган сарлавҳаси ва тартиб рақами бўлмоғи лозим.

Катта жадваллардан нари бўлган дуруст. Кўрсаткичлар кўпайиб кетганда бир неча жадвал тузган яхши. Графалар, одатда (чапдан ўнгга қараб) номерланади. Бу анализ ўтказишни енгиллаштиради ҳамда тегишли графа ва сатрларни кўрсатиб қисқача хулосалар чиқариш имконини беради.

Жадваллар билан бир қаторда иқтисодий анализ пайтида рақамли материални хулосалар тарзида бериш катта аҳамиятга эга.

Анализ қилинаётган кўрсаткичларни чизиб тасвирлаш учун кўрсаткичлар мазмунига қараб, турли хил диаграммалар (устунли, чизиқли, доирали, секторли ва ҳоказо) ишлатилади. Уларнинг тузилиши содда ва мазмуни тушунарли бўлиши шарт.

III тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ ВА КОНЦЕНТРАЦИЯЛАШ

1-§. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ ВА КОНЦЕНТРАЦИЯЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ, УЛАРНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

Ихтисослаштириш дейилганда ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучини муайян маҳсулот турини ишлаб чиқариш соҳасида тўплаш тушунилади. Бу — хўжаликда деҳқончилик ёки чорвачиликнинг мазкур хўжалик табиий ва иқтисодий шароитига энг кўп мувофиқ келадиган тармоқларини кўпроқ ривожлантириш демакдир. Ихтисослаштириш меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг энг муҳим омили ҳисобланади.

Ихтисослаштириш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини концентрациялаш билан чамбарчас боғлиқдир. Концентрация — ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ва маҳсулот ишлаб чиқаришни тобора йирикроқ корхоналарда тўплаш процессидир. Концентрация техника

тараққиёти билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, техника тараққиётини рўёбга чиқаришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

✓Ихтисослаштириш ва концентрациялаш — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини саноат негизига кўчириш, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ҳажмини ошириш, маҳсулот етиштириш харажатларини камайтиришнинг асосий йўлидир.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини ихтисослаштиришни характерловчи асосий кўрсаткич товар маҳсулоти структурасидир. Конкрет хўжалик ихтисослашуви кўрсаткичида товар маҳсулоти структурасида энг кўп ўрин тутган бир-икки тармоқ кўрсатилади.

Турли хил омиллар таъсирига барҳам бериш учун (ноқулай об-ҳаво шароити, нарх-наво тафовутлари ва ҳоказо) товар маҳсулот структураси, одатда, ўртача уч йил юзасидан белгиланади. Маҳсулотни баҳолаш учун эса, унинг ягона солиштирма нархлари ишлатилади.

Асосий кўрсаткичга қўшимча равишда хўжалик тармоқлари бўйича қилинган бевосита сарфлар структураси, асосий ва айланма (оборот) ишлаб чиқариш фондлари структураси сингари билвосита кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш ҳажмини, унинг концентрацияси даражасини ҳамда тармоқларнинг хўжаликдаги нисбатини характерлаш учун ялпи маҳсулот ҳажми ва структураси, қишлоқ хўжалик экинлари, экин майдонлари ҳажми ҳамда турли моллар бош сони, айрим группалардаги экинларнинг бутун экин майдонидаги ҳиссаси сингари кўрсаткичлардан фойдаланилади ва ҳоказо.

Айрим тармоқларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялашнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлар системаси ёрдамида баҳоланади. Булардан айримларини кўрсатиб ўтамиз.

1. Қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобида қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти, ялпи ва соф фойда (сўм) ишлаб чиқариш. Айрим тармоқлар бўйича қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобида тегишли маҳсулот (сут, ғалла) ишлаб чиқаришнинг натурал кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилади.

Бу группа кўрсаткичлари ердан қишлоқ хўжалигидаги асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида фойдаланишнинг самарадорлигини характерлайди.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш процесси одатда, қишлоқ хўжалик экинлари унумдорлиги ва моллар маҳсулдорлигининг ўсишига, бинобарин, ер майдони бирлигига ҳисоблаганда олинadиган ялпи маҳсулот ҳамда ялпи ва соф фойданинг кўпайишига олиб келади.

2. Ўртача бир йиллик ходим, бир киши-соатга қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти (сўм) ишлаб чиқариш. Бу — ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш самарадорлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир, чунки меҳнат унумдорлигининг ўсиши — қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг асосий манбаи ҳисобланади. Маҳсулот етиштиришда жонли меҳнат ва иш вақтини тежаш маҳсулот таннаrxини пайсайтиришда асосий резервдир.

3. Асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари қийматининг 100 сўми, шунингдек, 100 сўм ишлаб чиқариш харажати юзасидан ялпи маҳсулот етиштириш.

Фондлар қийматининг ҳар бир 100 сўми юзасидан қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулот етиштириш фондининг самарадорлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти умумий ҳажмининг (сўм) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматига ҳамда асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларининг жамлама қийматига муносабати билан ҳисоблаб чиқарилиши мумкин. Ушбу кўрсаткич ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш даражасини, бутун жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигини баҳолашда асосий кўрсаткич ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ихтисослаштиришнинг чуқурлаштириливи, уни концентрациялаш ишлаб чиқариш фондларидан анча тўлиқ фойдаланиш имконини беради, ялпи маҳсулот олишни кўпайтиришга ёрдам беради, бу эса, одатда, фондининг самарадорлик даражасини кўпайтиришни таъминлайди.

Лекин шунини айтиб ўтиш керакки, бу қонуният ялпи маҳсулотнинг ўсиши ишлаб чиқариш фондлари қийматининг ўсишидан юқори бўлган тақдирдагина амал қилади. Ишлаб чиқариш фондлари қийматининг бундай ўсиши ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни чуқурлаштириш ва концентрациялаш, ишлаб чиқаришни техника билан қайта қуроллантириш билан боғлиқдир. Тармоқни қайта қуроллантиришга катта капитал сарфланганда кўп ҳолларда, айниқса, янги технология жорий қилинган даст-

лабки йилларда фонднинг самарадорлик даражаси пасаяди. Буни қуйидаги мисолда кўрсатамиз.

	1975 й.	1976 й.	1977 й.
Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, минг сўм	4000	4200	4800
Шунинг ўзи, ўтган йилга нисбатан процент ҳисобида	100,0	105,0	114,3
Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти етиштириш, минг сўм	2800	3400	3600
Шунинг ўзи, ўтган йилга нисбатан процент ҳисобида	100,0	121,4	105,9
Фонднинг самарадорлик даражаси асосий фондларнинг 100 сўми юзасидан олинган ялпи маҳсулот, сўм	70,0	80,0	75,0

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, 1976 йилда асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўсиши 1975 йилга нисбатан 5 процентни ташкил этган, ялпи маҳсулот етиштириш эса, мувофиқ равишда 21,4 процент кўпайган, бу фонднинг самарадорлик даражасининг 70 сўмдан 80 сўмга кўтарилишига олиб келган. 1977 йилда фондларнинг ўсиши 1976 йилга қараганда 14,3 процентни ташкил қилган, ялпи маҳсулот етиштириш фақат 5,9 процент кўпайган, бу эса, фонднинг самарадорлик даражасини 1976 йилда 75 сўмга тушиб қолишига олиб келган.

4. Тегишли тармоқлар маҳсулот бирлигининг таннарни (сўм); маҳсулот бирлигига меҳнат сарфи (киши-соат); Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини — унинг фойдалилигини, зиёналигини белгилайди.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг чуқурлаштирилиши, ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, одатда, маҳсулот бирлиги етиштиришга қилинадиган меҳнат ва моддий-пул маблағлар сарфини камайтиради.

5. Ишлаб чиқариш рентабеллигининг даражаси (процент). Бу — у ёки бу тармоқлар самарадорлигининг умумлашган ҳосила кўрсаткичидир. Бу кўрсаткич товар маҳсулотини реализация қилишдан келган фойданинг шу маҳсулот тўла таннарни (%)га нисбати билан белгиланганлигидан (26 — 27-бетларга қаранг). Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштиришни чуқурлаштириш, унинг концентрациялашишини ошириш, маҳ-

сулот таннархининг пасайиши ҳамда тармоқлар товарлигини оширишга имконият яратиш билан бирга фойданинг умумий суммаси, бинобарин, ишлаб чиқариш рентабеллиги даражасининг ўсишини ҳам таъминлайди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш самарадорлигини иқтисодий жиҳатдан баҳолашда қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва моллар маҳсулдорлиги, тармоқларнинг товарлилик даражаси, қўйилган капитал маблағларнинг қопланиш муддатлари сингари бошқа кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

2-§. КУРС ИШИНING МАЗМУНИ ВА УНИ БАЖАРИШ МЕТОДИКАСИ

Ишнинг мақсади — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш даражаси ва кўламини ҳисоблаш ҳамда анализ этиш методикасини, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг жойлаштирилишини, шунингдек совхоз ва колхозларда, хўжаликлараро корхоналар ва бирлашмаларда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялашнинг иқтисодий самарадорлигини билиб олишдир.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг қисқача характеристикаси.

II. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш ҳисоб-китоби ва анализи;

а) товар ва ялпи маҳсулот, асосий ишлаб чиқариш фондлари, меҳнат сарфи структураси;

б) хўжаликнинг ташкилий структураси, бўлимлар ҳажми ва тармоқларнинг жойлаштирилиши.

III. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялашнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Мазкур курс ишини бутун хўжалик (совхоз, колхоз, хўжаликлараро корхона ёки саноат асосида маҳсулот етиштирувчи комплекс) мисолида бажарган маъқул. Курс иши темаси «Ички хўжалик ихтисослашуви ва унинг иқтисодий самарадорлиги» бўлганда бу тема хўжаликнинг фақат битта тармоғи (деҳқончилик ёки чорвачилик) мисолида бажарилиши мумкин.

Ишнинг кириш қисмида партия XXVI съезди, КПСС

Марказий Комитетининг «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини хўжаликлараро кооперация ва аграр-саноат интерграцияси асосида ихтисослаштириш ва концентрациялашни янада ривожлантириш тўғрисида»ги, қарори, партия ва ҳукуматнинг қишлоқ хўжалиги бўйича, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялаш бўйича чиқарган бошқа қарорлари белгилаб берган асосий вазифаларни, бу процесснинг ўлка (зона) хўжаликларида қайси асосий йўналишларда ривожлантирилаётганлигини кўрсатиш керак. Курс ишининг асосий масалалари, курс ишига мисол қилиб олинган хўжалик номи ҳам кўрсатилиши лозим.

Хўжаликнинг қисқача характеристикасида район, область, (ўлка, республика), шунингдек зона (масала, РСФСРнинг Ноқоратупроқ зонаси, Волга бўйи, Шимолий Кавказ) номи, хўжаликнинг район ва область (ўлка, республика) маъмурий марказлардан, темир ва сув йўлларида, шунингдек қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий турлари топшириладиган (сотиладиган) пунктлардан олислиги кўрсатилиши керак. Хўжаликка бириктирилган экин ерларининг тартиби ва тузилишини, (1-жадвал), сўнгги уч-беш йил ичида содир бўлган ўзгаришларни, жумладан мелиорацияланган (қурилган, суғориладиган) майдонларни кўрсатмоқ лозим. Зарур дастлабки маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида бор (XIV боб, 12-форма).

Шу бобда хўжалик территориясидаги аҳоли яшайдиган пунктлар сони, уларнинг қандай жойлашганлиги, текчи хўжалик йўллар (ҳовлилар сони бўйича) тармоғининг ҳолати ва кўламини; ходимлар умумий сони, уларнинг тармоқлар бўйича (деҳқончилик, чорвачилик ва ҳоказо) тақсимланиши тўғрисидаги маълумотларни ҳам кўрсатиш керак.

«Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш» деб аталган II бобда хўжаликда сўнгги икки-уч йил мобайнида, шунингдек, базис йилда етиштирилган товар маҳсулотининг ҳажми ва структураси кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқилади. Айрим тармоқлардаги товар маҳсулот ҳажми 1973 йилги таққослама нархларда белгиланади. Кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш учун керакли бошланғич маълумотлар хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларида бор (4-форма). Анализ қилиш учун ҳисоб-

1-жадвал. Хўжаликнинг ердан фойдаланиш таркиби
(1 ноябрга)

Қишлоқ хўжалик ерлари	Базис йили		Ҳисобот йили	
	га	%	га	%
Умумий ер майдони	6000	100	6000	100
Жами қишлоқ хўжалик ерлари	5160	86	5220	87
Шулардан:				
ҳайдаладиган ер	3000	50	3060	51
пичанзорлар	1200	20	1200	20
шу жумладан, яхшиланган	—	—	180	3
яйловлар	960	16	960	16
шулардан яхшилангани кўп йиллик				
дарахтзорлар	240	4	300	5
ўрмонлар ва бутазорлар	600	10	540	9
Бошқа ерлар	240	4	240	4

2-жадвал. Хўжаликнинг товар маҳсулоти структураси

Тармоқлар бўйича маҳсулот тури	Базис йил		Сўнгги уч йилда, ўртача	
	минг сўм	якунга нисбатан %	минг сўм	якунга нисбатан %
Деҳқончилик — жами	400	22,2	500	22,7
Шу жумладан:				
ғалла	360	20,0	480	1,8
картошка	40	2,0	20	0,9
чорвачилик — жами	1400	77,8	1700	77,3
Шу жумладан:				
сут	800	44,4	1100	50,0
йирик қорамол гўшти	400	22,2	300	13,6
чўчка гўшти	200	11,1	—	—
Хўжалик бўйича жами	1800	100,0	2200	100,0

китоб кўрсаткичларини жадвал кўринишида тузиш керак (2-жадвал).

Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичлар анализида асосий ва қўшимча тармоқлар, товар маҳсулоти структурасида сўнгги йилларда содир бўлган ўзгаришлар аниқланади. Биз келтирган мисолда (2-жадвал) базис йилда сут чорвачилиги (товар маҳсулоти ялпи ҳажмининг 44,4 процентини ташкил этган) ва ғалла хўжалиги (22,2%) хўжаликда асосий тармоқлар бўлган. Товар маҳсулоти-нинг анчагина қисми чўчкачиликка 11,1% тўғри келган. Бу тўққизинчи беш йиллик охирига келганда хўжалик етарли даражада чуқур ихтисослаштирилмаганлигини, ишлаб чиқаришни концентрациялашни янада оши-

риш учун катта резервлар борлигини билдиради. Шулар рўёбга чиқарилса, саноат технологиясини, ишлаб чиқариш ва меҳнатни замонавий ташкил этишни жорий этиш ҳамда шу асосда жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш имконияти туғилади.

Сўнгги йилларда хўжаликни ихтисослаштириш анча чуқурлашди, хўжаликлараро кооперация асосида тармоқларда ишлаб чиқаришни концентрациялаш ишлари амалга оширилди. Натижада сут чорвачилигининг улуши 50 процентга, ғалла хўжалиги ҳиссаси эса 21,8 процентга кўтарилди. Гўшт чорвачилигининг ҳиссаси йирик қора моллар (ремонтга ўтказилган моллардан ташқари) бузоқларнинг ихтисослаштирилган хўжаликлар боқувга ўтказилганлиги сабабли 13,6 процентгача камайган. Хўжалик сут етиштиришга ихтисослашиб, чўчқачилик билан шуғулланмай қўйган.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг тармоқлар ва уни концентрациялаш даражаси бўйича содир бўлган ўзгаришларни анализ қилиш учун ялпи маҳсулот, шунингдек, асосий қишлоқ хўжалик экинлари майдонлари ҳамда асосий турдаги моллар бош сони ва структураси кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Курс ишининг шу бўлимида хўжалиkning ташкилий структураси анализ қилинади, хўжаликдаги асосий ишлаб чиқариш бўлимлари таркибида, шунингдек, уларнинг тармоқларини жойлаштиришда содир бўлган ўзгаришлар аниқланади. Анализ учун зарур бўладиган кўрсаткичларни икки жадвалда тўплаш мумкин (3- жадвал ва 4- жадвал).

3- ж а д в а л. Хўжаликдаги ишлаб чиқариш бўлимларининг сони ва ҳажми

Кўрсаткичлар	Базис йил	Ҳисобот йили
Дехқончиликдаги ишлаб чиқариш бригадалари сони	6	5
Дехқончилик бригадаларининг ўртача ҳажми: ялпи маҳсулот етиштириш бўйича, минг сўм	112	155
ялпи экин майдони бўйича, га	500	612
Чорвачилик тармоқлари сони		
Фермаларнинг ўртача ҳажми: ялпи маҳсулот етиштириш бўйича, минг сўм	121	465
молларнинг ўртача йиллик бош сони бўйича	230	600
Йирик қорамоллар бузоқларининг ўртача йиллик бош сони бўйича	450	700

4-жадвал. Хўжаликдаги асосий тармоқ ва уларнинг жойлашуви

Тармоқлар	Бутун хўжалик бўйича		ишлаб чиқариш бўлимлари сони	
	базис йили	ҳисобот йили	базис йили	ҳисобот йили
Ғалла экинлари, га	1200	1850	5	4
Картошка, га	200	270	5	3
Сут чорваси, сигирлар	1400	1820	6	3
Гўшт чорваси, бош	1800	1450	4	2
Чўққачилик, бош	2000	—	2	—

Жадвал кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш учун дастлабки маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан олинади («колхоз, совхоз таркиби» жадвали, 12, 15 ва 6- формалар).

4- жадвалда келтирилган ҳамда бутун хўжаликда тармоқлар жойлашувини характерловчи кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш учун бошланғич маълумотлар юқорида кўрсатиб ўтилган йиллик ҳисобот формаларидан, ишлаб чиқариш бўлимлари бўйича эса, бухгалтерия ва дастлабки учётдан олинади.

3 ва 4- жадваллардаги маълумотлар асосида бригада ва фермалар, ишлаб чиқаришнинг ички хўжалик ихтисослашиш ва концентрациялаш таркиби ва ҳажмида содир бўлган ўзгаришларни баҳолаш, мавжуд камчиликларни (асосий экинларни хўжалик тармоқларига сочиб юбориш, майда фермаларнинг мавжудлиги ва ҳоказо) кўрсатиб ўтиш лозим.

Биз келтирган мисолда анализ этилаётган давр мобайнида деҳқончиликдаги бригадалар сони 6 тадан 5 тага, чорвачилик фермалари сони 12 дан 5 тага тушган. Натижада ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми бўйича ишлаб чиқариш бўлимларининг ўртача ҳажми анча ўсган (3- жадвал): бу ўсиш деҳқончиликда 112 дан 155 минг сўмгача, ёки тахминан 40 процентни, чорвачиликда 121 дан 465 минг сўмгача, ёки қарийб 4 мартани (465:121) ташкил қилган.

Экин майдонлари 500 дан 612 гектарга (22%), соғин сигир фермалари ҳажми 230 дан 600 сигиргача, ёки 2,6 марта (600:230) кўпайган.

3 ва 4- жадвалларда келтирилган маълумотлар анализ қилинаётган давр мобайнида хўжаликнинг асосий тармоқларида ички хўжалик ихтисослаштирилиши ва

концентрациялаш юзасидан катта ишлар ўтказилган-
лигини кўрсатади. Масалан, сут чорвачилигида ҳисобот
йилида ҳамма сигирлар олтига фермада эмас, балки учта
фермада тўпланган эди. Шу билан бирга сигирлар сони
420 га кўпайган, ёки 30% (1820—1400) ўсган.

Ишлаб чиқаришнинг ички хўжалик ихтисослаштири-

5-жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ихтисослаш-
тириш ва концентрациялаш иқтисодий самарадор-
лигининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили 1975 йилга % ҳисобида
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг қий- мати—жами, минг сўм	2250	3100	137,7
Шу жумладан:			
деҳқончилик маҳсулоти	675	775	114,8
чорвачилик маҳсулоти	1575	2325	147,6
Қишлоқ хўжалик ерлари майдони, га	5160	5220	101,2
Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, минг сўм	2600	3200	123,1
Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган ходимлар ўртача йиллик сони, жа- ми киши	500	450	90,0
Қишлоқ хўжалигида ишланган—жами ки- ши-соат	900	814	90,4
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	510	481	94,3
чорвачиликда	390	333	85,4
<i>Ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштириш ва концентрациялашнинг иқтисодий сама- радорлик кўрсаткичлари</i>			
Етиштирилган қишлоқ хўжалик ялпи маҳ- сулоти:			
қишлоқ хўжалик ерларининг 100 га сига минг сўм	43,0	50,0	137,2
қишлоқ хўжалигида ишловчи ўртача йил- лик бир ходим ҳисобига—жами, сўм	4500	6889	153,1
бир киши-соат бошига, сўм	2,5	3,80	152,0
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	1,32	1,61	122,0
чорвачиликда	4,04	6,98	172,0
Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг 100 сўми ҳи- собида (фонднинг самарадорлик даража- си), сўм	86	96	111,6

лиши ва концентрациялашиши процесси деҳқончиликда дон экинлари ва картошканинг ҳисобот йилида оз сонли бригадаларда йиғилганлиги билан характерланади. Айни вақтда хўжаликдаги умумий экин майдонлари шу давр ичида дон экинлари бўйича 650 гектарга (1850 га — 1200 га), ёки 54%, картошка бўйича 70 гектарга (270 га — 200 га), ёки 35% кўпайган.

Курс ишининг III бўлимида деҳқончилик ва чорвачиликдаги ишлаб чиқаришни чуқур ихтисослаштириш ва концентрациялаш, хўжаликлараро кооперациялаш ва аграр-саноат интеграцияси (яъни, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш корхоналари билан ягона комплексда бирлаштириш) иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичларни курс ишига киришиш учун иккита жадвалга тўплаш мақсадга мувофиқдир. Улардан бирида (5-жадвал) ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш самарадорлигини

6-жадвал. Деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили
<i>Бошланғич маълумотлар</i>		
Товар маҳсулоти реализациясидан тушган пул—жами, минг сўм.	1800	2200
Шу жумладан:		
деҳқончилик маҳсулоти реализациясидан	400	500
Чорвачилик маҳсулоти реализациясидан	1400	1700
Реализация қилинган маҳсулотнинг тўлиқ таннари—жами, минг сўм.	1350	1500
Шу жумладан:		
деҳқончилик маҳсулоти	350	400
чорвачилик маҳсулоти	1000	1100
<i>Ҳисоб-киتاب кўрсаткичлари</i>		
Маҳсулот реализациясидан тушган фойданинг умумий суммаси, минг сўм	450	700
Шу жумладан:		
деҳқончилик маҳсулоти	50	100
чорвачилик маҳсулоти	400	600
Рентабеллик даражаси, процент:		
деҳқончиликда	14,3	25,0
чорвачиликда	40,0	54,5
бутун хўжаликда	33,3	46,6

характерловчи кўрсаткичлар кўрсатилади; бошқасида ишлаб чиқариш рентабеллиги кўрсатилади (6-жадвал).

Бу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш учун керакли бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида мавжуд (6 ва 11-формалар). Қишлоқ хўжалик экин майдонларининг ҳажми 1-жадвалда келтирилган (39-бетга қаранг).

5-жадвалда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш иқтисодий самарадорлигининг учта асосий кўрсаткичи — қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти-нинг қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобидаги ҳажми, меҳнат унумдорлиги ва фонднинг самарадорлик даражаси келтирилган.

Кўрсаткичларнинг анализ этилаётган давр ичидаги ўзгаришларини анализ этмоқ лозим. 5-жадвалда келтирилган кўрсаткичлар хўжаликни чуқур ихтисослаштириш қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти олишни (қишлоқ хўжалигига яроқли 200 гектар ер ҳисобига) 43,0 минг сўмдан 59,0 минг сўмгача, яъни 37,2% га кўпайтириш имкониятини берганлигини кўрсатади. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига ўртача йиллик ходимлар сони камайган ҳолда (500 дан 450 кишига, ёки 10 процентга) эришилганлиги туфайли, меҳнат унумдорлиги шу давр ичида 1,5 марта ўсган (қишлоқ хўжалигида ишлаётган ўртача йиллик бир ходим ҳисобига 4500 сўмдан 6889 сўмга). Киши-соатга ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бутун хўжалик бўйича 1975 йилдаги 2 сўм 50 тийиндан (2250000 сўм: 900000 кун-соат) ҳисобот йилида 3 сўм 80 тийингача кўпайган (3100000 сўм: 814000 киши-соат), ёки 52% ўсган. Соатли унумдорлик чорвачиликда айниқса ўсиб, 72% ни ташкил этган. Ҳисобот даврида бу тармоқда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш катта самара келтирганидан дарак беради.

Хўжаликдаги ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялашни чуқурлаштириш фонднинг самарадорлик даражасига ижобий таъсир кўрсатган. Фонднинг самарадорлик даражаси 86 сўмдан (2250000 сўм: 2600000 сўм·100) 96 сўмгача (3100000 сўм: 3200000 сўм·100) кўпайган, ёки 11,6% ўсган.

Айрим жадвалда (биз уни кўрсатмаганмиз) асосий тармоқлар маҳсулот бирлиги таннархининг даражасини кўрсатиш, ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичларнинг давр боши ва охиридаги ҳолатини солиштириш керак; маҳсулот бирлигига қилинган меҳнат сарфи маълумотларини

(киши-соат) келтириш лозим. Биз келтирган мисолда фақат икки тармоқ — сут чорвачилиги ва дон хўжалиги маҳсулоти билан чекланиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг бутун хўжалик ва унинг айрим тармоқлари бўйича рентабеллик даражаси ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш самарадорлигининг умумлашма ҳосиласи кўрсаткичи ҳисобланади (6-жадвал).

Бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан олинади (4-форма). Келтирилган кўрсаткичларни анализ қилиш зарур. 6-жадвалдан бутун хўжалик бўйича ишлаб чиқариш рентабеллиги (фойда суммасининг реализация қилинган маҳсулот тўлиқ таннарига нисбати) анализ этилаётган давр мобайнида 33,3 дан 46,6% га, жумладан, чорвачиликда 540,0 дан 54,5% гача, деҳқончиликда 14,3 дан 25,0% гача ўсганлиги кўрииб турибди. Бу хўжаликни сут ва дон етиштиришга ихтисослашганлигининг юксак иқтисодий самарадорлигини ҳам кўрсатади.

Курс ишига киритиладиган хулоса ва таклифларда хўжаликни ихтисослаштириш даражаси, унинг тармоқ ва ишлаб чиқариш бўлимлари ҳажми, айрим тармоқларни ихтисослаштириш ва концентрациялаш самарадорлиги баҳоланади; бу процессни зона хўжаликларининг конкрет шароитини ҳисобга олган ҳолда ҳамда хўжаликлараро кооперация ва аграр-саноат интеграцияси асосида ривожлантириш йўллари белгиланади.

I V т е м а

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

1-§. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФОНДЛАРИ ТАЪМИНОТИ ВА ИШЛАТИЛИШНИНГ ХАРАКТЕРЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР СИСТЕМАСИ

Ҳар қандай бошқа маҳсулот сингари қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш процессида ҳам меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари иштирок этади, булар биргаликда ишлаб чиқариш воситаларини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш процессида қатнашиш харақтерига қараб, улар асосий ва айланма (оборотные) воситаларга ажратилади.

Асосий воситалар — ишлаб чиқариш процессида узоқ

вақт ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситалари бўлиб, улар ўзларининг дастлабки ашёлик шаклини сақлаб қолаверади. Улар ўз қийматини тайёр маҳсулотга оз-оздан эскириб (амортизация) ўтказади. Уларга иморатлар ва иншоотлар, машина ва ускуналар, ҳайвонлар, кўп йиллик дарахт ва экинлар киради.

Айланма воситалар асосий воситалардан фарқ қилиб, ишлаб чиқариш процессида бир марта қатнашади ҳамда ўз қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотга (уруғлик, озуқа, минерал ўғит, нефть маҳсулотлари ва ҳоказо) тўлиқ ўтказади.

Қиймат формасида намоён бўладиган ишлаб чиқариш воситаларини фондлар деб аташ қабул қилинган (асосий ва айланма фондлар).

Асосий фондлар қуйидагиларга бўлинади: 1) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари; 2) қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳамда 3) ишлаб чиқаришга мўлжалланмаган асосий фондлар.

Айланма фондлар ишлаб чиқариш процессида ўйнайдиган ролига қараб, икки гурпуага ажралади: 1) ишлаб чиқариш соҳасидаги воситалар ёки айланма фондлар ҳамда 2) муомала соҳасидаги воситалар ёки муомала фондлари. Айланма фондларга: 1) ёш моллар, парранда ва яйловдаги моллар; 2) ишлаб чиқариш запаслари ҳамда 3) тугалланмаган ишлаб чиқариш (келгуси йил ҳосили учун қилинган иш харажатлари) киради. Муомала фондларига тайёр маҳсулот запаслари, пул маблағлари ва ҳисоб-китобдаги (ташкilotлар ва айрим шахслар билан бўлган) маблағлар киради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг муваффақиятли ишлаши, асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигига, улар билан уларнинг айрим группалари ўртасидаги процент нисбати, яъни, аввало, хўжаликни ихтисослаштириш ҳамда тупроқ-иқлим ва бошқа хусусиятлар билан белгиланадиган ишлаб чиқариш фондларининг структураси катта аҳамиятга эгадир. Фондлар қийматининг умум суммасида энг кўп ўринни (ўртача 65—70% га) асосий фондлар эгаллайди. Асосий фондлар ортиқ ва айланма фондлар камчил бўлганда мавжуд ускуна, техника ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан тўғри фойдаланиб бўлмайди. Ва, аксинча, асосий фондлар етишмаганда айланма фондлардан тўлиқ фойдаланиб бўлмайди, уларнинг бир қисми ишлаб

чиқариш процессига ўз вақтида қўшила олмайди, бунда улардан бир қисми бузилади, нобуд бўлади. Асосий ва айланма фондлар ўртасидаги зарур нисбатларга айланма фондларни нормалаш ёрдамида риоя қилинади.

Хўжаликларнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлигини баҳолаш ва анализ қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: 1) фонд билан таъминланганлик; 2) фонд билан қуролланганлик; 3) энергия билан таъминланганлик; 4) энергия билан қуролланганлик.

Хўжаликнинг фонд билан таъминланганлиги қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобидан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати билан белгиланади.

Фонд билан қуролланиш — қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик бир ходимга ҳисоблагандаги асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати (сўм) дир.

Бу икки кўрсаткич хўжаликнинг умуман асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланишини характерлайди ҳамда муайян давр мобайнида содир бўлган ўзгаришларни баҳолаш имконини беради.

Хўжаликнинг энергия билан таъминланганлиги хўжаликдаги мавжуд қувватлар (о. к.) билан белгиланади. Бу қувватлар (о. к.) 100 гектар қишлоқ хўжалигига яроқли ер ёки экинлар бўйича ҳисобланадиган асосий ишлаб чиқариш фондларининг энг муҳим қисмини ташкил этади.

Меҳнатнинг энергия билан қуролланганлиги — қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик ходимга ҳисобланган мавжуд энергия қувватларидир (о. к.).

Ушбу икки кўрсаткич билан биргаликда меҳнатнинг энергия билан қуролланганлиги кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Меҳнатнинг энергия билан қуролланиши дейилганда ишлаб чиқариш эҳтиёжларига электр қуввати (сарфланган киши-кун ҳисобида — кВтч) сарфлаш тушунилади.

Санаб ўтилган кўрсаткичлардан фойдаланиш хўжаликнинг техника билан қуролланганлигини, унинг энергия ресурслари ҳажмида содир бўлган ўзгаришларни баҳолаш имконини беради.

Умуман асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги ва интенсивлиги қуйидаги асосий кўрсаткичлар билан характерланади: 1) фонд самарадорлиги даражаси; 2) фонд сиғими ҳамда 3) фойда нормаси.

Фонд самарадорлиги даражаси ва фойда нормаси (рентабеллик даражаси) кўрсаткичларини белгилашни юқорида (33 — 34 ва 46 — 47-бетларга қаранг) кўриб ўтган эдик.

Фонд сиғими фонд самарадорлиги даражасининг акс кўрсаткичидир. У қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг ялпи маҳсулот умумий ҳажмига нисбати билан (сўм) ҳисобланади.

$$\Phi_{\text{сиг.}} = \frac{\Phi_a \cdot 100}{\text{ЯМ}},$$

бунда: $\Phi_{\text{сиг.}}$ — фонд сиғими ялпи маҳсулотнинг 100 сўмига тўғри келадиган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари). сўм;

Φ_a — қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари нархи, сўм.

Хўжаликнинг тракторлар, комбайнлар, машиналар ва транспорт воситалари билан таъминланганлиги ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини характерлаш учун биз қуйида кўриб чиқадиган бир қанча кўрсаткичлар ишлатилади.

Иккита асосий кўрсаткич — айланиш коэффиценти ҳамда кунлар ҳисобида айланиш давомати айланма воситалардан фойдаланиш самарадорлигини характерлайди.

Айланиш коэф	айланиш
миқдорини кўрса.	айланиш
умумий миқдорининг	қолдиқ-
ларининг ўртача йилли-	дан белги-
ланади. Айланма воси-	иши уларнинг
айланиш даврини (кунл	у айланиш йил-
даги календарь кунлар	иланиш коэффи-
ишлатилади.	ланади.

дан ортиқ бўлса,
-19... ортмаса, айланма
фойдаланилган ҳисобланади.

КОРХОНАЛАРИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ БИЛАН ГИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Кў... змуни ва уни бажариш методикаси
... ади — қишлоқ хўжалик корхоналарини
асосий... чиқариш фондлари билан таъминлаш,
улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини

ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини билиб олиш-дир.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

1. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий хараakterистикаси.

II. Асосий ишлаб чиқариш фондлари таркиби ва тузилишининг анализи;

1) Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг тузилиши;

2) Хўжалик ва унинг айрим тармоқларининг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланиш кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

III. Ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Ушбу тема бўйича курс ишини бутун хўжалик бўйича бажариш мақсадга мувофиқдир.

Курс ишининг кириш қисмида қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг роли ва аҳамияти, КПСС XXV съезди, партия ва ҳукуматнинг моддий-техника базасини ривожлантириш ва техника билан қайта жиҳозлаш тўғрисидаги қарорлари белгилаб берган асосий вазифадир, бу қарорлар асосида хўжаликни ривожлантириш истиқболлари кўрсатилади, курс ишининг асосий масалалари ҳамда шу масалаларни кўриб чиқишга материал берадиган хўжалик номи келтирилади. I бобда, хўжалик жойлашган ер ва ердан фойдаланиш (38- бетга қаранг) структураси тўғрисидаги одатдаги маълумотлардан ташқари, хўжаликнинг ихтисослашганлиги, унинг асосий ва қўшимча тармоқлари белгиланади, товар маҳсулотининг тузилиши тўғрисидаги сўнгги уч йилги маълумотлар келтирилади; хўжаликнинг ташкилий ва бошқарув структураси — ишлаб чиқариш бўлимлари сони ва турлари, уларнинг ўртача ҳажми ва хўжалик территориясида жойлашуви, бўйсунлишга қисқача характеристика берилади; турли тармоқларда (деҳқончилик, чорвачилик) банд бўлган ходимлар сони, меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг сўнгги икки-уч йил мобайнидаги даражаси кўрсатилади.

II бобда (биринчи пункт бўйича) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг

таркиби ҳамда уларнинг анализ қилинаётган давр боши ва охиридаги структураси тўғрисидаги маълумотлар ҳисоблаб чиқилади. Бунда асосий воситалар совхоз ва колхозларнинг йиллик ҳисоботларида (II қоб, II-форма) қабул қилинган группалаш тартибида группаланади.

Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичлар жадвал кўринишида тузилади (1-жадвал).

Курс ишининг текстида асосий воситалар таркиби ва структураси ўрганилаётган давр мобайнида содир бўлган ўзгаришлар анализи берилади. Биз келтирган мисолда, хусусан, бу ўзгаришлар биринчи галда асосий ишлаб чиқариш фондлари умумий қийматининг 500 минг сўм кўпайганлиги ёки 20 процент ўсганлиги билан характерланади. Транспорт воситалари қиймати айниқса кўп — 50% га ўсган, маҳсулдор моллар қиймати 31%, иш машиналар ва ускуналар қиймати 26,6% ўсган. Кўп йиллик дарахтлар қиймати ҳам икки марта ўсган.

1- жадвалда келтирилган маълумотлар анализи чорвачиликдаги асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳисобот даврида 300 минг сўм, ёки 33,3 % кўпайганлигини $\left(\frac{1200 \cdot 100}{900}\right)$; деҳқончиликда — 160 минг сўм, ёки 14,5 % кўпайганлигини $\left(\frac{1260 \cdot 100}{1100}\right)$ кўрсатади.

Масалан, фондлар умумий қийматида маҳсулдор молларнинг солиштирма ҳиссаси 16,6 дан 18,1% гача, транспорт воситалари солиштирма ҳиссаси 3,2 дан 4,0% гача ўсган. Бу ўзгаришларга сабаб бўлган асосий омилларни, аввало, уларнинг техника прогресси, унинг асосий йўналишлари, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш процесси билан, айрим тармоқларни саноат негизига ўтказиш билан алоқасини айтиб ўтмоқ лозим.

II бобнинг иккинчи пункти бўйича хўжаликнинг бутун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари билан (фонд билан таъминлаш ва фонд билан қуролланганлик) таъминланганлиги, шунингдек, энергия қувватлари (хўжаликнинг энергия таъминоти ва меҳнатнинг энергия билан қуролланганлиги) билан қуролланганлиги тўғрисидаги кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади.

Дастлабки икки кўрсаткични ҳисоблаб чиқиш учун

1-жадвал. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари

Асосий фондлар группалари	Базис йили охирида		Ҳисобот йили охирида		Ҳисобот йили базис йилига нисбатан %
	минг сўм	якунига нисбатан, %	минг сўм	якунига нисбатан %	
Бинолар, иншоотлар ва қўшимча қурилмалар	1400	56,0	1600	53,4	114,3
Куч машиналари ва асбоб-ускуналари	225	9,0	260	8,7	115,6
Иш машиналари ва ускуналари	300	12,0	380	12,6	126,6
Транспорт воситалари	80	3,2	120	4,0	150,0
Иш ҳайвонлари	10	0,4	6	0,2	60,0
Маҳсулдор моллар	415	16,6	544	18,1	131,0
Кўп йиллик дарахтлар	10	0,4	20	0,7	200,0
Бошқа асосий фондлар	60	2,4	70	2,3	116,7
Жами	2500	100,0	3000	100,0	120,0
Шу жумладан: фондлар:					
деҳқончиликда	1100	44,0	1260	42,0	114,5
чорвачиликда	900	36,0	1200	40,0	133,3
умум ишларга мўлжалланган	500	20,0	540	18,0	108,0

2-жадвал. Хўжаликнинг қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлиги

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, %
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, минг сўм	2500	3000	120,0
Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар майдони, га	3500	3500	100,0
Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони	600	580	96,7
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Хўжаликнинг фонд билан таъминланганлиги, минг сўм.	71,0	85,0	119,7
Хўжаликдаги меҳнатнинг фонд билан қуролланганлиги, минг сўм	4,2	5,2	123,8

бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан олинади (11,5 ва 12- формалар). Анализ қилиш қулай бўлсин учун ҳисоб-китоб кўрсаткичлари аналитик жадвал кўринишида тузилади (2- жадвал).

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан хўжаликни асосий ишлаб чиқариш фондлар билан таъминлашда қандай ўзгаришлар содир бўлганлиги кўриниб турибди. Бу ўзгаришларни баҳолаш, ўзгаришларга сабаб бўлган асосий омилларни айтиб ўтиш зарур. Биз келтирган мисолда қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг умумий қиймати базис йилдагига нисбатан 20 процентга ўсган, бу эса, хўжаликни фонд билан таъминлаш базис йилидаги 71,0 минг сўмдан (2500000 сўм: 3500 га·100) давр охиридаги 85,0 минг сўмгача ўсишини (3000000 сўм : 3500 га · 100), ёки 19,7% кўпайишини таъминлаган.

Меҳнатнинг фонд билан қуролланганлиги ҳисобот даврида мувофиқ равишда 4,2 минг сўмдан (2500000 сўм: 600 киши) 5,2 минг сўмгача (3000000 сўм:580 киши) кўпайган, ёки 23,8% ўсган.

Хўжаликнинг фонд билан таъминланиш даражаси шу даражада кўрсаткичларини бир турли ихтисослашган қўшни хўжаликларнинг тегишли кўрсаткичлари ёки район хўжаликлари бўйича ўртача маълумотлар билан таққослаш орқали баҳоланади.

Хўжаликнинг энергия ресурслари ва унинг техника билан таъминланганлиги бўйича, аввало, энергия воситаларини анализ қилинаётган давр боши ва охиридаги ҳолатини характерлайдиган кўрсаткичларни, келтирмоқ лозим (3- жадвал). Зарур бошланғич маълумотлар хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларидан олинади (IV боб, 21- форма).

3- жадвал. Энергия ресурсларининг ҳажми ва структураси (йил бошига)

Двигателлар тури	Базис йили		Ҳисобот йили		Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, %
	қувват, о. к.	Якунга нисбатан, %	қувват, о. к.	якунга нисбатан, %	
Механик	3050	72,6	4318	72,7	141,6
Электр	1050	25,0	1512	25,5	144,0
От-улов	100	2,4	110	1,8	110,0
Ж а м и	4200	100	5940	100,0	141,4

Энергия воситалари ҳажмини ҳисоб-китоб йўли билан ҳам аниқлаш мумкин. Бунда тракторлар, автомобиллар ва комбайнлар моторнинг номинал қуввати бўйича механик от кучига (1 от кучи-секундига 75 кг/м) айлантирилади; киловаттлардаги электродвигателлар ва электр қурилмалар қуввати 1,36 коэффициентга (битта механик от кучи 0,736 кВт га тенг, бундан $1:0,736=1,36$ келиб чиқади) тенг. От-улов кучи (от ва туялар 0,75 от кучи коэффициенти, хўкиз ва эшаклар 0,5 от кучи коэффициенти ҳисобида) механик от кучларига айлантирилади. Жамланган маълумотлар жадвал кўринишида тўзилади (4-жадвал).

3-жадвалда келтирилган маълумотлар ҳисобот даврида энергия ресурсларининг умумий қуввати 1740 от кучига кўпайганини, ёки 41,4% ўсганини кўрсатади, бунда механик двигателлар қуввати 41,6%, электродвигателлар қуввати эса 44,0% ўсган. Бу нарсa энергия воситалари структурасидаги айрим ўзгаришларга сабаб бўлган. Электромоторларнинг двигателлар умумий жамлама қувватидаги ҳиссаси 25,0 дан 25,5% гача ўсган; трактор, комбайн ва автомобиллар ҳиссаси эса, 72,6 дан 72,7% гача кўтарилган.

2 ва 3-жадвалларда келтирилган бошланғич маълумотлардан фойдаланиб, хўжаликнинг энергия билан таъминланганлиги ва меҳнатнинг энергия билан қуrollанганлиги кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқмоқ лозим (4-жадвал). Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари анализи хўжаликнинг техника билан таъминланишида юз берган ўзгаришларни кўрсатишга ёрдам беради.

Бизнинг мисолимизда хўжаликнинг (қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобида) энергия қуввати базис йилидаги 120 о. к. дан $\left(\frac{4200 \cdot 100}{3500}\right)$ давр охиридаги 169,5 о. к. гача $\left(\frac{5940 \cdot 100}{3500}\right)$ кўпайган, ёки 40,8 % ўсган. Меҳнатнинг энергия билан қуrollанганлиги шу даврда 7,0 о. к. дан $(4200 : 600)$ 10,2 о. к. гача $(5940 : 580)$ кўпайган.

Энергия қувватлари структурасида содир бўлган ўзгаришлар электр қувватидан ишлаб чиқариш эҳтиёжларида анча кенг фойдаланилаётганлигини билдиришини ҳам таъкидламоқ лозим. Ишлаб чиқариш эҳтиёжларига бир киши-кун ҳисобида сарфланадиган электр

4- ж а д в а л. Хўжаликнинг энергия қувватлари билан таъминланганлиги

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, % ҳис.
<i>Дастлабки маълумотлар</i>			
Энергия қувватлари (йил бошида), о. к.	4200	5940	141,4
Қишлоқ хўжалигига яроқли майдони, га	3500	3500	100,0
Ходимларнинг ўртача йиллик сони, киши	600	580	96,7
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Хўжаликнинг энергия билан таъминданиши, о. к.	120,0	169,5	140,8
Меҳнатнинг энергия билан қуролланганлиги, о. к.	7,0	10,2	145,7

қувватини сарфлаш кўрсаткичларини (юқорида кўрсатилганларга қўшимча равишда) ҳисоблаб чиқиш ва курс ишида келтириш керак.

Курс ишининг III бўлимида қишлоқ хўжалик корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигининг учта асосий кўрсаткичи — фонд самарадорлиги даражаси, фонд сиғими ҳамда рентабеллик даражаси (фойда нормаси) келтирилади (5-жадвал).

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати ва ялпи маҳсулот тўғрисидаги маълумотлар 4-жадвалдан, фойда суммаси тўғрисидаги маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан (совхозлар бўйича 2-формадан, колхозлар бўйича 4-форма справкасида) олинади. Оборот маблағлар қиймати тўғрисидаги маълумотлар йиллик ҳисоботларда бор (1-форма).

Юз берган ўзгаришлар давр боши ва охиридаги тегишли кўрсаткичлар билан таққосланиб, анализ қилинади. 5-жадвалда келтирилган маълумотлар анализи ҳисобот йилидаги асосий фондлар қиймати базис йилидаги даражага нисбатан 500 минг сўм кўпайганини, ёки 20,0% ўсганини кўрсатса, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 600 минг сўм кўпайганини, ёки 27,3% ўсганини кўрсатади.

Бу фонд самарадорлиги кўрсаткичининг ҳисобот даври охирида 88 сўмдан 93 сўмгача кўпайишига, ёки 5,7% ўсишига сабаб бўлган. Фонд сиғими фонд самарадорли-

5- жа д вал. Хўжалик ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан. %
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, минг сўм	2500	3000	120,0
Нормаланадиган сборот маблағлар қиймати, минг сўм	500	620	124,0
Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти қиймати, минг сўм	2200	2800	127,3
фойда суммаси, минг сўм	450	500	111,1
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Фонд самарадорлиги даражаси, сўм	88,0	93,0	105,7
Фонд сифими, сўм	113,0	107,0	94,7
Рентабеллик даражаси (фойда нормаси) процент	15,0	13,8	—1,2

ги даражасининг акси бўлганлигидан фонд сифими анализ қилинаётган давр мобайнида 113,0 сўмдан 107,0 сўмгача камайган. Бу нарса хўжаликнинг фонд билан таъминланганлигининг ўсиши ялпи маҳсулот ҳажмининг сал тезроқ ўсиши билан бирга борганлигини кўрсатади. Лекин шу давр ичида хўжаликнинг рентабеллик даражаси (фойда нормаси) 15,0 дан 13,8 процентга камайган. Бунини ишлаб чиқариш харажатларининг кўпайганлиги (ишлаб чиқариш фондлари структурасидаги оборот маблағлар ҳиссасининг кўпайиши) билан изоҳлаш мумкин.

Хўжаликнинг айрим тармоқлари (деҳқончилик ва чорвачилик) бўйича ҳам шунга ўхшаш кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилиши мумкин.

Қурс ишининг хулоса ва таклифларида хўжаликнинг моддий-техника базаси, унинг техника билан қуrollанганлиги, асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланади; мавжуд камчиликлар айтиб ўтилади, уларни бартараф этиш, хўжаликдаги мавжуд ишлаб чиқариш маблағларидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиш йўллари кўрсатилади.

3-§. МАШИНА-ТРАКТОР ПАРКИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади — машина-трактор парки составини, шунингдек трактор ва комбайнларни қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлатишни характерловчи кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини эгаллаб олишдир.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

1. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий характеристикаси.

II. Машина-трактор парки состави ва ишларнинг механизациялаш даражаси анализи.

а) хўжаликдаги энергия қувватлари структураси ва унинг машина-трактор парки состави.

б) деҳқончилик ва чорвачиликдаги ишларни механизациялаш даражаси.

III. Хўжаликда машина-трактор паркидан фойдаланиш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Мазкур курс ишини конкрет ялпи хўжалик (совхоз, колхоз) мисолида бажариш лозим.

Ишнинг кириш қисмида қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалигини техника билан қайта қуrollантириш ҳамда меҳнат унумдорлигини ўстиришда ишлаб чиқариш механик воситаларининг аҳамияти очиб берилади. Совхоз ва колхозларни трактор, комбайн, транспорт воситалари билан таъминлаш, деҳқончилик ва чорвачиликдаги ишларни механизациялаш даражасини ошириш юзасидан КПСС XXVI съезди, партия ва ҳукумат қарорлари белгилаб берган асосий вазифалар кўрсатилади. Ишга мисол этиб олинган хўжаликларнинг номлари келтирилади.

1- бобда хўжалик тўғрисида аввалги курс ишида келтирилган маълумотлар (38 ва 52- бетларга қаранг) келтирилади. Бундан ташқари, хўжалик иқтисодини, унинг кўламини характерловчи айрим қўшимча кўрсаткичларни ҳам келтирмоқ лозим. Бундай кўрсаткичларга деҳқончилик ва чорвачиликдаги ялпи маҳсулот етиштиришнинг ўртача йиллик ҳажми (қиймат кўринишида);

асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлик (фонд билан таъминланганлик ва меҳнатнинг фонд билан қуролланганлиги, энергия билан таъминланганлиги ва энергия билан қуролланганлиги); ишчи кучи билан, жумладан, механизатор кадрлар билан таъминланганлик (уларнинг составини малакаси ва иш стажига қараб кўрсатиш керак); сўнгги икки-уч йил мобайнида бир киши ҳисобида олинган ўртача йиллик даромад ҳажми, деҳқончилик ва чорвачиликда механизаторлар меҳнатини ташкил этиш (бригада, механикалаштирилган отряд ва звенолар тури) ва айрим бошқа маълумотлар киради.

II бўлимда, биринчи галда хўжаликнинг энергия қувватлари ҳамда механик ва транспорт воситалари (трактор, автомобиль, комбайнлар) айрим турларининг энергия ресурслари жами миқдоридаги (1-жадвал) ҳиссаси тўғрисидаги маълумотлар келтирилади. Кўрсаткичларни ҳисоблаш методикаси 53-бетда кўриб чиқилди. Сўнгги икки-уч йилда содир бўлган ўзгаришларни анализ этмоқ лозим.

1-жадвал. Хўжаликнинг энергия қувватларининг таркиби ва структураси

Энергия воситалари тури	Сони		Бирлик қуввати, о. к.	Ялпи қувват, о. к.		Умум миқдордаги ҳисса, %	
	базис йили	ҳисобот йили		базис йили	ҳисобот йили	базис йили	ҳисобот йили
Тракторлар, дона: ДТ-75	6	8	75	450	600	—	—
ва ҳоказо							
Тракторлар жами	22	30	х	1230	1808	29,3	30,5
Автомобиллар, дона:							
Зил-157	4	7	109	218	763	—	—
Газ-51А	10	12	70	700	840	—	—
ва ҳоказо							
Автомобиллар, жами	18	22	х	1100	1700	26,2	28,6
„Нива“ комбайнлари, дона	8	9	90	720	810	17,1	13,6
Электромоторлар, кВт	772	1112	1,36	1050	1512	25,0	25,5
Иш отлари, бош	133	146	0,75	100	110	2,5	1,8
ж а м и	х	х	х	4200	5940	100,0	100,0

1-жадвалда келтирилган маълумотлар хўжаликдаги трактор паркиннинг жами қуввати давр охирида 1230 от кучидан 1808 от кучига кўпайганини, ёки 47% ўсганлигини кўрсатади.

Тракторларнинг хўжалик энергия ресурсларидаги ҳиссаси шу давр ичида 29,3 дан 30,5 га ўсган. Автопарк анча кенгайган ҳолда электр двигателлар қуввати ҳам ўсган, уларнинг ҳиссаси мувофиқ равишда 26,2 дан 28,6% га ва 25 дан 25,5% га ўсган.

Шу бўлимда хўжаликнинг машина таъминоти ва унинг тармоқларини механизациялаш даражаси анализ қилинади, шунингдек трактор парки мавжуд структурасининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларига (технологик карталарга) мувофиқлиги аниқланади.

Машиналар билан таъминланганликни характерлаш учун қуйидаги ўртача нагрузка тўғрисидаги маълумотларни ҳисоблаб чиқиш ва кўрсатиш керак:

1) битта эталон тракторга тўғри келадиган экин ерлари; 2) битта ғалла комбайнига тўғри келадиган дон экинлари майдони; 3) битта силос йиғиш комбайнига тўғри келадиган (битта лавлаги комбайнига тўғри келадиган қанд лавлаги, битта пахта териш комбайнига тўғри келадиган ғўза, силос экинлар майдони. Шу мақсадда аналитик жадвал тузилади (2-жадвал). Зарур бошланғич маълумотлар хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларида бор (20 ва 12-формалар). Тракторларнинг ўртача йиллик миқдорини шартли эталон бирликларда аниқлаш учун уларнинг ўртача йиллик миқдори (ҳар қайси марка бўйича мавжуд миқдори) ўтказиш коэффициентига кўпайтирилади.

Мавжуд тракторларнинг ўртача йиллик миқдори (Фст) қуйидаги формула билан ҳисоблаб чиқилади.

$$\Phi_{\text{ст}} = \frac{\Sigma (\Phi_{\text{т}} \cdot T_{\text{т}})}{365}$$

бунда: $\Phi_{\text{т}}$ — йил давомида хўжаликда бўлган мазкур маркалик тракторлар сони;

$T_{\text{т}}$ — мазкур маркали тракторларнинг хўжаликда бўлиш кунлари;

365 — йил давомидаги календарь кунлар.

Мисол. Йил бошида хўжаликда 10 та ДТ-75 ва 8 та МТЗ-50 тракторлар бўлган. Йил давомида — май охирида иккита янги ДТ-75, июнь охирида учта МТЗ-50 трактори келтирилган. Сентябрь охирида хўжаликдан битта ДТ-75 ва иккита МТЗ-50 трактори чиқарилган (ўчирилган). Бунда мавжуд тракторларнинг ўртача йиллик миқдори маркалар бўйича қуйидагича бўлади:

$$ДТ = 75 - 10,9 \left[\frac{(10 \cdot 365) + (2 \cdot 210) - (1 \cdot 90)}{365} \right];$$

$$МТЗ = 50 - 8,9 \left[\frac{(8 \cdot 365) + (3 \cdot 180) - (2 \cdot 90)}{365} \right].$$

Бунда тракторларнинг ўртача йиллик миқдори шартли эталон ҳисобида 15,8 ($10,9 \cdot 1,00 + 8,9 \cdot 0,55 = 15,8$) га тенг бўлади, бунда 1,00 ва 0,55 — мавжуд ҳисобдаги тракторларни справочникка мувофиқ шартли эталон тракторларга ўтказиш коэффициентларини билдиради.

Экин майдонининг шартли эталон тракторга нагрукаси экин майдонини (га) хўжаликдаги шартли эталон тракторларнинг ўртача йиллик сонига тақсимлаш йўли билан чиқарилади. Қомбайнга (ғалла ўрадиган, силос йиғадиган) тўғри келадиган ишни аниқлаш учун тегишли экин майдони мавжуд тракторлар сонига тақсимланади.

Хўжаликнинг машина билан таъминланганлиги тўғрисидаги маълумотларни анализ қилиб экинзорнинг эталон тракторга нагрукаси умуман 13,7%, ғалла комбайнига 8,3% камайганлигини кўрсатади. Силос йиғадиган комбайнга тушадиган нагрукка 8,3% ошган (2-жадвал). Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичларни район ёки хўжаликлар бўйича ўртача маълумотлар билан таққослаш мумкин. Шунга ўхшаш ҳисоб-китобларни хўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлимлари (бўлимлари, бригадалари) бўйича ҳам ўтказиш мумкин.

2-жадвал. Хўжаликнинг машина билан таъминланганлиги

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, %
Битта машина нагрукаси, га:			
битта шартли эталон тракторга ер	220	190	86,3
битта комбайнга дон экинлари	240	220	91,7
битта комбайнга силос экинлари			
в ҳ. к.	120	130	108,3

Хўжаликнинг бошқа қишлоқ хўжалик машиналари (сеялка, плуг, культиватор, пичан ўроқлари ва ҳоказо) билан таъминланганлиги ёрдамчи ҳисоб-китоблар кўмагида аниқланади; бунда ишлар мавсум бўйича технологик карталар ва иш планларидан фойдаланилади.

Бунда мавжуд машиналар тегишли ишларни оптимал муддатларда бажариш учун машиналарга бўлган планли эҳтиёж билан таққосланади.

Деҳқончиликдаги ишларни механизациялаш даражаси айрим иш турлари (ҳайдаш, экиш, ҳосилни йиғиб олиш ва ҳоказо) ҳамда бутун тармоқ бўйича баҳоланади. Бунинг учун ишлов бериладиган ҳар бир шартли эталон экинзор гектари ҳисобида механизацияланган дала ишлари ҳажмидан иборат билвосита кўрсаткич ҳисоблаб чиқарилади (3-жадвал).

3-жадвал. Деҳқончиликда асосий ишларни механизациялаш даражаси

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	
		анализ қилинган хўжаликда	район бўйича ўртача
1 га экинзор ҳисобига трактор ишлари ҳажми, шартли эталон гектар	4,8	5,8	5,6
Айрим ишларни механизациялаш даражаси, умум ҳажмга нисбатан ҳисобида:			
ер ҳайдаш	100	100	100
лавлаги йиғиб олиш	85	90	87
пичан ўриш	75	80	76
пичан гарамлаш ва ҳоказо	65	76	68

Зарур бошланғич маълумотлар хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларида мавжуд (20-форма).

Чорвачиликдаги ишларни механизациялаш даражаси иш турига қараб машиналар ёрдамида парвариш қилинадиган моллар сонининг хўжаликдаги барча моллар сонига процентли нисбати билан характерланади:

Мисол. Совхозда 1200 сигир бор. Улардан 1200 боши автоматик суғориладиган хоналарда; 800 боши озуқа бериш механизацияланган хоналарда ҳамда 600 боши гўнган тозалаш механизацияланган хоналарда жойлаштирилган. Соғин сигирлар фермасидаги иш турлари бўйича механизациялаш даражаси:

$$\text{суғориш} — 100 \% \cdot \frac{1200 \cdot 100}{1200} ;$$

$$\text{озуқа улашиш} — 66 \% \left(\frac{800 \cdot 100}{1200} \right);$$

$$\text{гўнган тозалаш} — 50 \% \left(\frac{600 \cdot 100}{1200} \right) \text{ ни ташкил этади.}$$

Бу кўрсаткичлар ҳисобот даврининг боши ва охирида чиқарилади. Ҳисоб-китоб маълумотлари 3- жадвалга ўрнатиш жадвал кўринишида тузилади.

III бўлимда ҳўжаликда трактор ва комбайнлардан фойдаланишни характерловчи кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш ва анализ этиш зарур. Қишлоқ ҳўжалик техникасидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш учун қуйидаги учта асосий кўрсаткичлар ишлатилади:

1) трактор, комбайн ва бошқа машиналарнинг йил давомида ишлаш вақти (кун, смена, соат);

2) бажарилган ишлар ҳажми (йил, кун, смена, мобайнида): тракторлар бўйича — шартли эталон гектарларда, комбайнлар бўйича — ҳосили йиғиб олинган майдон гектарларида, сенокосилкалар бўйича — пичан ўриб олинган майдоннинг мавжуд гектарларида ва ҳоказо;

3) бажарилган иш бирлигига қилинган сарфлар суммаси сўмларда ифодаланган (тракторлар бўйича қиймат шартли эталон трактор ҳисобида, комбайнлар ва бошқа машиналар бўйича қиймат амалда бажарилган ишлар бирлиги ҳисобида).

Биринчи кўрсаткич бўйича битта мавжуд трактор ҳисобида йил давомида машина-кун ва машина-смена-лар сони, шунингдек йиллик вақт фондидан фойдаланиш коэффициенти ва трактор ишлари сменалигининг коэффициенти аниқланади.

Иккинчи кўрсаткич бўйича битта шартли эталон трактор (йил, кун ва смена давомида) ҳисобига шартли эталон гектарларда бажарилган иш ҳисоблаб чиқилади.

Бундай кўрсаткичларни анализ қилинаётган йил боши ва охирига ҳисоблаш, уларни тахминан қуйидаги формадаги жадвалда группалаш лозим (4- жадвал).

Ҳисоб-китоб учун зарур бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботларда бор (20- форма).

Мисол. Ҳўжаликда 30 та ўртача йиллик тракторлар бор, шартли эталон тракторларга айлантирилса, 26 та бўлади. Трактор ишларининг йиллик ҳажми 32000 шарт эталон гектар. Амалда тракторлар билан йил давомида — 6600 машина-кун, 8300 машина-смена ишланган. Шу маълумотлар асосида ҳўжаликда тракторлардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқарамиз.

1. Йил давомида мавжуд бир трактор ҳисобига $220 (6600 : 30)$ машина-кун, $277 (8300 : 30)$ машина-смена ишланган.

2. Вақтнинг йиллик фондидан фойдаланиш коэффициенти, $0,72 (220 : 305)$, бунда 305 — йил давомида иш кунлари сони, ёки 360 кундан 52 дам олиш кунни ҳамда 8 байрам кунни чиқариб ташлашни;

3. Сменалилик коэффициенти — 1,25 (277 : 220);

4. Битта шартли эталон трактор ҳисобидан қилинган иш (шартли эталон гектарларда);

йиллик — 1230 (32000 : 26);

кунлик — 5,60 (1230 : 220);

сменалик — 4,44 (1230 : 277).

4- ж а д в а л. Хўжаликда тракторлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан (+, -)
Бир гектар ҳисобида ишланган машина-кун	215	220	+5
Шунинг ўзи, машина-смена	240	277	+37
Йиллик вақт фондидан фойдаланиш коэффициенти	0,70	0,72	+0,02
Сменалилик коэффициенти	1,16	1,25	+0,09
Шартли эталон трактор ҳисобида ишлаб чиқариш, шартли эталон гектар:			
йиллик	1100	1230	+130
кунлик	5,11	5,60	+0,49
сменалилик	4,58	4,44	-0,14

Ҳисобот даврида юз берган ўзгаришларни аниқлаш, уларни анализ қилиш, хўжалик маълумотларини район бўйича ўртача маълумотлар билан ёки илғор совхоз ва колхозлар кўрсаткичлари билан таққослаш лозим.

Турли типдаги комбайнлардан фойдаланишни анализ қилиш учун ҳам тахминан шундай кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади (5-жадвал).

5- ж а д в а л. Хўжаликда ғалла ўриш комбайнларидан фойдаланиш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Оғиш (+, -)	Район бўйича ўртача
Ғалла комбайнларида йиғилган, га	1920	1980	+60	x
Ғалла ўриш комбайнлари, дона	8	9	+1	x
Бир комбайн ҳисобидан ишланган машина-кун	24	18	-6	22
Бир комбайн қилган иш, га	240	220	-20	230
мавсумий кунлик	8	11	+3	9

5-жадвалда келтирилган маълумотлардан комбайнлар сони кўпайганлиги (8 дан 9 гача), шунингдек, ўртача кунлик ишлаб чиқариш 8 дан 11 гача ўсганлиги туфайли хўжаликка донли экинлар ҳосилини йиғиб олиш муддатини 18 кунгача камайтириш имконини берганлиги кўриниб турибди. Шу билан бирга экин майдонларининг озгина кўпайганлиги (атиги 60 га), ҳолда комбайнлар сонининг кўпайганлиги битта комбайн ҳисобида мавсум ишлаб чиқаришининг 240 дан 220 гектаргача камайишига олиб келди. Бу кўрсаткичларга қўшимча равишда бир гектар ердан маҳсулот йиғиб олишга қилинган сарфлар ҳажми тўғрисидаги маълумотларни ҳам қўшмоқ лозим.

Хўжаликдаги бошқа типдаги комбайнлар (силос йиғадиган, пахта терадиган) бўйича ҳам шунга ўхшаш анализ ўтказиш керак.

Тракторлар ва қишлоқ хўжалик машиналарини эксплуатация қилишга қилинган сарфлар битта шартли эталон гектар қийматини айрим моддаларга (соф элементлари) ажратиш йўли билан анализ этилади (6-жадвал). Зарур бошланғич маълумотлар хўжаликларнинг ишлаб чиқариш-молния ва йиллик ҳисоботларида бор.

6-жадвал. Ҳисобот йилида қишлоқ хўжалик техникасини ишлатиш харажатлари структураси (бир шартли эталон гектар ҳисобида)

Харажат моддалари	План	Ҳақиқатда	Пландан оғиш (+, —), тийин
	сўм		
Асосий ва қўшимча иш ҳақи	0,75	0,76	+1
Ёнилғи ва мойлаш материаллари	0,60	0,76	+16
Асосий воситаларнинг амортизацияси	0,90	0,90	—
Асосий воситаларнинг жорий ременти	1,0	1,10	+10
Бошқа асосий харажатлар	0,25	0,20	—5
Ж а м и харажатлар (шартли эталон гектар таннари)	3,50	3,72	+22

Ҳақиқий сарфларни уларнинг айрим элементлари бўйича пландаги сарфлар билан таққослаш шартли эталон гектар бошига қилинган сарфлар даражасидаги оғиш сабабларини аниқлаш имконини беради. Бизнинг мисолимизда амалдаги қийматнинг пландаги қийматдан ортиб кетиши 22 тийинни ташкил этади, бунга, асосан, ёнилғи ва мойлаш материалларининг ортиқча сарфлан-

ганлиги ва техниканинг жорий ремонтига қилинган сарфлар юқорилиги сабаб бўлган.

Бундай чоғиштиришни муайян давр бўйича (уларни динамикада, йиллар бўйича таққослаш) амалдаги маълумотларга нисбатан ўтказиш, хўжалик кўрсаткичларини райондаги илғор совхоз ва колхозлар кўрсаткичлари билан солиштириш мумкин.

Курс ишининг хулоса ва таклифлар қисмида хўжаликнинг механик воситалар билан таъминланганлиги, машина-трактор парки составининг хўжалик ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мослиги, техникадан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланади. Бунда асосий камчиликлар саналиб, уларни тугатиш ҳамда тракторлар ва қишлоқ хўжалик машиналарини эксплуатация қилишга кетадиган харажатларни камайтириш йўллари кўрсатиб ўтилади.

4-§. ЮК АВТОТРАНСПОРТИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишининг мақсади. Совхоз (колхоз)нинг транспорт воситалари билан таъминланганлигини, қишлоқ хўжалик корхоналарида юк автомобилларидан фойдаланиш самарадорлигини характерловчи кўрсаткичларни ҳисобитоб ва анализ қилиш методикасини эгаллаб олиш.

Ишининг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий характеристикаси.

II. Хўжаликдаги юк автомобиллари состави ва улардан фойдаланиш анализи.

III. Юк автотранспорти ишларининг таннархи.

Хулоса ва таклифлар.

Курс ишини бажариш методикаси. Курс ишини бутун хўжалик мисолида бажариш керак.

Кириш қисмида қишлоқ хўжалик корхоналарининг муваффақиятли ишлашида транспорт воситаларининг роли кўрсатиб ўтилади. Бунда мазкур корхоналарнинг маъмурий марказлардан ва маҳсулот сотиладиган (қайта ишланадиган) пунктлардан, моддий-техника таъми-

ноти базаларидан узоқлиги, шунингдек, корхона айрим ишлаб чиқариш бўлимларининг тарқоқ жойлашганлиги ҳисобга олинади.

I бўлимда асосий маълумотлар билан бирга (38- бетга қаранг) йўл тармоқлари, хўжаликнинг ички хўжалик алоқалари ҳамда маъмурий-саноат марказлари ва транспорт узеллари) темир йўл станциялари, сув пристан-лари ва ҳоказо) билан бўлган ташқи алоқалари батафсил характерланади.

Юк автотранспортидаги меҳнатни ташкил этиш, ҳайдовчи кадрлар билан таъминлаш, уларнинг мутахассислиги бўйича состави, иш ҳақи ҳажми (колхозлардаги меҳнат ҳақи даражаси), гаражлар, ремонт базасининг мавжудлиги қисқача анализ қилинади.

II бўлимда энергия қувватлари структурасини, юк автотранспортининг бутун транспортдаги ҳиссасини (57- бетга қаранг) характерлайдиган маълумотлар келтирилади, олинган маълумотлар анализ қилинади, бунда автопарк составига ҳамда унинг сўнгги икки-уч йилдаги ўзгаришига аҳамият берилади. Бундан ташқари, транспорт воситалари составини баҳолаш учун айрим турдаги транспорт воситалари билан (юк автомобили, трактор, от-улов) йил давомида бажарилган юк ташиш структураси аниқланади.

Хўжалик автопарки ҳажмини қуйидаги кўрсаткичлар характерлайди:

1) юк автомобилларининг ўртача рўйхат миқдори ҳамда 2) барча машиналарнинг умумий юк кўтариш қуввати (умумий тоннажи). Умумий юк кўтариш қуввати машиналарнинг ҳар бир маркаси бўйича уларнинг ўртача миқдорини битта машинанинг юк кўтариш қувватига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Шундан кейин олинган катталиклар жамланади.

Юк транспортдан фойдаланиш қуйидаги кўрсаткичлар системаси ёрдамида баҳоланади:

1) хўжаликдаги машина-кунлар миқдори; 2) автомашиналарнинг ўртача йиллик миқдори; 3) барча машиналарнинг юк кўтариш қобилияти; 4) бир автомобилнинг бир йилда ишлаган машина-кунлари; 5) автопаркдан фойдаланиш коэффиценти, 6) ишдаги автомобилнинг ўртача суткали қатнови. Кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоб методикасини қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Мисол. Йил бошида хўжаликда 20 т автомашина бўлиб, шундан ўнтасининг ҳар бири 3 т ва ўнтаси 2,5 т дан юк кўтариш қувватига эга эди. Июнь охирида 3 т юк кўтарадиган иккита янги машина сотиб олинди, сентябрь охирида эса, шунча юк кўтарадиган битта эски машина рўйхатдан чиқарилди. Автопарк иши ҳисоботи маълумотларига қараганда, йил давомида 5330 машина-кун ишланган. Йил давомидаги умумий қатнов 7 463 300 км, шу жумладан, юкли қатнов 486 000 км ни ташкил этган.

1. Хўжаликда бўлган машина-кунлар $7884 (20 \cdot 365) + (2 \cdot 182) = (2 \cdot 90)$ ташкил этади.

2. Хўжалик бўйича автомашиналарнинг йиллик ўртача сони — 20,5 (7484:365).

3. Ҳамма машиналарнинг юк кўтариш қуввати — 56,5 т $(10 \cdot 2,5 + 10,5 \cdot 3)$.

4. Йил давомида бир автомобиль 260 машина-кун ишлаган (5330:20,5).

5. Автопаркдан фойдаланиш коэффиценти — 0,71 (5330:7484).

6. Ишлаётган автомобилнинг ўртача йиллик қатнови — 140 км (746300 км:5330 машина-кун ишда), жумладан, юкли қатнов 91 км (486000:5330) ни ташкил этган.

7. Юкли қатнов коэффиценти — 0,65 (48600 км:746 300 км).

Автотранспортда ташилган юклар ҳажми ташилган юклар ҳажмини (т) қатнов масофасига (км) кўпайтириш йўли билан тонна-километрларда ҳисоблаб чиқилади. Бутун автопарк бўйича бир йил давомида юк ташишининг пландаги ҳажмини аниқлашда машиналарнинг умумий юк кўтариш қуввати, юкланган битта машинанинг ўртача суткалик қатнови, машинанинг йил давомида ишлаган кунлари ўртача сони ҳамда тоннаждан фойдаланиш коэффиценти қайта кўпайтирилади:

$$X_{\text{й}} = Ю_{\text{у}} \cdot K_{\text{ўрс}} \cdot K_{\text{иш}} \cdot K_{\text{юк}}$$

бунда: $X_{\text{й}}$ — юк ташишининг йиллик ҳажми, ткм;

$Ю_{\text{у}}$ — барча машиналарнинг умум юк кўтариш қуввати, т

$K_{\text{ўрс}}$ — юкли битта машинанинг ўртача суткалик қатнови, км

$K_{\text{иш}}$ — хўжаликда битта машинанинг йил давомида ишлаган кунлари;

$K_{\text{юк}}$ — юк кўтариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти

Хўжалик автопарки бўйича мисолда ҳисоблаб чиқилган ҳисобот кўрсаткичларини ҳамда 0,8 га тенг бўлган тоннаждан фойдаланиш коэффиценти формулага қўйиб, йил давомида ташилган юкларнинг қуйидаги ҳажмини оламиз:

$$X_{\text{й}} = 56,5 \cdot 91 \cdot 260 \cdot 0,8 = 1070 \text{ минг ткм.}$$

Анализ ва ҳисоб-китоб ўтказиш учун ҳўжалик бўйича бир йил давомидаги дастлабки маълумотларни олиш кифоя, улар жадвал кўринишида тузилади (1-жадвалга қаранг).

1-Жадвал. Ҳисобот йилидаги ҳўжалик юк автомобиль транспортининг иш кўрсаткичлари

	Кўрсаткичлар	План	Ҳисоботда	Пландан оғиш (+, -)
1.	Автомашиналар ўртача йиллик сони	20	20,5	+ 0,5
2.	Ҳўжаликдаги машина-кунлар сони	7301	7484	+ 183
3.	Барча автомашиналарнинг юк кўтариш қуввати (тоннаж), т.	55	56,5	+1,5
4.	Ишдаги машина-кунлар сони, жами	5100	5330	+ 230
5.	Бир автомобилнинг йил давомида қилган иши (4-қатор: 1-қатор)	225	260	+5
6.	Автопаркдан фойдаланиш коэффиценти (4-қатор: 2-қатор)	0,70	0,71	+0,1
7.	Барча машиналарнинг йил давомидаги умумий қатнови, минг км.	750	746	-4,0
8.	Шу жумладан юкли қатнов, минг км.	500	486	-14
9.	Бир автомобилнинг ўртача суткалик қатнови, км (7-қатор: 4-қатор)	145	140	-5
10.	Шу жумладан юкли қатнови, км	96	91	-5
11.	Юкли қатнов коэффиценти (8-қатор: 7-қатор)	0,66	0,65	-0,01
12.	Ташилган юк, минг т.	62	58	-4
13.	Бажарилган иш, минг ткм	1200	1070	-130
14.	Ўртача бир автомашинада бажарилган иш, ткм: йил давомида (13-қатор: 1-қатор)	60,000	-	-8000
	кун давомида (13-қатор: 4-қатор)	235	200	-35

1-жадвалда келтирилган маълумотлардан, жумладан, ҳўжаликдаги автопаркдан фойдаланиш коэффиценти пландагидан сал юқорироқ эканлигини кўрсатади (0,70 ўрнига 0,71). Бу нарса машиналар яхши техник ҳолатда эканлигини, камдан-кам ишсиз турганлигини кўрсатади. Айни вақтда бир машина ҳисобида йиллик

ва ойлик ишдан иборат асосий кўрсаткичлар пландагидан кам бўлиб чиқди. Анализнинг кўрсатишича, иш унумининг камайганлиги, аввало, ўртача суткали планинг бажарилмаганлиги (145 ўрнига 140 км) билан изоҳланади. Бундай ҳолат автомашиналарнинг юк кутишда, юк ортиш-туширишда, жуда қисқа масофаларга қатнашда узоқ вақт бекор туриб қолганда юз беради.

Юк ташиш йиллик планининг бажарилмай қолиш сабабларидан бири машиналар қатновидан қониқарсиз фойдаланишдир, бунинг натижасида юкли қатнов коэффиценти атиги 0,65% ни ташкил этган, яъни машиналар амалда фақат бир томонга юк ташиган. Бу камчиликларни бартараф этиш автотранспортдан фойдаланиш кўрсаткичларини анча кўтариш имкониятини беради.

Курс ишининг III бўлимида автопаркни эксплуатация қилишга қилинадиган сарфлар амалдаги (ҳисобот) ва пландаги кўрсаткичларни таққослаш йўли билан анализ қилинади (30-бетга қаранг). Бунда сарфлар автотранспорт ишлари бирлиги таннархини калькуляциялашда қабул қилинган тарзда группаланади: 1) қўшимча тўловли иш ҳақи (меҳнат ҳақи); 2) ёнилғи ва мойлаш материаллари; 3) асосий воситалар амортизацияси; 4) асосий воситаларнинг жорий ремонт; 5) бошқа харажатлар.

Бир тонна-километр таннархни автопаркни эксплуатация қилиш билан боғлиқ харажатлар умумий суммасини ҳўжалик бўйича йиллик юк ташиш ҳажмига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Бутун автопарк бўйича эксплуатация қилиш харажатлари анализига қўшимча равишда айрим юк турлари (силос массаси, пичан ва ҳоказо) тоннасини ташишнинг планлаштириладиган ва амалдаги харажатларини, шунингдек, бир қанча йиллар ичидаги амалдаги харажатларни ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Пландаги кўрсаткичлар орттириб юборилган бўлса, бунинг сабаблари ва уларни бартараф этиш тадбирлари белгиланади.

Ҳўжаликда турли хил транспортда — автомашина, трактор, от-аравада (юк ташиш вариантлари самарадорлигини асосламоқ керак) юк ташиш иқтисодий самарадорлигининг таққослама баҳоси ҳам шу бўлимда берилади. Тахминий ҳисоб-китоблар 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал маълумотлари автотранспортдан ҳатто қисқа масофаларда фойдаланилганда ҳам от-арава

транспортдан арзонга тушишини кўрсатади. Лекин автотранспорт машиналарнинг юк кўтариш қувватидан тўлиқ фойдаланилгандагина ўз тежамкорлигини сақлай олади. Тўлиқ фойдаланилмаса, юк ташиш таннархи анча ошиб кетади. Бундай ҳисоб-китоблар юклар характери ва масофаларга қараб, юк ташишнинг энг кўп тежамли вариантларини танлаш имконини беради.

Хулосалар ва таклифларда хўжаликларнинг транспорт воситалари билан таъминланганлиги, автопарк составининг хўжалик эҳтиёжларига мослиги, юк автомобилларидан фойдаланиш самарадорлигига баҳо берилади; автотранспортдан фойдаланишдаги асосий камчиликлар кўрсатилади, бу камчиликларни тугатиш, юк ташиш таннархини пасайтириш юзасидан зарур тадбирлар белгиланади.

V т е м а

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИНТЕНСИВЛАШТИРИШ

1-§. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИНТЕНСИВЛАШТИРИШ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИК КўРСАТКИЧЛАРИ СХЕМАСИ

Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш деганда мақсулот етиштиришни кўпайтириш, унинг таннархини камайтириш мақсадида ер майдони (мол боши сони) бирлиги ҳисобига қўшимча равишда изчиллик билан моддий-пул маблағлари, айрим ҳолларда эса, меҳнат сарфлаш тушунилади.

Ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялашни жорий этиш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини техника билан қуроолантиришни ошириш, ерларни мелiorациялаш ва химиялаш — қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг асосий йўналишларидир.

Сўнгги икки беш йиллик (1966—1970 ва 1971—1975 йиллар) даврида шу йўналишларнинг ҳар бири бўйича катта ишлар амалга оширилди. Қишлоқ хўжалиги 3 миллион трактор ва 900 минг ғалла комбайни, 1 миллион 800 минг юк ташийдиган ва ихтисослаштирилган автомобиль ҳамда бошқа техника олди; бу колхоз ва совхозлардаги меҳнатнинг энергия билан таъминланишини анча оширди. 14 миллион гектардан кўпроқ ерларда ме-

лиорация ишлари бажарилди, натижада 6,4 миллион гектар суғориладиган ва 8 миллион гектар қуритилган ер фойдаланишга топширилди.

КПСС Марказий Комитетининг март (1965 й.) Пленумидан сўнг маданий ўғитлар ишлатиш 2,8 процент, ўсимликлар муҳофазасининг химиявий воситаларидан фойдаланиш эса, 2 мартадан кўпроқ ўсди.

Буларнинг ҳаммаси, КПСС XXV съездида кўрсатиб ўтилганидек: «пухта замин яратиш имконини берди. Бу замин қишлоқ хўжалигини экономиканинг юксак даражада ривожланган секторига айлантириш учун мустаҳкам, салмоқли заминдир. Ҳозирнинг ўзидаёқ биз бунинг сезиларли натижаларини олиб турибмиз. Икки беш йиллик мобайнида дон экинларининг ҳосилдорлиги 1,4 барабар кўпайди. Жамоат хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги 58 процент ошди»¹.

«СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1976—1980 йилларга мўлжалланган асосий йўналишлари»да совхоз ва колхозларга техника етказиб беришни қуйидагича (тўққизинчи беш йилликда етказиб берилганига нисбатан) кўпайтириш кўзда тутилади: қишлоқ хўжалик машиналари бўйича 46%, тракторлар—33%, автомобиллар—23% ва комбайнлар (ғалла ўрадиган)—20%. Бу қишлоқ хўжалигини интенсивлашда, унинг тармоқларини саноат негизига ўтказишда, қишлоқ хўжалик меҳнатини индустриал меҳнатга яқинлаштиришда олға қўйилган янги йирик қадам бўлади. Учинчи беш йиллик мобайнида совхоз ва колхозлардаги меҳнатнинг энергия билан қуролланганлиги 1975 йилдаги 17 о.к. дан 1980 йилдаги 28 о.к. га етказилади.

Қишлоқ хўжалик жараёнини интенсивлаштириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни чуқурлаштириш, уни концентрациялаш билан, фан ва практика эришган янги ютуқларни, қишлоқ хўжалик экинларининг юқори ҳосилли навларини ҳамда молларнинг маҳсулдор наслларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, технологияни, шунингдек, ишлаб чиқариш ва меҳнатни уюштиришни такомиллаштириш билан, ер майдони бирлиги бўйича олинадиган маҳсулотни кўпайтиришга қаратилган агрохимик ва зооветеренария тадбирларини қўллаш билан характерланади.

¹ КПСС XXV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1976 й., 68—69-бетлар.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши жараёнининг самарадорлиги икки группа кўрсаткичлар бўйича баҳоланади.

Кўрсаткичларнинг бир группаси ишлаб чиқаришнинг интенсивлиги даражасини характерлайди. Бу 100 га ер майдони, ёки ер майдони бирлиги бўйича ишлаб чиқариш ва меҳнат моддий маблағлари сарфлаш билан белгиланади. Кўп ҳолларда бу мақсад учун фонд билан таъминланганлик кўрсаткичларидан, яъни 100 гектар қишлоқ хўжалик ерларига ҳисобланган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг (сўм) мавжудлигидан фойдаланилади. Деҳқончиликда ишлаб чиқаришнинг интенсивлаштиришни ўрганишда гектар бошига солинадиган минерал ўғит миқдори, трактор ва бошқа энергия қувватлари билан таъминланганлик (о. к.), бир гектар ҳайдаладиган ерга ҳисобланган шартли эталон гектарлар бўйича трактор билан бажарилган ишлар ҳажми сингари кўрсаткичлар қўлланилади. Чорвачиликда шу мақсадда бир мол бошига қилинган харажатлар жами, 100 га экинзор бошига мол тиғизлиги каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ерга ҳисобланган қўшма харажатлар ишлаб чиқариш интенсификацияси даражасининг энг тўлиқ кўрсаткичи ҳисобланади. Бу қўшма харажатлар қишлоқ хўжалигига тегишли асосий ишлаб чиқариш харажатларидан ташқари йиллик ишлаб чиқариш харажатларини ҳам (йиллик ишлаб чиқариш харажатларидан амортизация суммаси чиқариб ташланади) ўз ичига олади.

Кўрсаткичларнинг бошқа группаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш самара (натижа) дорлигини характерлайди. Бу самарадорлик биринчи галда, майдон бирлиги (натура ёки қиймат кўринишида), шунингдек асосий ишлаб чиқариш фондлари ва ишлаб чиқариш харажатларининг 100 сўми ҳисобидан олинadиган ялпи маҳсулотга қараб аниқланади. Маҳсулот бирлигининг таннархи, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси муҳим кўрсаткичлар ҳисобланади.

Асосий кўрсаткичларга қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ҳамда моллар маҳсулдорлиги, маҳсулот бирлигига қилинган харажатлар киради.

2-§. КУРС ИШИНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИ БАЖАРИШ МЕТОДИКАСИ

Ишнинг мақсади — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини бутун хўжалик бўйича ҳамда айрим тармоқлар бўйича интенсивлаштириш даражасини, шунингдек ишлаб чиқаришга қўшимча моддий-пул ва меҳнат сарфлашнинг иқтисодий самарадорлигини характерловчи кўрсаткичлар ҳисоб-китоби ва анализи методикасини ўрганиб олишдир.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-сти-каси.

II. Айрим тармоқлар интенсивлиги даражасининг ҳисоб-китоби ва анализи.

III. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби ва анализи.

IV. Ишлаб чиқаришни янада интенсивлаштириш истиқболлари.

Хулосалар ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаш бўйича тайёрланадиган курс иши бутун хўжалик бўйича ҳам, унинг айрим тармоқлари бўйича ҳам тайёрланиши мумкин.

Ишнинг кириш қисмида қишлоқ хўжалигини янада интенсивлашнинг ялпи маҳсулот етиштириш ҳажмини кўпайтиришда асосий йўл сифатидаги аҳамияти, интенсивлашнинг асосий йўналишлари ва омиллари, КПСС XXVI съезди белгилаб берган вазифалари, бу мисоллар юзасидан қабул қилинган партия ва ҳукумат қарорлари, иш учун мисол қилиб олинган хўжаликнинг номи келтирилади.

I бўлимнинг мазмуни аввалги тема бўйича тайёрланган курс ишлари мазмунига асосан ўхшашдир.

II бўлимда, аввало, сўнгги икки-уч йил мобайнида хўжаликнинг бутун хўжалик ва унинг айрим тармоқлари бўйича қишлоқ хўжалигига тааллуқли асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлик даражаси, шунингдек қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобидан қилинган ишлаб чиқариш ва қўшма харажатлар ҳажмини характерловчи кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиб чиқмоқ лозим.

Зарурий бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботларда бор (11, 12, 13-формалар).

1-жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши интенсивлиги даражасининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, %
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати — жами, минг сўм	2500	3000	120,0
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	1300	1400	107,7
чорвачиликда	1200	1600	133,3
Ишлаб чиқариш харажатлари—жами (асосий воситалар амортизациясидан ташқари), минг сўм	1600	2000	125,0
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	300	1050	116,6
чорвачиликда	700	950	135,7
Меҳнат сарфи—жами, киши-кун	64800	65000	100,3
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	24800	23000	92,7
чорвачиликда	40000	42000	105,0
Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар майдони, га	3500	3500	100,0
Моллар сонини, шартли бош	1555	1980	127,4
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
100 гектар қишлоқ хўжалигига яроқли ерларга қилинган қўшма харажатлар, минг сўм	117,1	142,8	121,9
100 гектар яроқли ер ҳисобидан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати—жами, минг сўм.	71,4	85,7	120,0
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	37,1	40,0	107,8
чорвачиликда	34,2	45,7	133,6
Йиллик ишлаб чиқариш харажатлари деҳқончиликда 100 га ер ҳисобидан, минг сўм	25,7	30,0	116,7
чорвачиликда (битта шартли мол боши ҳисобида), сўм	450	480	106,6
Меҳнат сарфи, киши-кун:			
деҳқончиликда (100 га ер ҳисобида)	708	657	92,8
чорвачиликда (битта шартли мол боши ҳисобида)	25,7	21,2	82,5

Молларнинг ўртача йиллик бош сони умум иқтисодий коэффициентлар (3-иловага қаранг) ёрдамида шартли моллар бош сонига айлантирилади. Киши-кунлар ҳисобидаги меҳнат сарфи у ёки бу тармоқда ишланган киши-соатлар сонини 7 (иш кунининг ўртача давомати) га тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш интенсивлиги кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби жадвал кўринишида тузилади (1-жадвал).

1-жадвалда келтирилган ҳисоб-китоб кўрсаткичларини бутун хўжалик ва унинг тармоқлари бўйича (тор ихтисослаштирилган хўжаликлар, чорвачилик комплексларида битта етакчи тармоқ бўйича) анализ қилиш зарур. Сўнгги йиллар мобайнида содир бўлган ўзгаришларни ҳам анализ қилинади.

Биз келтирган мисолда хўжаликда ишлаб чиқаришнинг қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобида ҳисоб-китоб қилинадиган асосий кўрсаткичи бўйича интенсивлик даражаси — 117,1 минг сўмдан ($\frac{2500+1600}{3500} \cdot 100$) ҳисобот йили охирида 142,8 минг сўмгача ($\frac{3000+2000}{3500} \cdot 100$) кўпайган, ёки 21,9 % ўсган; қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ишлаб чиқариш фондларининг қиймати қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобида ҳисоб-китоб қилинганда мувофиқ равишда 71,4 минг сўмдан ($2500:3500 \cdot 100$) 85,7 минг сўмгача ($30000:3500 \cdot 100$) яъни 20,0 % кўпайган. Айниқса чорвачиликни фонд билан таъминлаш — 33,6% га ортди.

1-жадвалда келтирилган маълумотлар анализи тармоқлар интенсивлиги даражасининг ишлаб чиқариш суммаси бўйича кам ўсганлигини кўрсатади. Деҳқончиликда бу сумма 100 гектар қишлоқ хўжалигига яроқли ер ҳисобига 25,7 минг сўмдан ($900:3500 \cdot 100$) 30,0 минг сўмгача ($1050:3500 \cdot 100$) кўпайган, ёки 16,7% ўсган; чорвачиликда битта шартли мол боши ҳисобига — 450 сўмдан ($700000:1555$) 480 сўмгача ($950000:1980$) кўпайган, ёки 6,6% ўсган.

Ер майдони бирлиги ва шартли мол бошига ҳисоблаганда меҳнат сарфи деҳқончиликда 708 киши-кундан ($24800:3500 \cdot 100$) 657 киши-кунгача ($23000:3500 \cdot 100$), чорвачиликда 25,7 киши-кундан ($40000:1555$) 21,2 киши-кунгача ($4200:1980$) кўпайган, ёки мувофиқ равишда 7,2% ва 17,5% ўсган.

Деҳқончиликда ишлаб чиқаришни интенсивлаш даражасини характерлаш учун 1-жадвалдаги кўрсаткичларга қўшимча равишда бир гектар ҳайдаладиган ер ҳисобида органик ва минерал ўғит (сўмларда) солинганлиги ҳамда трактор ишлари ҳажми (шартли эталон гектарларда) тўғрисидаги кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш ва курс ишида келтириш лозим. Йиллик ҳисобот ва бухгалтерия учётининг 12-формасида ҳисоб-китоб қилиш учун дастлабки маълумотлар мавжуд.

III бўлимда ишлаб чиқаришга қўшимча маблағ сарфлаш, унинг бутун хўжалик ва айрим тармоқлар бўйича интенсивлиги даражасини оширишнинг иқтисодий самарадорлигини характерловчи ҳисоблаш методикаси қараб чиқилган.

Зарурий бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботлардан олинади (2, 4, 6, 12 ва 13-формалар).

Анализ ўтказиш осон бўлсин учун бутун хўжалик бўйича дастлабки маълумотлар ҳамда ҳисоб-китоб кўрсаткичлари жадвал кўринишида бажарилади (2-жадвалга қаранг).

Ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш самарадорлигининг 2-жадвалда келтирилган ҳисоб-китоб кўрсаткичлари анализи ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш даражасининг ўсганлиги қишлоқ хўжалигига яроқли 100 гектар ер ҳисобидан олинadиган ялпи маҳсулотни анча кўпайтириш имконини берганини кўрсатади. Бу кўпайиш ҳисобот даври охирида 50,3 минг сўмдан (1760000:3500·100) 68,5 минг сўмга (2400000:3500·100) етган, ёки 41,7% ўсган. Ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ўсганлигини ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бошқа яна учта кўрсаткичидан ҳам билса бўлади. Масалан, ялпи маҳсулот олиш ўртача йиллик ходим ҳисобига (меҳнат унумдорлиги) 6518 сўмдан 9231 сўмгача кўпайган, ёки 41,7% ўсган.

Ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришнинг ўсиши фойданинг бутун сумма бўйича ҳамда қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ва ўртача йиллик ходим ҳисобида ўсишини таъминлади. Базис йилда 100 га экин ерлари ҳисобига 10286 минг сўм фойда олинган (360000:3500·100), давр охирида 14857 сўм (520000:3500·100); ҳар бир ўртача йиллик ходим ҳисобига мувофиқ равишда 1333 сўм (320000:270) ва 2000 сўм (520000:260) фойда олинган.

Шу давр ичида бутун хўжалик бўйича маҳсулот иш-

лаб чиқариш рентабеллиги 30 процентдан 40 процентгача ўсганки, бу ҳам хўжалик тармоқларини интенсивлаштиришнинг юқори самарадорлигини кўрсатади.

Санаб ўтилган кўрсаткичларга қўшимча равишда деҳқончилик бўйича — хўжаликда экиладиган асосий қишлоқ хўжалик экинларининг ўртача ҳосилдорлиги, уларнинг таннархи, шунингдек бир киши-соат ҳисобига деҳқончилик маҳсулоти етиштириш, тармоқ рентабеллиги даражаси; чорвачилик бўйича — молларнинг маҳсулдорлиги, маҳсулот асосий турлари бирлигига қилинган меҳнат сарфи, маҳсулот таннархи, битта шартли мол бошига ҳисобланган фойда ҳамда тармоқ рентабеллигининг даражаси тўғрисидаги кўрсаткичларни ҳам келтириш керак. Тор ихтисослаштирилган хўжалик, чорвачи-

2-жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан %
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти қиймати, минг сўм	1760	2400	136,4
Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони, киши	270	260	96,2
Маҳсулот реализациясидан тушган фойда, минг сўм	360	520	144,4
Реализация қилинган маҳсулот таннархи, минг сўм	1200	1300	x
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти ишлаб чиқариш:			
қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобига, минг сўм	50,3	68,5	136,2
қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг 100 сўми ҳисобига, сўм	70,0	80,0	114,3
Ишлаб чиқариш харажатларининг 100 сўми ҳисобига, сўм	110,0	120,0	109,1
бир ўртача йиллик ходим ҳисобига, сўм	6518	9231	141,7
Олинган фойда, сўм:			
қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобига	10286	14857	144,4
бир ўртача йиллик ходим ҳисобига	1333	2000	150,1
Ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси, %	30,0	40,0	+10,0

лик комплекси мисолида курс иши бажарилаётганда бундай кўрсаткичлар асосий тармоқ бўйича келтирилади.

Ҳар қайси тармоқ бўйича дастлабки ва ҳисоб-китоб кўрсаткичларини алоҳида жадвалларда группалаш лозим. Сут қорамолчилиги тармоғи бўйича тузилган шундай жадвал намунасини келтирамиз (3-жадвал).

3-жадвал. Сут қорамолчилигини интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили базис йилига нисбатан, %
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Сут қорамолчилигининг асосий ишлаб чиқариш фондлари, минг сўм	850	1100	129,4
Соғиладиган чорва бўйича ишлаб чиқариш харажатлари, минг сўм	340	500	147,0
Ялли соғиб олинган сут, ц	18000	28800 ц	160,0
Ялли соғиб олинган сут қиймати, минг сўм	378,0	604,8	160,0
Сигирларнинг ўртача йиллик сони, бош	600	800	133,3
Сут қорамолчилигидаги меҳнат сарфи, минг киши-соат	98,0	105,0	107,1
Сут реализациясидан келган фойда, минг сўм	28,8	110,0	381,9
Реализация қилинган сут таннарихи, сўм	273,6	384,0	x
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Ишлаб чиқарилган сут: асосий ишлаб чиқариш фондларининг 100 сўмга, сўм	44,0	54,0	122,7
Ишлаб чиқариш харажатларининг 100 сўмига, сўм	111,0	120,0	108,1
Бир киши-соат ҳисобига, сўм	3,85	5,76	149,6
Қишлоқ хўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобига, ц	514	823	160,1
битта ўртача йиллик сигир бошига, кг	3000	36000	120,0
бир сигир бошига олинган фойда, сўм	48,0	137,5	286,4
1 ц сут таннарихи, сўм	18,9	17,4	92,1
1 ц сутга қилинган меҳнат сарфи, киши-кун	5,4	3,6	66,6
сут етиштириш рентабеллиги даражаси, %	10,5	28,6	+18,1

3-жадвалда келтирилган ҳисоб-китоб маълумотларини анализ қилиш ҳўжаликда чорвачиликни интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги юқори эканини кўрсатади. Анализ қилинаётган даврда қишлоқ ҳўжалигига яроқли 100 га ер ҳисобидан сут соғиб олиш 60,1% ўсди ҳамда базис йилидаги 514 центнер ўрнига (28800 ц: 3500 га 100) 823 центнерни (18000 ц:3500 га 100) ташкил этган. Сут қорамолчилигида меҳнат унумдорлиги 3 сўм 85 тийиндан (378000 сўм:98000 киши-соат) 5 сўм 76 тийингача кўпайган (604800 сўм: 10500 киши-соат), ёки 49,6% ўсган. 1 ц сут учун қилинган меҳнат сарфлари 5,4 дан 3,6 киши-соатга қисқарган.

Сут қорамолчилигига қилинган қўшимча харажатлар ҳамда тармоқни интенсивлаштириш даражасининг оширилганлиги сигир маҳсулдорлигининг анча ўсишини таъминлади. Ўртача йиллик бир сигирга ҳисоблаганда сут соғиб олиш 3000 кг дан 3600 кг гача кўпайди, бир центнер сутнинг таннарни 18,9 сўмдан 17,4 сўмгача камайди, бу эса фойданинг бир сигир бошига ҳисоблаганда 48,0 сўмдан (28000 сўм:600 бош) 137,5 сўмгача (110000 сўм: 800 бош) кўпайишини таъминлади. Сут етиштириш рентабеллигининг даражаси 10,5% дан (28,8:273,6 100) 28,6%гача (110,0:384,0 100) кўтарилди.

IV бўлимда ҳўжаликнинг барча тармоқлари бўйича ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш даражасини ошириш юзасидан амалга оширилаётган ва планлаштирилаётган қуйидаги тадбирлар кўриб чиқилади: ишлаб чиқариш процессларини механизациялаш ва автоматлаштириш тармоқларини саноат негизига кўчириш, ерларни мелiorациялаш, химия воситаларини кенг қўлланиш, шунингдек ишлаб чиқаришга фан ва илғор тажриба ютуқларини, қишлоқ ҳўжалик экинларининг янги навларини ҳамда молларнинг сермахсул зотларини жорий этиш, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, уни концентрациялашни чуқурлаштириш. Ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш даражасини оширишнинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий аҳамияти, мазкур ҳўжаликнинг конкрет шароитлари назарда тутилгани ҳолда белгилаётган тадбирларнинг социал-иқтисодий аҳамияти (меҳнат шароитининг яхшиланиши, ходимлар малакаси, моддий фаровонлиги ҳамда маданий даражасининг ўсиши ва ҳоказо) кўрсатиб ўтилади.

Хулоса ва таклифларда бутун ҳўжалик ва унинг тармоқлари бўйича ишлаб чиқаришни интенсивлаш дара-

жасига, интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ва натижаларига баҳо берилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш маҳсулот таннархини камайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида мавжуд резерв ва имкониятларидан янада тўлиқ фойдаланиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқилади.

VI тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИДА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

1-§. МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ХАРАКТЕРЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР СИСТЕМАСИ

Меҳнат унумдорлиги, юқорида айтиб ўтилганидек, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг энг муҳим кўрсаткичидир. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг асосий манбаи, ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш, совет халқи фаровонлигини оширишнинг ҳал қилувчи шартидир.

СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга мўлжалланган асосий йўналишларида қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти етиштиришни унинг ўнинчи беш йилликдаги (1976—1980 йиллар) ўртача йиллик даражасига нисбатан 27—29 процент кўпайтириш кўзда тутилган. Бу ўсиш фақат меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига таъминланиши лозим.

Бутун халқ хўжалиги бўйича ўн биринчи беш йилликда меҳнат унумдорлиги 17—20 процент ўсиши даркор.

Совхоз ва колхозларда меҳнат унумдорлигини ўсишининг асосий омиллари қуйидагилардир: қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва моллар маҳсулдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалик ходимлари меҳнатининг фонд билан ва энергия билан қуролланишининг ўсиши, хўжаликлараро кооперация ва аграр-саноат бирлашмалари ва қорхоналари тузиш негизида хўжаликни ихтисослаштириш ва концентрациялаш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни уюштиришни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан ходимлар моддий манфаатдорлигини ошириш.

Қишлоқ хўжалик қорхоналарида меҳнат унумдорли-

ги даражасини анализ қилиш ва планлаштириш учун унинг баҳолари ҳам бевосита, ҳам билвосита кўрсаткич сифатида фойдаланилади. Бевосита кўрсаткичларга ўртача йиллик ҳар бир ходимга ва ҳар бир киши-соатга ҳисоблаганда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун кетадиган меҳнат сарфлари киради. Бу кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоб методи-каси 22 — 23-бетларда келтирилган.

Тўлиқ бўлмаган ёки билвосита кўрсаткичларга бир гектар экин майдони ва бир бош қорамол учун қилинган меҳнат сарфлари, белгиланган ишлаб чиқариш нормаларининг бажарилиши, бир ходим хизмат кўрсатадиган моллар бош сони ва бошқа айрим кўрсаткичлар киради. Бу кўрсаткичлар асосан хўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (бригадалар, звенолар, чорвачилик фермалари) ишини анализ қилиш ва планлаштириш учун, топшириқларнинг бажарилишини назорат қилиш учун фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат ресурслари билан таъминланганлик ва улардан фойдаланишни анализ қилишда ҳақиқатда мавжуд бўлган ходимлар ва айрим категориялар (тракторчи-машинистлар, чорвачилик ходимлари ва бошқалар) бўйича уларга бўлган талаб, уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз меҳнатлари билан иштирок этишлари белгилаб берилади. Ходимларнинг касблари ва малака даражалари бўйича кейинги йилларда бўлиб турган ўзгаришлар аниқланади.

Ҳозирги вақтда хўжаликлараро кооперация ва агро-саноат интеграцияси асосида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ихтисослашуви чуқурлашиб ва концент-рациялашуви яхшиланиб бораётганлиги, қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларининг саноат асосига кўчирилганлиги сабабли функционал меҳнат тақсимооти жараёни янада ривожланмоқда. Бу айрим кенг касбларни бир неча тармоқларга бўлиб юборишда ўз ифодасини топтомоқда. Бу айниқса саноат типдаги чорвачилик комплекслари ва фермалари учун характерлидир.

Қишлоқ хўжалиги турли тармоқларининг саноат технологиясига ўтиши янги касбларнинг вужудга келишини тақозо қилди. Масалан, чорвачиликда ходимларнинг машинада сут соғувчи оператор, озуқа тарқатувчи оператор-механизатор, озуқа тайёрловчи оператор, жиҳозларни созловчи слесарь ва шу каби категориялари пайдо бўлди. Ходимларнинг малака даражаларини, улар-

нинг умумтаълим ва касбий тайёргарликларини ошириш талаб қилиниб қолди. Бу ўзгаришларнинг анализи ҳам курс ишида акс эттирилиши керак.

Ходимларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз меҳнатлари билан қатнашиш кўрсаткичлари (киши-кунларда ва киши-соатларда) уларнинг ўртача йиллик бажарган ишларидир. Иш кучидан фойдаланишнинг мавсумийлик коэффиценти муҳим кўрсаткич ҳисобланиб, у умуман хўжалик бўйича у ёки бу ойда ишланган киши-кунлар сонининг ўртача бир йилда ишланган ойлик киши-кунлар сонига нисбати билан аниқланади. Айрим тармоқлар ва умуман хўжалик бўйича иш кучи банд бўлишининг мавсумий фарқини график ёрдамида кўрсатиш лозим.

Бу тема бўйича ўқув программаларида «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг меҳнат ресурслари» ҳамда «Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат унумдорлиги ва уларни ошириш йўллари» деган иккита темача тавсия қилинган.

2-§. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади. Хўжаликнинг иш кучига бўлган планли талабини характерлайдиган кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоби ва анализи методикасини ўзлаштириш, хўжалик ва унинг бўлинмаларининг меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги ҳамда улардан йил давомида фойдаланиш.

Ишнинг плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
стикаси.

II. Состав ва хўжаликнинг иш кучи билан таъмин-
ланганлигини анализ қилиш.

III. Хўжаликда иш кучидан фойдаланиш.

IV. Хўжаликни кадрлар билан таъминлаш ва улар-
дан фойдаланиш самарадорлигини ошириш чора-тадбир-
лари.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Ушбу курс ишини уму-
ман хўжалик мисолида бажариш мақсадга мувофиқдир.

Кириш қисмида қишлоқ хўжалиги олдига қўйилган

вазифаларни муваффақиятли бажаришда қишлоқ хўжалик корхоналарини малакали кадрлар билан таъминлашнинг аҳамияти қайд қилинади, партия ва ҳукумат томонидан совхозлар ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарини механизатор кадрлар ва чорвадорлар, турли касбдаги мутахассислар билан таъминлаш борасида амалга ошириладиган чора-тадбирлар, ишни бажаришда мисол қилиб олинган хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда, хўжалик, унинг экономикаси тўғрисидаги умумий маълумотлардан ташқари, хўжаликнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришга мўлжалланган асосий фондлар билан таъминланганлигини, улардан фойдаланиш самарадорлигини, шунингдек, деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат унумдорлиги даражасини, асосий категорияларига қараб ҳар бир ходимга тўғри келади-ган ўртача йиллик иш (меҳнат) ҳақи миқдорини, ишлаб чиқариш, рентабеллиги даражасини характерлайдиган кўрсаткичлар келтирилади.

II бўлимда базис ва ҳисобот йилида ходимларнинг ўртача йиллик сони ҳақидаги маълумотлар, уларни қуйидаги асосий категорияларга (касбларга) группалаштирилган ҳолда кўриб чиқилади: 1) механизаторлар, шу жумладан, тракторчи-машинистлар, комбайнчилар; 2) чорвачилик ходимлари; 3) деҳқончиликда от-улов ёрдамида ва қўлда иш бажарадиган ходимлар; 4) инженер-техник ходимлар (мутахассислар); 5) маданий-маиший муассасалар ва уй-жой-коммунал хўжалиги ходимлари ва 6) бошқа категориядаги ходимлар. Биринчи ва иккинчи категориядаги ходимлар бўйича уларнинг малака даражалари (I ва II класс малака разрядлари бериш) кўрсатилади.

Анализ ўтказиш қулай бўлиши учун кўрсаткичлар жадвал (1-жадвал) кўринишида расмийлаштирилди. Бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан олинади (5-форма).

Хўжаликдаги ходимларнинг умумий сони ва меҳнат ресурслари составидаги бўлиб ўтган ўзгаришларнинг анализи шунинг кўрсатдики, анализ қилинадиган даврда ходимларнинг умумий сони 600 дан 580 кишига, яъни 3,3% га камайган. Кўрсаткичлар нисбати шундай бўлганда меҳнат ресурслари запасларини камайтирадиган омилларни аниқлаш лозим. Бундай омилларнинг асосийларига ишларни механизациялаш даражасини ошириш, меҳнатнинг фонд ва энергия билан таъминланишини,

1-жадвал. Категориялари ва маркалари даражасига қараб хўжалик ходимлари состави

Ходимлар категорияси	Базис йили		Ҳисобот йили		Базис йилига нисбатан ҳисобот йилида % ҳисобида
	Ҳамма киши-лар	жамига нисба-тан, % ҳисо-бида	ҳамма киши-лар	жамига нисба-тан % ҳисо-бида	
Механизаторлар—ҳаммаси	120	20,0	174	30,0	145,0
Шу жумладан, тракторчи-ма-шинистлар	100	16,6	120	20,7	120,0
шулардан I ва II класслилари	30	x	60	x	200,0
Деҳқончиликда от-улов ёрда-мида ва қўлда иш бажаради-ган ходимлар	240	40,0	133	23,0	55,4
Чорвачилик ходимлари	80	13,3	116	20,0	145,0
шулардан I ва II классли „Чор-вачилик мастери“ унвони бўл-ганлари	20	x	58	x	290,0
Инженер-техник ходимлар (му-тахассислар)	24	4,0	28	4,8	117,0
Маданий-маиший муассасалар ва уй-жой коммунал хўжалиги ходимлари	30	5,0	40	7,0	133,0
Бошқа категориядаги ходимлар	106	17,7	89	15,2	87,0
Ҳаммаси:	600	100	580	100	96,7

унинг унумдорлигини ошириш, шунингдек ходимларнинг малака даражаларини ошириш кабиларни киритиш мумкин.

1-жадвал маълумотлари шунни кўрсатадики, хўжа-ликнинг иш кучи составида миқдор ўзгаришлари билан бирга катта сифат ўзгаришлари ҳам бўлиб ўтган: мала-кали меҳнат ходимлари — олий ва ўрта махсус маълумотли механизаторлар ва мутахассислар сони бирмунча ўсган. Уларнинг ходимлар умумий сонигаги салмоғи тегишли равишда 20 дан 30% га ва 4 дан 4,8% га кўпай-ган.

Шу билан бирга деҳқончиликда от-улов ёрдамида ва қўлда бажариладиган ишларда банд бўлган кам мала-кали ходимлар сони икки барабар камайган. Чорвачи-лик ходимлари сони эса 36 кишига, ёки 45% га кўпайган.

Асосий категориядаги ходимларнинг малака даража-лари ҳам бирмунча ошган: I ва II классли тракторчи-машинистлар сони икки марта, чорвачиликдаги I ва II классли «Чорвачилик мастери» унвони бўлган ходимлар сони эса уларнинг умумий сонига нисбатан 2,9 марта, ёки 25 (20:80·100) дан 50 (58:116·100) га кўпайган.

Келтирилган маълумотларга қўшимча равишда бу категориядаги ходимларнинг умумий таълим ва профессионал тайёргарликларидаги ўзгаришларни характерлайдиган кўрсаткичларни ҳам ҳисоблаб чиқиш зарур.

Қолхоз материаллари асосида курс иши бажарилаётганда алоҳида жадвалда ёшига қараб иш кучи составидаги ўзгаришлар қуйидаги группаларга бўлинган ҳолда анализ қилиниши лозим: 1) меҳнатга қобилиятлилар, шу жумладан эркаклар 16 ёшдан 60 ёшгача ва аёллар 16 ёшдан 55 ёшгача; 2) колхоздан бошқа жойдаги меҳнатга қобилиятлилар (16 ёшдан катта бўлган ўқувчилар, Совет Армия сафидаги аскарлар ва бошқалар); 3) пенсия ёшидаги колхозчилар; 4) 12—16 ёшлардаги ўсмирлар.

Хўжаликнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги иш кучига бўлган пландаги талаб билан тегишли категориядаги, тармоқдаги ва ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги ҳақиқий мавжуд ходимлар сонини таққослаш орқали аниқланади.

III бўлимда алоҳида категориядаги ходимлар бўйича ўртача йиллик бажарилган ишлар (киши-соатлар, киши кунларда) келтирилади, ўтган йилги ҳисобот маълумотлари асосида ҳар бир категориянинг меҳнат ресурсларининг умумий миқдоридagi салмоғи ҳисоблаб чиқилади. Ҳисоб-китоблар методикаси ва кўрсаткичлар анализини колхоз мисолида кўриб чиқамиз (2-жадвал).

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, барча катта ёшдаги меҳнатга қобилиятли колхозчилар жамоат хўжалигида иштирок этганлар ва бу билан бир йилда 104,4 минг киши-кун, ёки ҳар бир ходим ҳисобига ўртача 280 кунлик иш бажарилган. Бошқа категориядаги колхозчилар томонидан 24,2 минг киши-кунлик иш бажарилган бу 97,6 шартли меҳнатга қобилиятларни ташкил этади ($\frac{500 + 16500 + 7200}{248}$). Меҳнат ресурсларининг умумий балансида меҳнатга қобилиятли колхозчиларнинг салмоғи 81,2 % ($\frac{421 \cdot 100}{518,5}$) ни, шу жумладан, эркаклар 43,6 % ($\frac{226 \cdot 100}{518,5}$) ни ва аёллар 37,6 % ($\frac{195 \cdot 100}{518,5}$) ни ташкил этган.

Ўсмирлар ва меҳнатга қобилиятсиз катта ёшдаги колхозчилар 18,4 % ($\frac{66,5 + 29,0 \cdot 100}{518,5}$) ни ташкил этган.

Мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланганлик ҳақиқатда ўртача давом этган иш йилини (киши-кунларда) максимал ишланиши мумкин бўлган кунларга 285 кунга (бир йилдаги 365 кундан 52 дам олиш, 8 байрам, 15 отпусқа ҳамда 5 вақтинча ишга қобилиятсизлик ва жамоат ишларини бажариш учун кетадиган кунлар чегирилади) бўлиш йўли билан аниқланадиган коэффицент ёрдамида баҳоланади.

Ўртача йиллик бир ходимга ҳисоблаганда ҳақиқий иш кунлари сони умумий киши кунлар сонини ўртача йиллик ходимларнинг умумий сонига бўлиш йўли билан ҳисоблаб топилади. Бизнинг мисолимизда меҳнатга қобилиятли колхозчилар иш йилининг ўртача ҳақиқий давом этиши 248 киши-кун (104,4 минг киши-кун:420) бўлади. Худди шундан келиб чиқиб коэффицент, ёки мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси (ишланиши мумкин бўлган иш вақти) умуман катта ёшдаги меҳнатга қобилиятлилар бўйича 87,0% (280:285·100)ни, шу жумладан, эркакларда 98,2% (280:285·100)ни, аёлларда 77,2% (220:285·100)ни ташкил этади.

Хўжаликнинг айрим тармоқлари, унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (трактор-далачилик бригадалари, чорвачилик фермалари) бўйича ҳам худди шундай ҳисобкитоб қилиш мумкин.

Йилнинг айрим даврларида, ойлар бўйича иш кучидан фойдаланиш меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг мавсумийлик коэффицентлари ёрдамида баҳоланади (3-жадвал).

Колхоз мисолида иш бажариш учун керак бўлган бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботлар (5-форманинг II ва III бўлимлари) да бўлади. Совхозларда ойлар бўйича ишланган киши-кунлар ва киши-соатлар сони ҳақидаги маълумотлар бухгалтерия учётидан олинади.

Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичлар анализи ҳисобот йилида хўжаликдаги мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланганликни баҳолаш имконини беради. 3-жадвал маълумотларидан биз кўриб чиқаётган хўжаликда мавсумийлик коэффиценти бўйича анчагина фарқлар борлиги кўриниб турибди: январь ойидаги 79,4% (8000:10075·100) дан август ойидаги 142,9% (14400:10075·100)гача эканлиги бунга мисол бўла олади. Бу ходимларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда бир

2-жадвал. Қолхознинг меҳнат ресурслари ва ҳисобот йилида улардан фойдаланиш

Ходимлар категорияси	Қолхоз аҳоли- си, киши	Ишла- ганлар- нинг ҳаммаси	Иш бажарилган		Меҳнат- га қо- билият- лилар- нинг шартли сони	Жамига нис- батан, %	
			ҳаммаси, минг киши- кун	1 қол- хозчига киши кун		ходим- лар	шартли ходим- лар
Меҳнатга қоби- лиятлилар:							
16—60 ёшдаги эр- каклар	200	200	56,0	280	226,0	30,3	43,6
16—55 ёшдаги аёллар	220	220	48,4	220	195,0	33,3	37,6
Жами	420	420	104,4	248	421,0	63,6	81,2
Қолхоздан бошқа жойдаги меҳнатга қобилиятлилар	20	10	0,5	50	2,0	1,5	0,4
Меҳнатга қоби- лиятсизлар (катта ёшдагилар)	110	110	16,5	150	66,5	16,7	12,8
12—16 ёшдаги ўсмирлар	140	120	7,2	60	29,0	18,2	5,6
Ҳ а м м а с и	690	660	128,6	195	518,5	100	100

3-жадвал. Қолхозчиларнинг жамоат ишларида иштирок этиш коэффициентларини ҳисоблаш

Ойлар	Ишлаган қолхозчилар	Ишлаган киши-кунлар	Қолхозчиларнинг жамоат ишларида иштирок этишлари коэффициенти
Январь	410	8000	79,4
Февраль	400	8800	87,3
Март	420	8600	85,3
Апрель	440	8400	83,4
Май	480	9400	93,8
Июнь	520	11600	115,1
Июль	530	14000	139,0
Август	530	14400	142,9
Сентябрь	510	12000	119,1
Октябрь	480	10000	99,3
Ноябрь	440	9800	97,3
Декабрь	430	9600	95,3
Бир йилда жами	—	120900	—
Уртача бир ойда иш- ланган	—	10075	—

текисда иштирок этмаганликларидан далолат беради. Илнинг айрим даврларида иш кучидан етарли даражада фойдаланилмаганлигининг сабабларини аниқлаш лозим.

Ишнинг IV бўлимида хўжаликнинг барча тармоқларини доимий кадрлар билан таъминлаш, уларнинг малакаларини ошириш, яхши ишлаб чиқариш ва маданий-маиший шароитлар яратиш борасидаги кўзда тутилган ва амалга ошириладиган тадбирлар кўриб чиқилади. Мазкур хўжаликни социал-иқтисодий ривожлантириш планининг мазмуни ва унинг асосий қоидаларининг бажарилиши, амалга ошириладиган тадбирлардан кўриладиган натижалар анализ қилинади. Ёшларни қишлоқда ишлашга қизиқтириш, ўқувчилар билан уларни қишлоқ хўжалик меҳнатига муҳаббат уйғотиш, механизаторлик, чорвачилик ва бошқа касбларни эгаллаш руҳида тарбиялашга қаратилган иш форма ва методлари масаласига алоҳида аҳамият берилади.

Хулоса ва таклифлар бўлимида хўжаликнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги, иш кучи составидаги бўлаётган миқдор ва сифат ўзгаришлари, улардан фойдаланиш даражаси баҳоланади. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги мавжуд камчиликларни бартараф қилиш, хўжаликнинг барча тармоқларини малакали кадрлар билан таъминлаш, улардан фойдаланишнинг самарадорлигини оширишга доир таклифлар киритилади.

3-§. МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА УНИ ОШИРИШ ЙУЛЛАРИ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади — қишлоқ хўжалик корхоналарида, уларнинг айрим тармоқлари ва ишлаб чиқариш бўли-маларида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини ўзлаштириш, план топшириқларини аниқлаш, меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари ва йўлларини аниқлаш.

Ишнинг тахминий плани.

Қириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-стикаси.

II. Меҳнат унумдорлиги даражаси кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

III. Хўжалик ва унинг айрим тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Кириш қисмида қишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот етиштиришни янада кўпайтириш, ҳар бир совхоз ва колхоз, хўжаликлараро корхоналар томонидан ўн биринчи беш йиллик топшириқларини муваффақиятли бажаришда меҳнат унумдорлигини оширишнинг аҳамияти очиб берилади. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг асосий омиллари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш соҳасида КПСС XXVI съезди томонидан қўйилган вазифалар; ишнинг асосий масалалари, курс ишини бажариш учун мисол қилиб олинган хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда асосан худди олдинги ишларда келтирилганга ўхшаш маълумотлар келтирилади. Айни пайтда бу бўлимда хўжалик экономикасини характерлайдиган қуйидаги айрим (кейинги икки-уч йиллик) қўшимча маълумотлар берилади: асосий қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва чорвачилик маҳсулдорлиги, деҳқончилик ва чорвачиликдан олинадиган асосий турдаги маҳсулотлар таннархи, меҳнатнинг фонд ва энергия билан таъминланганлик кўрсаткичлари ва ҳоказо.

II бўлимда энг аввало меҳнат унумдорлигининг қуйидаги икки асосий (тўлиқ) кўрсаткичлари ҳисоб-китоб методикасини кўриб чиқиш лозим: 1) ҳар бир ўртача йиллик ходим ҳисобига ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва 2) бир киши-соат ҳисобига ялпи маҳсулот чиқиши. Биринчи кўрсаткич хўжаликдаги ёки унинг ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги йиллик меҳнат унумдорлигини, йиллик ва кунлик иш вақти фондидан фойдаланиш самарадорлигини; иккинчи кўрсаткич эса — ҳақиқий ишланган вақтдаги меҳнат унумдорлигини характерлайди. Меҳнат унумдорлигининг ҳар икки кўрсаткичини ҳам хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларидан (6-форма) топиш мумкин. Бунда уларнинг биринчиси фақат умуман хўжалик бўйича, иккинчиси эса, ундан ташқари, хўжаликнинг айрим тармоқлари — деҳқончилик бўйича ҳам келтирилади. Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда унинг ўртача йиллик бир ходимга ва бир киши-соатга ҳисоблагандаги маҳсулот чиқиши кўрсат-

кичлари 1965 ва 1973 йиллардаги таққослаш нархларида ҳисоблаб чиқилган.

Хўжаликдаги меҳнат унумдорлигини анализ қилиш қулай бўлиши учун бошланғич маълумотларни ва ҳисоб-китоб кўрсаткичларини жадвал (1-жадвал) кўринишда группалаш мақсадга мувофиқдир.

1-жадвал. Хўжаликдаги меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичлари (1973 йилги таққослаш нархларида)

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Базис йилига нисбатан ҳисобот йилида % ҳис.
<i>Бошланғич маълумотлар</i>			
Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти, минг сўм	889	1117	125,6
Шу жумладан:			
деҳқончилик маҳсулоти	388	460	118,5
чорвачилик маҳсулоти	501	657	131,1
Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик ходимлар сони, киши	400	392	98,0
Қишлоқ хўжалигида ишланган—ҳаммаси, минг киши-соат	680	305	103,7
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	320	305	95,3
чорвачиликда	360	400	111,1
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>			
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш, сўм:			
қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик бир ходимга	2223	2849	128,1
бир киши-соатга	1,30	1,58	121,5
Шу жумладан:			
деҳқончиликда	1,21	1,50	124,0
чорвачиликда	1,39	1,64	118,0

Ҳисоб-китоб кўрсаткичларини анализ қилиб чиқиш зарур. Бизнинг мисолимизда 1-жадвал маълумотларининг анализи шуни кўрсатиб турибдики, хўжаликда меҳнат унумдорлиги 28,1% га ошган, яъни ўртача йиллик ҳар бир ходимга ҳисобот йилида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 223 сўмдан (889000 сўм:400 киши) 2849 сўмга (1117000 сўм:392 киши) кўпайган. Ҳар бир киши-соатга ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 1 сўм 30 тийиндан (889000 сўм:680000 киши-с.) 1 сўм 58 тийинга (1117000:705000 киши-соат) кўпайган.

Хўжаликнинг турли тармоқларидан олинган ҳар бир киши-соатга ҳисоблагандаги ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот кўрсаткичларини таққослаш чорвачиликда меҳнат унумдорлиги даражаси анча юқори эканлигини кўрсатиб турибди.

Худди шундай кўрсаткичларни айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари (деҳқончилик бригадалари, чорвачилик фермалари) бўйича ҳам ҳисоблаб чиқиш ва хўжалик бўйича ўртача маълумотлар билан таққослаш керак. Зарур бошланғич маълумотлар бухгалтерия учётидан олинади.

Меҳнат унумдорлиги даражасини ва унинг хўжаликдаги ўсиш суръатларини баҳолаш учун ҳисобот кўрсаткичлари план кўрсаткичлари билан, ўтган йиллардаги

2-жадвал. Хўжаликдаги меҳнат унумдорлиги даражаси ва ўсиш суръати

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили		
		планда	ҳақиқатда	район бўйича ўртача ҳақиқатда
Ҳар бир ўртача йиллик ходим ҳисобига ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш, сўм	2223	2800	2849	2900
Меҳнат унумдорлиги планининг бажарилиш коэффициенти	x	1,0	1,017	x
Базис йилига меҳнат унумдорлигининг ўсиш коэффициенти (суръатлари)	1,0	x	1,281	x
Район бўйича ўртача кўрсаткичларга нисбатан меҳнат унумдорлиги даражаси	x	x	0,982	1,00

маълумотлар билан ва шу зонадаги қўшни хўжаликларнинг худди шундай кўрсаткичлари билан таққосланади (2-жадвал).

Бизнинг мисолимизда меҳнат унумдорлиги плани 101,7 % ($\frac{2849 \cdot 100}{2800}$) га бажарилган. Ҳисобот даврида меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати 28,1% ($2849 \cdot 100 : 2223$) ни, давр охирига меҳнат унумдорлиги даражасининг район бўйича ўртача кўрсаткичига нисбатан эса 98,2 % ($2849 \cdot 100 : 2900$) ни ташкил этган.

Айрим хўжаликларда меҳнат унумдорлигини анализ қилиш учун маҳсулот бирлигига бир неча йиллар учун

динамик тарзда пландаги ҳисобот бўйича бевосита қилинган меҳнат сарфлари (киши-соатларда) кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Умуман хўжалик бўйича бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботлардан (12 форманинг XII бўлиmidан ва 13 формадан), ишлаб чиқариш бўлинмалари (бригада, звенолар) бўйича эса бухгалтерия учётидан олинади.

Кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикаси сут қорамолчилиги мисолида (3-жадвал) кўрсатамиз. Курс иши текстида бир-иккита деҳқончилик тармоқлари ёки чорвачилик фермалари бўйича кўрсаткичларни анализ қилиш лозим.

3-жадвал. Ҳисобот йилида хўжаликнинг сут қорамолчилигидаги меҳнат унумдорлиги

Кўрсаткичлар	Умуман хўжалик бўйича		Шу жумладан фермалар бўйича			
			1-фермада		2-фермада	
	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда
<i>Бошланғич маълумотлар</i>						
Сигирларнинг ўртача йиллик бош сони	1116	1114	456	463	660	651
Ҳар бир соғин сигирдан йиллик сут соғиб олиш, кг	3222	3270	3200	3248	3250	3287
Насл, бош	1050	1050	430	428	620	622
Ялпи маҳсулот етиштириш (сут+насл), ц	37617	38011	15237	15680	22380	22331
Бевосита меҳнат сарфлари (минг киши-соат)	180	184	70	72	110	112
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари</i>						
Меҳнат сарфлари, киши-соат: 1 ц сут учун	4,79	4,84	4,58	4,58	4,91	5,01
1 бош сигир учун	161	165	153	155	166	172

3-жадвал маълумотларининг анализи шуни кўрсатадики, сут соғиб олиш бўйича план топшириқларининг ошириб бажарилганлигига қарамасдан (пландаги 3222 кг ўрнига 3270 кг), бир центнер сут етиштириш учун қилинган ҳақиқий меҳнат сарфлари пландагига қараганда умуман хўжалик бўйича 0,05 киши-соатга, ёки 1,04% (4,84·100:4,79) га кўп бўлган. 2-фермада бир центнер сут етиштириш учун пландагига қараганда 0,10 киши-

соат, ёки 2,03% ($5,01 \cdot 100 : 4,91$) кўп меҳнат сарфланган. 1- фермада ҳақиқий сарфи пландаги даражада (4,58 киши-соат) бўлган.

Айрим фермалар бўйича бир центнер сут етиштириш учун қилинган меҳнат сарфлари умуман хўжалик бўйича ўртача кўрсаткичга нисбатан қуйидагича бўлган:

1- фермада — 94,6% ($4,58 \cdot 100 : 4,84$),

2- фермада — 103,5% ($5,01 \cdot 100 : 4,84$).

Сут қорамолчилигида меҳнат унумдорлиги даражасига икки асосий омил — меҳнат сарфи миқдори ва моллар маҳсулдорлиги омилларининг таъсирини аниқлаш учун алмаштириш методи қўлланилади. Иқтисодий анализнинг бу методини мисолда кўриб чиқамиз (4- жадвал).

4-жадвал. Сут қорамолчилигида меҳнат сарфлари ва сигирлар маҳсулдорлигининг меҳнат унумдорлиги даражасига таъсири ҳисоб-китоби (меҳнат сарфлари киши-соатларда)

	Бир сигирга меҳнат сарфлари, киши-соат		Сигирлар маҳсулдорлиги сут+насл 1		1 ц сут учун меҳнат сарфлари, киши-соат		1 ц сут учун қилинган ҳақиқий меҳнат сарфларининг пландагидан фарқи (+, —) (7-графа, — 6-графа)	1 ц маҳсулот учун қилинган меҳнат сарфлари (бир бош сигир учун пландаги меҳнат сарфлари ва ҳақиқий маҳсулдорлик) (2-графа—5-графа)	Меҳнат унумдорлигининг фарқи (1 ц сут учун қилинган меҳнат сарфи, киши-соат)	
	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда			1 бош сигирга қилинган меҳнат сарфлари бўйича (7-графа — 9-графа)	Сигирларнинг маҳсулдорлиги бўйича (9-графа — 6-графа)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1-ферма	153	155	33,4	33,8	4,58	4,58	—	4,52	+0,06	—0,06
2-ферма	165	172	33,9	34,3	4,91	5,01	+0,10	4,83	+0,18	—0,08
Умуман хўжалик бўйича	161	165	33,6	34,1	4,79	4,84	+0,05	4,72	+0,12	—0,07

4- жадвалдан кўриниб турибдики, ҳар бир сигир ҳисобига ҳақиқий қилинган меҳнат сарфлари пландагига қараганда ошиб кетган (пландаги 161 киши-соат ўрнига 165 киши-соат бўлган). Шу сабабли умуман хўжалик бўйича 1 ц сут етиштириш учун қилинган меҳнат сарфлари пландагига қараганда 0,12 киши-соат (4,84—4,72)

ортиқ бўлган. Аммо сигирларнинг маҳсулдорлиги бўйича планнинг ошириб бажарилганлиги 1 ц сут етиштириш учун бундай харажатларни 0,07 киши-соатга камайтириш имконини берган. Натижада ҳақиқий харажатларнинг пландагидан умумий фарқи 0,05 киши-кунни (0,12—0,07 ёки 4,84—4,79) ташкил этган.

2-фермада ҳам 1 ц сут етиштириш учун қилинган меҳнат сарфи кўрсаткичлари худди шундай фарқ қилган. 1-фермада 1 ц сутга ҳисоблаганда ҳақиқий меҳнат сарфлари, юқорида таъкидланганидек, пландаги даражада бўлган. Аммо пландаги ва ҳақиқий меҳнат сарфларини ҳисоб-китоб харажатлари (бир сигирга қилинадиган пландаги меҳнат сарфлари ва ҳақиқий маҳсулдорликда, ёки 153 киши-соат:33,8 ц) билан таққослаш бу фермада ҳам икки асосий омил — меҳнат сарфи ва маҳсулдорлик омиллари таъсирида муҳим фарқлар борлигини кўрсатади. Биринчи омилнинг ўзгариши таъсирида (ҳар бир бош учун қилинган ҳақиқий меҳнат сарфлари пландаги 153 киши-соат ўрнига 155 киши-соат бўлган) бир центнер сут етиштириш учун қилинган меҳнат сарфлари 0,06 киши-соатга (4,58—4,52) ошган, иккинчи омил таъсирида эса (сигирлар маҳсулдорлиги бирмунча юқори, яъни пландаги 33,4 ц ўрнига наслни ҳам қўшиб, 33,8 ц бўлганда меҳнат сарфлари 0,06 киши-соатга (4,52—4,58) камайган. Чунончи, 2-фермада ҳам, 1-фермада ҳам энг аввал ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш процессларини механизациялаш даражасини ошириш, меҳнатни ташкил этишни яхшилаш йўли билан ҳар бир бош сигир учун қилинадиган меҳнат сарфларини камайтириш ҳисобига меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари мавжуд. Бу резервларни қидириб топиш учун бевосита фермаларда ишлаб чиқаришнинг ва меҳнатнинг ташкил этилиши билан таънишиш лозим.

Деҳқончилик тармоқларида ҳам меҳнат унумдорлиги даражасига икки асосий омилнинг — қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва ҳар бир гектар экин майдонига қилинадиган меҳнат сарфлари омилларининг таъсирини худди шундай тартибда белгилаш мумкин.

II бўлимда умуман хўжалик бўйича ва унинг айрим тармоқлари (деҳқончилик, чорвачилик) бўйича меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг асосий омиллари ва йўллари кўриб чиқилади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш кераки, меҳнат унумдорлигини ошириш резервларидан бири

энг аввало қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини индустрия асосига кўчириш, комплекс механизацияни жорий қилиш, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини ва чорва моллар маҳсулдорлигини оширишлардан иборатдир. Бунинг учун хўжаликдаги ва унинг тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари худди шундай маҳсулотни ишлаб чиқариш процесслари комплекс механизациялашган, прогрессив технологияга эга бўлган ҳамда ишлаб чиқариш ва меҳнат яхши ташкил этилган ҳолда ишлаб чиқарадиган қишлоқ хўжалик корхоналарининг тегишли кўрсаткичлари билан таққосланади. Масалан, давлат ва хўжаликлараро чорвачилик комплексларида 1 ц сут учун қилинадиган меҳнат сарфлари бор-йўғи 1—2 киши-соатни, 1 ц қўшимча вазн учун қорамолчилиқда 4—5, чўчқачилиқда 2—3 киши-соатни ташкил этади. Илғор паррандачилик фабрикаларида 1000 дона тухум етиштириш учун 3,0—4,0 паррандадан олиннадиган қўшимча вазн учун эса 7—10 киши-соат сарфланади.

Бу маълумотларни хўжаликнинг бошқа кўрсаткичлари билан таққослаб меҳнат унумдорлигини ўстириш учун мавжуд имкониятларни аниқлаш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлигини оширишда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун меҳнат унумдорлигини ўстириш резервлари аниқланаётганда хўжалиқда эришилган қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлиги кўрсаткичлари район (зона)даги илғор совхозлар ва колхозларнинг кўрсаткичлари таққосланади. Деҳқончилик ва чорвачилиқда ҳам айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича худди шундай таққослашлар қилинади.

Маҳсулот етиштиришни кўпайтириш резервларини аниқлаш ҳисоб-китоби методикаси китобнинг 182-бетига келтирилган. Қуйидаги кўриб ўтилган бошланғич маълумотлардан фойдаланиб меҳнат унумдорлигини қанчалик ўстириш мумкинлигини аниқлаш мумкин. Айни пайтда биринчи икки группа сигирлардан (255 бош) ўртача йиллик сут соғиб олишни умумий пода бўйича ўртача миқдорга (2500 кг) кўпайтириш хўжалик бўйича ялпи соғиб олиннадиган сутни 974,4 ц га ошириш имконини беради.

Сут қорамолчилигида ишлаётган ходимларнинг (сут соғувчилар, молбоқарлар ва бошқаларнинг) ўртача йиллик сони 20 киши бўлганда йиллик сут етиштириш ҳар

бир ходим ҳисобига $750 \text{ ц} \left(\frac{15000}{20} \right)$ дан $800 \text{ ц} \left(\frac{15000 + 974}{20} \right)$ га,
ёки дастлабки даражага қараганда $6,6\% \left(\frac{800 \cdot 100}{750} \right)$ га,
ўсади.

Барча сигирларнинг маҳсулдорлигини бешинчи груп-
па сигирлардан ўртача йиллик соғиб олинган сут 3040,
кг гача (129- бетга қаранг) миқдорига етказилса, ялпи
соғиб олинадиган сут 3240 ц га кўпаяди, фермадаги
ҳар бир ходимга ҳисоблаганда сут етиштириш эса $910 \text{ ц} \left(\frac{18200}{20} \right)$ ни ёки дастлабки даражага қараганда $121\% \left(\frac{910 \cdot 100}{750} \right)$ ни ташкил этади.

Худди шундай тартибда чорвачиликнинг бошқа тар-
моқларида, шунингдек, деҳқончиликда меҳнат унум-
дорлигини ўстириш учун мавжуд имкониятларни аниқ-
лаш мумкин.

Фан-техника тараққий қилган шароитларда қишлоқ
хўжалигида меҳнат унумдорлиги кўп жиҳатдан илғор
технология ва меҳнатни ташкил этишни, чорвачиликка
хизмат кўрсатишнинг техник асосланган нормаларини
қўллаш, янги, юқори ҳосилли қишлоқ хўжалик экинла-
рини ва бирмунча маҳсулдор зотли чорва молларини
ишлаб чиқаришга жорий қилиш билан белгиланади. Бу
омиллар бўйича меҳнат унумдорлигини ошириш резерв-
лари амалдаги ва янги технология, меҳнатни ташкил
этиш шароитида меҳнат сарфларини маҳсулот бирлиги-
га таққослаш билан аниқланади.

Кадрлар малакаси, чунончи, деҳқончиликда I ва II
классли механизаторлар салмоғини ошириш меҳнат
унумдорлигини ўстиришнинг муҳим омилidir. Бу омил
бўйича резервлар юқори малакали ходимларнинг бажар-
ган ишлари билан бирмунча паст малакали ходимлар
бажарган ишларини таққослаш йўли билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг муҳим омилла-
ри қаторига фан ютуқлари ва илғорлар тажрибасини иш-
лаб чиқаришга кенг жорий қилиш, маҳсулот етиштириш-
ни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш учун социалис-
тик мусобақанинг таъсирчанлигини оширишларини ҳам
киритиш лозим. Меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, про-
гул қилиш ва ишдан кеч қолишларни бартараф қилиш,
ташкилий сабабларга кўра техника ва агротехниканинг

бекор туриб қолишини камайтириш кабилар ҳам катта аҳамиятга эга.

Курс ишининг хулоса ва таклифлар бўлимида умуман хўжаликда, унинг айрим тармоқларида, ишлаб чиқариш бўлинмаларида меҳнат унумдорлиги соҳасида эришилган ютуқлар баҳоланади; мазкур хўжалик шароитларига татбиқан меҳнат унумдорлигини ўстириш резервлари ва йўллари кўрсатилади: перспективалар, меҳнат унумдорлигини кўтаришга доир пландаги ва амалга ошириладиган тадбирлар кўриб чиқилади.

VII тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА МЕҲНАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА НОРМАЛАШ

1- §. МЕҲНАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА НОРМАЛАШНИ ХАРАКТЕРЛАЙДИГАН КЎРСАТКИЧЛАР

Меҳнатни ташкил этиш — бу хўжаликнинг моддий ва меҳнат ресурсларидан янада тўлароқ фойдаланишни таъминлайдиган меҳнат тақсимоти ва кооперациясининг рационал формалари асосида маълум пропорцияларда иш кучини ишлаб чиқариш воситалари билан мақсадга мувофиқ равишда бирлаштириш процессидир.

Меҳнатни ташкил этишнинг асосий вазифаси ҳар бир ходимнинг юқори унумли меҳнат қилиши учун шароит яратиш ва бутун ишлаб чиқариш коллективининг бир маромда батартиб ишлашини таъминлашдан иборатдир. Уни ҳал қилишда: 1) у ёки бу ишни бажариш учун талаб қилинган ходимлар сони ва меҳнат воситаларини тўғри белгилаш; 2) ўзаро алоқадор бўлган меҳнат процессларини ва ишларни бажаришда келишувчиликни таъминлаш, ишларнинг бориши ва уларнинг сифатига оператив контроллик қилиш зарур. Бунда меҳнат процессларининг ва энг аввало, техника (меҳнат қуруллар)нинг моддий элементларидан рационал фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Меҳнатни ташкил этишнинг пропорционаллик, ритм-лилик, узлуксизлик ва синхронлик деган тўртта асосий принципи амал қилади¹.

¹ Колеснев С. Г. Организация социалистических сельскохозяйственных предприятий. М., Колос, 1968, 248-бет.

Пропорционаллик принципи ходимлар сони билан техника мавжудлиги орасидаги пропорцияга риоя қилинишини, шунингдек меҳнат коллективи ҳажми ва ундаги мавжуд меҳнат қуроолларининг қилинадиган ишлар ҳажмига (экин майдонлари, чорва моллари сони ва бошқаларга) мувофиқ келишини талаб қилади.

Ритмлилиқ принципи маълум вақтда ва ишлаб чиқариш техникасида кўзда тутилган тезликда айрим меҳнат (иш) процессларининг бажарилишини тақозо қилади.

Узлуксизлик принципи айрим ишлаб чиқариш процессларининг изчиллиги ва қабул қилинган технологияга кўра улар оқимининг узлуксизлигига риоя қилишни билдиради.

Синхронлик принципи ўзаро алоқадор бўлган турли хилдаги у ёки бу технологик цикл (иш)нинг меҳнат процессларини, умуман ишлаб чиқариш процессининг бажарилишида келишувчилиқни таъминлашни билдиради.

Қишлоқ хўжалиқ корхонасида, унинг тармоқлари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларида меҳнатнинг ташкил этилганлигини анализ қилиш ва баҳолаш учун, шунингдек, айрим турдаги ишларни бажаришда учта группа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

1. Меҳнатни илмий ташкил этиш (НОТ)нинг, унинг айрим йўналишлари (айрим кўрсаткичлари) бўйича, даражасини характерлайдиган коэффициентлар системаси.

2. Ташкилий-техник кўрсаткичлар. Уларнинг мазмунини меҳнатни ташкил этишнинг юқорида кўриб ўтилган тўртта принципларига асосланади.

3. Меҳнатни ташкил этишга доир тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари.

Кўрсаткичларнинг биринчи группаси меҳнат тақсими ва кооперациясини, меҳнат малакаси ва уни нормалаш даражасини, фойдаланилиши мумкин бўлган ойлик ва йиллик иш вақти фонди даражасини характерлайдиган коэффициентларни ўз ичига олади.

Меҳнат тақсими даражаси коэффициенти ($K_{м2}$) қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{мт} = 1 - \frac{X_c}{X},$$

бунда $K_{мт}$ — меҳнат тақсими коэффициенти даражаси;

X_c — бир смена давомида турли хил ишлаб чиқариш операцияларини бирга қўшиб бажарадиган ходимлар сони;

X — сменадаги ходимларнинг умумий сони.

Келтирилган формуладан турли хил операцияларни бажарадиган ходимлар сони камайиши билан меҳнат тақсимоти чуқурлашиб бориши кўриниб турибди (бундай ҳолда коэффициент бирликка яқинлашади).

Меҳнат кооперацияси даражаси коэффициенти ($K_{мн}$) смена давомида айрим ўзаро алоқадор бўлган операциялар (масалан, силос бостиришда силос массасини ташиш)нинг ўз вақтида бажарилмаганлиги сабабли иш вақтининг нобуд бўлганлигини характерлайди. У қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$K_{мк} = 1 - \frac{t_{и.в.н}}{U_{см}}$$

бунда: $K_{мк}$ — меҳнат кооперацияси даражаси коэффициенти;

$t_{и.в.н}$ — меҳнат кооперациясида йўл қўйилган камчиликлар туфайли смена давомида иш вақтининг нобуд бўлиши, мин;

$U_{см}$ — сменадаги умумий иш вақти, мин.

Ушбу коэффициентнинг бирликка яқинлашуви меҳнатнинг юқори даражада ташкил этилганлигини, уни кооперациялашнинг рационал эканлигини кўрсатиб турибди.

Кўрсаткичларнинг иккинчи группаси тегишли коэффициентлар орқали меҳнатнинг пропорционаллиги, ритмлилиги, узлуксизлиги ва синхронлигининг асосий принципларига риоя қилиниш даражасини характерлайди. Аммо қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши хусусиятлари ва бу масалаларнинг методик жиҳатдан етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги сабабли совхоз ва колхозларнинг иқтисодий иш тажрибаларида биринчи ва иккинчи группа кўрсаткичлари ҳали кам фойдаланилмоқда.

Шунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатнинг ташкил этилганлигини анализ қилиш ва баҳолаш пайтида уни такомиллаштириш тадбирлари ишлаб чиқиладиганда асосан 1) меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва меҳнат сарфининг йиллик тежамн ҳамда 2) моддий-пул маблағларидан олинган йиллик тежам ва маҳсулот таннархининг пасайганлиги каби иқтисодий самардорлик кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$M_{уў} = \frac{M_{уя}}{M_{уа}} \text{ ёки } M_{уў} = \frac{M_{уя} - M_{уа}}{M_{уа}} \cdot 100,$$

бунда: $M_{уў}$ — меҳнат унумдорлигининг ўсиши, %;

$M_{уа}$ ва $M_{уя}$ — меҳнатни ташкил этишда унинг амалдаги ва ялпи вариантларидаги унумдорлиги кўрсаткичлари (ҳар бир ходимга, киши-кунга, сменага ёки киши-соатга ҳисоблаганда иш ёки маҳсулот бирлигида).

Бу кўрсаткич меҳнатни ташкил этишнинг эски ва янги вариантларида маҳсулот бирлиги ёки ишга қилинган меҳнат сарфини таққослаш йўли билан ҳам аниқланиши мумкин:

$$M_{ск} = \frac{M_{са}}{M_{ся}}, \text{ ёки } M_{ск} = \frac{M_{са} - M_{ся}}{M_{са}} \cdot 100.$$

бунда: $M_{ск}$ — меҳнат сарфини камайтириш, %;

$M_{са}$ ва $M_{ся}$ — маҳсулот (иш) бирлигига қилинадиган меҳнат сарфи ҳажми (меҳнатни ташкил этишнинг амалдаги ва янги вариантларида, киши-соат).

Йиллик меҳнат тежами ҳам меҳнатни илмий ташкил этиш (НОТ)га доир тадбирлар самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$M_T = (M_{са} - M_{ся}) X_{й},$$

унда: M_T — НОТ га доир тадбирларни жорий қилишдан олинган йиллик меҳнат тежами, киши-кун, киши-соат;

$X_{й}$ — тегишли натура ўлчов birlikларида ишлаб чиқарилган маҳсулот ва бажарилган ишларнинг йиллик ҳажми.

Кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикасини конкрет мисолда кўрсатамиз.

Мисол. Соғин сигирлар боқиладиган фермада меҳнатни илмий ташкил этишга доир ишлаб чиқилган тадбирларнинг жорий қилиниши сут соғувчиларнинг ҳар бир бош сигирга хизмат кўрсатиш учун сарфланадиган иш вақти кунига 16 дан 12 минутгача қисқарган. Бу хизмат кўрсатиш нормасини қўшимча капитал сарфларсиз 23 бошдан 30 бошга кўпайтириш, бир ц сут етиштириш учун қилинган меҳнат сарфларини эса 7,5 дан 6 киши-соатга камайтириш имконини берган.

Фермадаги янги меҳнатни ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари қуйидагича бўлган:

1) меҳнат унумдорлигининг ўсиши — 30 % $\left(\frac{30 - 23}{23} \cdot 100 \right)$;

2) маҳсулот бирлигига қилинган меҳнат сарфининг камайиши — 20 % $\left(\frac{7,5 - 6,0}{7,5} \cdot 100 \right)$;

3) ферма бўйича ялпи соғиб олинадиган сут ҳажми 15 минг ц бўлганда йиллик жонли меҳнат тежами 22,5 минг киши-соат (7,5—6,0) · 15000 ни ташкил этган, бу 11 ўртача йиллик ходимга тенг (22500: 1980, бунда 1980 ҳар бир ходим учун белгиланган йиллик киши-соатлар) сони);

4) сут соғувчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақлари 120 сўм бўлганда иш ҳақи бўйича йиллик тежалган маблағ 15,8 минг сўмга тенг (120·12·11, бунда 12 — бир йиллик ойлар сони).

Маҳсулот таннархи ҳажми фақат меҳнат сарфлари билангина эмас, балки бошқа кўпгина омиллар билан белгиланиши туфайли, меҳнатни илмий ташкил этишга доир тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда одатда тегишли ишлар таннархи ва йиллик моддий-пул маблағлари кўрсаткичларидан фойдаланилади.

НОТга доир тадбирларни жорий қилишдан олинган моддий-пул маблағларининг йиллик тежамини қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$T_{\text{мп}} = (T_c - T_n) \cdot X_{\text{й}},$$

бунда: $T_{\text{мп}}$ — тежалган моддий-пул маблағлари, сўм;

T_c ва T_n — НОТ га доир тадбирлар жорий қилингунга қадар ва жорий қилингандан кейин иш ёки маҳсулот бирлиги таннархи (эксплуатацион харажатлар салмоғи) сўм;

$X_{\text{й}}$ — тегишли натура birlikларида ишлар ёки маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Агар НОТ га доир тадбирлар капитал сарфлар билан боғлиқ бўлса, уларни жорий қилишдан олинган моддий-пул маблағларининг йиллик тежамини қуйидаги формула бўйича аниқлаш мумкин:

$$T_{\text{мп}} = (T_c - T_n) \cdot E \cdot K_k \cdot X_{\text{й}},$$

бунда: K_k — НОТ га доир тадбирларни жорий қилиш билан боғлиқ бўлган қўшимча капитал сарфлар, сўм;

E — капитал қўйилмалар таққослама самарадорлигининг норматив коэффиценти (қишлоқ хўжалиги учун уни 0,15 га тенг деб олинади).

Совхозлар ва колхозларнинг у ёки бу тармоғига НОТ га доир тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги қўшимча харажатларни қоплаш муддатлари, ишларни бажариш муддатларининг қисқариши ва улар сифатининг оширилиши, меҳнатнинг санитария-гигиена шароитлари яхшиланиши ва бошқа кўрсаткичлар билан аниқланиши мумкин.

Меҳнатни илмий ташкил этишнинг муҳим таркибий элементларидан бири уни нормалашдир. Анализ икки асосий вазифани: 1) қўлланиладиган меҳнат нормаларини баҳолаш, уларнинг ишлаб чиқариш шароитларига, бажарилиш даражаларига мослиги; 2) ишлаб чиқаришнинг ўзгарган шароитларига татбиқан меҳнатнинг техник жиҳатдан асосланган янги нормаларини ишлаб чиқиш ва

жорий қилиш вазифаларини ҳал қилиш имконини беради.

Меҳнат нормаларини тўғри белгилаш жуда муҳим аҳамиятга эга ҳамда янги техникани жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг прогрессив технологиясини ўзлаштиришга бевосита таъсир қилади, кўп жиҳатдан унга ҳақ тўлаш даражасини белгилаб беради. Вақт нормалари, ишлаб чиқариш нормалари, хизмат кўрсатиш нормалари ва миқдор нормалари бир-биридан фарқланади.

Вақт нормаси — бу иш бирлигини бажаришга сарфланган иш вақти ҳажми (минут ёки соатларда).

Ишлаб чиқариш нормаси — бу вақт бирлигида бажарилиши лозим бўлган ишнинг белгиланган ҳажми (смена, соат).

Хизмат кўрсатиш нормаси — бу бир ходим, звено хизмат кўрсатиши лозим бўлган объектларнинг белгиланган миқдор (қорамол бош сони, жиҳозлар бирлиги).

Миқдор нормаси — у ёки бу мураккаб машинага, жиҳозга, чорва молларига хизмат кўрсатиш учун белгиланган ходимлар сони.

Ҳозирги пайтда иш вақти сарфлашнинг қабул қилинган классификацияси бўйича меҳнат нормаланадиган шаронтда смена вақти, иш вақти ва танаффусларга бўлинади. Иш вақти: 1) асосий иш вақти; 2) ёрдамчи иш вақти; 3) ишга тайёргарлик ва ишни тўғатиш вақти ҳамда 4) иш жойи, машиналар ва жиҳозларга ташкилий-техник хизмат кўрсатиш вақти кабиларни ўз ичига олади. Асосий ва ёрдамчи иш вақти оператив иш вақтинини ташкил этади.

Танаффуслар вақти: 1) иш пайтида регламентга солинган танаффусга (дам олиш ва ижрочининг шахсий эҳтиёжлари), иш технологияси туфайли бўладиган танаффусларга (бункердан ғаллани тушириш пайтида комбайннинг бекор туриб қолиши ва ҳ.к.); 2) регламентга солинган (нормаланмайдиган) танаффусларга — ноқулай об-ҳаво шаронти туфайли юз берган ташкилий ва технологик сабаблар бўйича, ижрочининг айби билан (ишга кеч қолиш, ишдан барвақт кетиб қолиш ва ҳ. к.) бекор туриб қолишларга бўлинади.

Нормативлар иш вақти сарфининг ҳар бир тури бўйича белгиланади. Бунда сменадаги иш вақти (нормаланадиган вақти) балансга: 1) асосий иш вақти; 2) ёрдамчи иш вақти, 3) тайёрлов-якунлов ишлари вақти;

4) иш жойи, машиналарга ташкилий-техник хизмат кўрсатиш вақти; 5) регламентга солинган танаффуслар (ижрочининг дам олиши ва шахсий эҳтиёжлари учун кетган вақти, технологик ишлар туфайли бўладиган танаффуслар вақти) киритилади.

Иш вақти сарфи айрим нормативларнинг сменадаги умумий иш вақтига бўлган процент нисбати иш сменаси ёки иш куни структураси дейилади. Олти кунлик иш ҳафтасида иш куни (сменаси)нинг давом этиши 420 минут (7 соат), беш кунлик иш ҳафтасида эса 492 минут (8,2 соат) қабул қилинади.

Вақт нормативлари ижрочиларнинг ишларини кузатиш ва меҳнатнинг айрим элементларини (меҳнатни нормалашнинг элементлар бўйича методи) бажариш учун кетган иш вақтини ўлчаш йўли билан белгиланади (ҳисоблаб чиқилади).

Кузатишлар (вақт сарфини ўлчаш) натижаларига кўра меҳнат нормаси (ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ходимлари сони) белгиланади. Иш вақти сарфини кузатишдан қўйилган мақсад ва унинг характерига кўра иш вақти 1) фотография ва 2) хронометражларга бўлинади.

Фотография қилишда айрим элементлар (асосий ва ёрдамчи элементлар, танаффуслар ва бошқалар) бўйича иш куни (смена)нинг ҳаммаси ёки бир қисми давомида битта ёки бир группа ижрочиларнинг иш вақти сарфи ўрганилади.

Хронометраж қилишда фақат меҳнат жараёнининг бир қисми, ишнинг айрим усуллари (фаолият, ҳаракатлар) ўрганилади.

Кўп ҳолларда комбинацияланган кузатишлар (фотохронометраж) ўтказилади. Бунда иш кунининг фотографияси бир смена давомида кўп марта такрорланадиган айрим меҳнат операцияларини бажариш учун сарфланган иш вақтини ўлчаш билан бирга қўшилади.

Кузатиш натижаларига қараб сменадаги иш вақтининг ҳақиқий баланси тузилади, сменанинг планли баланси аниқланади ва у ёки бу ишлар бўйича меҳнат нормалари (ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, ходимлар сони) белгиланади. Меҳнатни нормалашнинг бундай методи аналитик-экспериментал метод дейилади.

Совхоз ва колхозларнинг иш тажрибасида одатда аналитик-ҳисоб-китоб методидан фойдаланилади. Бунда қишлоқ хўжалигида меҳнат бўйича норматив хиз-

матлари (норматив-тадқиқот станциялари ва нормалайдиган пунктлар) томонидан ишлаб чиқилган вақт сарфи нормативлари тўпламидан фойдаланган ҳолда, тайёр нормативлари бўйича меҳнат нормалари белгиланади. Бу усул мутахассислар томонидан кўп меҳнат сарфланмаган ҳолда ҳисоб-китоб формалари ёрдамида турли хил ишлар учун ётарли даражада асосланган ишлаб чиқариш нормаларини белгилаш имконини беради.

Ҳозирги вақтда совхоз ва колхозларда ишлаб чиқариш нормалари ишларнинг қуйидаги группалари бўйича ишлаб чиқилади: 1) механизациялашган дала ишлари; 2) стационар машиналарга хизмат кўрсатиш ишлари; 3) отда-қўлда бажариладиган ишлар; 4) чорва молларига хизмат кўрсатиш ишлари; 5) транспорт ишлари; 6) ремонт-механика ишлари; 7) қурилиш ва ремонт-қурилиш ишлари; 8) ишлаб чиқаришни бошқариш ишлари.

Ходимларнинг меҳнат қилиши ва дам олишини рационализациялаш, яъни иш режимини — у ёки бу категориядаги ходимлар меҳнатини давр вақтларига тақсимлаш ва унинг давом этишини белгилаш ҳам меҳнатни илмий ташкил этишнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Меҳнат қилиш ва дам олишнинг смена ичидаги, суткалик, ҳафталик, ойлик ва йиллик режимлари фарқ қилинади.

Сменада ичидаги режим смена вақтини ишлашга, ходимларнинг дам олишлари ва овқатланишларига тақсимлашни тартибга солади. Суткалик режим умумий иш кунининг давом этишини, ишнинг бошланиш ва тамом бўлиш вақтини, шунингдек, тушки танаффус ва дам олиш танаффусларини тартибга солади.

Ҳафталик ва ойлик режимлар иш ва дам олиш кунлари сонини, уларнинг шу даврда у ёки бу категориядаги ходимлар учун тақсимланишини тартибга солади. Йиллик режим — йиллик иш кунлари сони, отпускadan фойдаланиш вақти ва унинг давом этиши.

Ходимларнинг меҳнат қилишлари ва дам олишлари режимини рационализациялаш деганда энг аввало унинг шундай тузилиши тушуниладик, унда қонунда белгиланган кунлик ва ҳафталик меҳнат нормаси (41 соат)га риоя қилиниши лозим. Бунда ишлаш ва дам олиш даврларининг навбати ижрочиларнинг доимий ишлаш қобилиятларининг сақланиши ҳамда уларнинг ишдан бўш вақтларида оқилона фойдаланишларини таъминлаши керак.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ташкил этилишида табиий омилларнинг муҳим аҳамият касб этиши хусусиятларига кўра, кўп ҳолларда байрам ва дам олиш кунларида, шунингдек, тунги соатларда ишлашга, бир неча бор узоқ танаффус қилиш йўли билан иш кунини узайтиришга, дала ишлари қизғин пайтларда иш вақти учётини жамлаган ҳолда иш кунини бирмунча чўзишга ва бошқаларга рухсат этилади.

Қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида бир сменали ва икки сменали иш режими қўлланилади. Чорвачилик фермалари ва комплексларида айрим категориядаги ходимлар (масалан, молбоқарлар) учун уч сменали иш ҳам жорий қилинади.

Амалда у ёки бу категориядаги ходимлар учун суткалик меҳнат режими иш кун тартиби билан белгиланади ва унда: ишнинг бошланиши ва тамом бўлиши, танаффус вақти ва унинг давом этиши, чорвачиликда эса, ундан ташқари, айрим меҳнат операцияларини бажариш (сигирларни соғиш, озиқлантириш ва ҳ. к.) ҳам тартибга солинади.

Чорвачиликдаги ходимларнинг меҳнат режимларида катта ҳар хилликлар бўлади (1-схемага қаранг).

1-схема. Чорвачиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режимлари.

Ириқ давлат ва хўжаликлараро чорвачилик комплексларида, шунингдек саноат типигаги фермаларда бир ва икки сменали (икки цикли) кун тартиби кенг қўлланилади.

Саноат технологияси асосида гўшт учун боқиладиган қорамолчилик ва чўчқачиликда кўпгина категориядаги ходимлар учун саноат корхоналарида қандай бўлса, худди шундай иш куни ва ҳафталик меҳнат режими, яъни бир соатлик тушки овқатланиш танаффуси етти соатлик иш куни ва ҳафтасига икки дам олиш куни тартиби қўлланилади. Энг аввало ишлаб чиқариш технологиясининг такомиллашганлиги, технологик схемаларнинг соддалашганлиги, ортиқча иш процессларининг йўқ қилинганлиги туфайли ходимларнинг бундай тартибдаги меҳнат қилиш ва дам олиш режимини жорий қилишга имкон яратилди. Масалан, чорвачиликда молларнинг «ўз-ўзини боқиш», тўлиқ рационли дон-дона қилиб майдаланган ва брекитиланган озуқаларни (монокормаларни) тайёрлаш ва улардан фойдаланиш, гўнгни «ўзидан-ўзи оқиб кетадиган» ва сув билан ювиш принципи асосида чиқариб ташлаш каби усуллар кенг қўлланилади; бирмунча сермеҳнат операцияларни (сигирларни соғиш, озиқлантиришни) кўп марталикдан бир ёки икки марта бажаришга ўтилади.

2-§. МЕҲНАТНИ ИЛМИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ (тармоқлар бўйича)

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади. Қишлоқ хўжалик корхоналарида, унинг айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари ва тармоқларида меҳнатнинг ташкил этилишини анализ қилиш ва баҳолаш, НОТ тадбирларини ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш, уларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоб-китоб қилиш методикаларини ўзлаштириш.

Ишнинг тахминий плани.

Қириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
стикаси.

II. Деҳқончилик (чорвачилик)да меҳнатнинг ташкил этилишини анализ қилиш.

III. Деҳқончилик (чорвачилик)да меҳнатни илмий

ташкил этишга доир тадбирларни лойиҳалаш ва иқтисодий асослаш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Мазкур темага доир курс ишини совхоз ва колхознинг бир тармоғи (деҳқончилик, чорвачилик) мисолида бажариш лозим.

Қириш қисмида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, совхоз ва колхозларда меҳнат унумдорлигини, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишдаги меҳнатни илмий ташкил этишнинг аҳамияти қайд қилинади. КПСС XXVI съезди қарорларини, партия ва ҳукуматимизнинг қишлоқ хўжалигига онд бошқа қарор ва кўрсатмаларини бажаришда НОТнинг олдида турган асосий вазифалар кўрсатилади; НОТнинг хўжаликдаги структураси ва хизмат функциялари, унинг ишлаб чиқаришни бошқариш органлари системасидаги бошқа бўлинмалари билан ўзаро алоқадорлиги келтирилади; ишнинг мақсади, унинг асосий масалалари, хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлим асосан хўжалик ҳақидаги қуйидаги маълумотларни ўз ичига олиши керак: унинг жойлашган жойи, тупроқ-иқлим шароитлари; ташкилий ишлаб чиқариш структураси ва ихтисослашуви; фойдаланиладиган ер состави, экин майдонлари ҳажми, уларнинг структураси ва ҳосилдорлиги (чорва моллари бош сони, уларнинг маҳсулдорлиги); кейинги икки-уч йил ичидаги хўжалик ишининг асосий иқтисодий кўрсаткичлари.

II бўлимда хўжалик тармоғидаги иккита асосий ўзаро алоқадор бўлган йўналишлар: меҳнат коллективларини (ишлаб чиқариш бўлинмаларини) шакллантириш ва иш жойларида меҳнат процессларини ташкил этишлар бўйича меҳнатнинг ташкил этилиши даражасига баҳо берилади. Бу бўлимда энг аввало хўжаликда вужудга келган ички хўжалик бўлинмаларининг тури ва ҳажми, уларнинг ишлаб чиқариш талаблари ва ҳажмига мос келиши, барча ишларнинг ўз вақтида ўтказилиши, комплекс механизацияни жорий қилиш масалалари кўриб чиқилади; улар ишлаб чиқаришнинг узлуксиз бориши ва техникадан юқори унум билан фойдаланишни, бириктирилган ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланишни таъминлаши-таъминламаслиги текширилади.

Бунда бирламчи меҳнат коллективларини шакллантириш принципларини, уларнинг касб-малака состави,

ҳажми ва типи; деҳқончиликда бригадалар, механизациялашган звенолар, отрядлар ва ишчи группалари; чорвачиликда ихтисослаштирилган ва аралаш бригада ва звенолардаги бўлиб турадиган ўзгаришларни кўриб чиқишга алоҳида эътибор берилади.

Курс ишини саноат комплекси асосидаги давлат ёки хўжаликлараро чорвачилик комплекси (паррандачилик фабрикаси) мисолида бажаришда бу корхоналардаги бирламчи меҳнат коллективларини шакллантириш ва уларнинг касб состави хусусиятларини алоҳида таъкидлаш зарур. Бунда бригада ва звенолар касб-малака составининг уларнинг ҳажми ва типининг ўзгаришига олиб келадиган асосий омилларни санаб чиқиш лозим.

Хўжаликда қўлланиладиган меҳнатни ташкил этиш формаларининг асосли ва мақсадга мувофиқ бўлиши муҳим талабдан — ишнинг узлуксизлиги ва ритмлилигини, ўзаро алоқадор бўлган ишлаб чиқариш жараёнларини бажаришнинг узлуксиз бўлишини таъминлашдан келиб чиқиб баҳоланади.

Ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги технологик жараённинг ўзаро алоқадор бўлган операцияларида, иш вақти бирлигида бажарилган ишлар ҳажмининг тенг бўлишини тақозо қилади. Масалан, силос бостиришда қуйидаги учта асосий ишлаб чиқариш операцияларида бундай тенглик бўлиши керак: 1) кўк массани ўриш ва уни майдалаш; 2) майдаланган массани комбайндан тушириш ва силос бостириладиган жойга жўнатиш учун транспортга ортиш ва 3) силос массасини чуқурга ташлаш ва уни шиббалаш.

Бундай ҳолда жараён ритми потокнинг етакчи звеноси бўлган комбайннинг бир соатлик бажарган иши (силос массасининг тонналарида) билан белгиланади.

Курс ишида хўжаликнинг маҳаллий шароитларини, машиналар маркасини, ишлаб чиқариш нормасини, ҳосилдорликни, даладан складгача бўлган масофани ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда конкрет турдаги ишни (қишлоқ хўжалик экинларини экиш ва ўтқазиш, ғаллани группа методида йиғиб олиш, силос бостириш, картошкани йиғиб олиш, минерал ўғитларни далага сепиш ва ҳоказо) поток усулида ташкил этишни таъминлаш учун механизация воситаларига бўлган талабни ҳисоблаб чиқиш лозим. Иш жойларида меҳнат процессларини ташкил этишни анализ қилиш жараёнида меҳнат тақсироти ва кооперацияси даражаси, иш жойларини ташкил

қилиш ва унга хизмат кўрсатиш; меҳнатнинг қўлланиладиган усул ва методлари, шунингдек ишнинг санитария-гигиена шароитлари; хўжаликда қабул қилинган кун тартиби (меҳнат ва дам олишнинг белгиланган режими), ишлаб чиқариш нормаларининг бажарилиши, меҳнат интизомига риоя қилиниши (прогул қилиш ва ишга кеч қолишлар сони, уларнинг сабаблари белгиланади), хавфсизлик техникасининг ҳолати ўрганилади.

Курс ишида одатда икки-уч технологик жараёнлар (ғалла экинларини сепиш, картошка экиш, ғалла экинларини комбайнлар ёрдамида йиғиб олиш ва ҳоказо) мисолида меҳнатнинг ташкил этилиши анализ қилинади.

Ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этишни ўрганиш натижаларига кўра «Меҳнатни ташкил этиш ҳола-

Совхоз (колхоз) трактор-далачилик бригадасида меҳнатни ташкил этиш ҳолатининг якуний картаси

Ишнинг номи	Ишни ташкил этиш ва аниқланган камчиликларнинг қисқача характеристикаси	Ишлаб чиқариш жараёнларини рационализациялаш тадбирлари	Масъул ижрочи	Ижро этиш муддати
Картошкани саралаш (йиғиб олингандан сўнг)	Пункт КСП-15 сараловчи машина билан жиҳозланган; унда 17 киши хизмат қилади. Картошканинг даладан ўз вақтида ортиб жўнатилмаганлиги ва сараланган картошкани омборга ташилмаганлиги туфайли ишда узилиш (танафруслар) бўлиб туради.	Пунктларни картошка чиқиндилари ва майталарини солиш учун жамғарма бункерлар билан жиҳозлаш; автомашиналарнинг бекор туриб қолмаслиги учун қабул бункери ўрнатиш; автомашиналарнинг картошка ташиш ишларини тартибга солиш	Трактор-далачилик бригадасининг бригадир	10/IX гача
Ва ҳоказо				

тининг якуний картаси» тузилади. Бу картанинг намунавий формаси юқорида келтирилган.

Бу бўлим чорвачилик тармоғида ҳам худди шундай мазмунга эга бўлади.

III бўлимга энг аввало тармоқда меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш, унинг шароитлари, аниқлан-

ган камчиликларни бартараф қилишга доир тадбирлар киритилади.

Тавсия қилинадиган тадбирлар НОТ нинг қуйидаги йўналишлари бўйича группаланади:

1) ички хўжалик ишлаб чиқариш бўлинмалари меҳнат коллективларини ташкил этиш;

2) иш жойларини ташкил этиш;

3) ходимлар ва техникани жой-жойига қўйиш, меҳнатнинг усул ва методларини такомиллаштириш;

4) санитария-гигиена шароитлари ва хавфсизлик техникасини яхшилаш;

5) меҳнат ва дам олиш режимини рационализациялаш;

6) меҳнатни нормалашни такомиллаштириш, илмий асосланган ишлаб чиқариш нормаларини ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш;

7) ходимларни ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари учун моддий манфаатдорликларини ошириш, меҳнатни моддий ва маънавий рағбатлантиришларни такомиллаштириш;

8) ходимлар малакасини ошириш;

9) ишлаб чиқаришни бошқаришни, ишларга раҳбарлик қилишни такомиллаштириш;

10) социалистик мусобақани ташкил этиш, унинг амал қилишини ошириш, ходимларнинг ижодий активлигини ривожлантириш, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлишни тарбиялаш.

Бу йўналишларнинг ҳар бири ёки бир нечтаси бўйича меҳнат унумдорлигини ўстириш, меҳнат сарфи ва моддий-пул маблағларини тежаш, меҳнат шароитларини яхшилашни таъминлайдиган конкрет тадбирлар белгиланади. Бу тадбирлар конкрет трактор-далачилик ёки бошқа бригадалар, механизациялашган звенолар, отрядлар мисолида НОТни жорий қилиш тадбирлари плани кўринишида ишлаб чиқилади.

Ҳар бир тадбир бўйича юқорида (71-бетга қаранг) кўриб ўтилган кўрсаткичлар ёрдамида харажатлар ва кутиладиган иқтисодий самарадорлик ҳисоблаб чиқилади. Курс ишида уларнинг айримларини ҳисоблаб чиқиш методикасини кўрсатиш зарур. Кўпгина бошланғич маълумотлар қишлоқ хўжалик экинлари ва чорва моллари группалари бўйича технологик карталарда, бригада ва звеноларга бериладиган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларда мавжуд бўлади.

Совхоз (колхоз) деҳқончилигида меҳнатни илмий ташкил этишни жорий қилиш тадбирлари плани

Тадбирлар	Қаерда жорий қилинади	Жорий қилиш харажатлари, сўм	Кутиладиган самарадорлик			Жорий қилиш муддатлари	масъул ижроичилар
			меҳнат сарфини қисқарттириш, киши-соат	меҳнат унумдорлигининг ўсиши	шартли йиллик тежам, сўм		
Ғалла экинлари ва чопиб юмшатиладиган экинларни ўстирадиган комплекс механизациялаштирилган звеноларни ташкил этиш	Ҳар бир бригадалада 2—3 тадан звено	—	20000	Меҳнат унумдорлигини 15% га ошириш, меҳнат сарфларини 1 ц дон учун 20 тийинга ва 1 ц картошка учун 15 тийинга камайтириш	22000	Далада ишлаш даври давомида	Бош агроном, бригадирлар

Кутиладиган самарадорлик бўйича (ижрочиларнинг меҳнат шароитларини, меҳнат ва дам олиш режимларини яхшилаш ва шу қабила билан боғлиқ бўлган) кўрсаткичларнинг ҳисоб-китобини тузиш мумкин бўлмаган тадбирларнинг аҳамияти тасвирий формада баҳоланади.

Хулоса ва таклифларда тармоқ, айрим ишлаб чиқариш бўлинмаларида меҳнатни ташкил этиш даражасига баҳо берилади; хўжаликда бу масала ҳал қилинаётганда аниқланган асосий камчиликлар қайд қилинади, конкрет шароитларга татбиқан ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш йўллари кўрсатилади.

3- §. ДЕҲҚОНЧИЛИК (ЧОРВАЧИЛИК) ТАРМОҚЛАРИДА МЕҲНАТ РЕЖИМИНИ НОРМАЛАШ ВА РАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАШ ҲОЛАТИ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишининг мақсади. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг турли тармоқларида меҳнатни нормалашнинг ҳолатини, қўлланиладиган меҳнат ва дам олиш режимларини, уларни рационализациялаш тадбирларини ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилишни анализ қилиш ва баҳолаш методикасини ўзлаштириш.

Ишнинг плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
каси.

II. Хўжаликдаги меҳнатни нормалаш ҳолатини (тар-
моқлар бўйича) анализ қилиш.

III. Қўлланиладиган меҳнат режимларини (айрим
тармоқлари, бўлинмаларда) анализ қилиш.

IV. Ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш ре-
жимларини рационализациялаш йўллари.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Худди олдинги темада-
гидек, мазкур курс ишини хўжалик тармоқларининг би-
ри, чорвачилик, саноат типдаги ферма мисолида бажар-
иш мақсадга мувофиқдир.

Кириш қисмида меҳнатни нормалашнинг НОТ сис-
темасида, ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш
режимларини рационализациялашда муҳим роль ўйна-
ши; меҳнат унумдорлигини оширишда технологияни та-
комиллаштириш, янги техникани жорий қилиш, шунинг-
дек, бу масалалар бўйича илғор тажрибаларни ўрганиш,
умумлаштириш ва кенг ёйишлар қайд қилинади. Меҳ-
натни нормалашнинг асосий вазифалари, ишнинг мақса-
ди, унинг асосий масалалари, хўжаликнинг номи кўр-
сатилади.

I бўлимнинг мазмуни олдинги ишларнинг шу бўлими
мазмунидан фарқ қилмайди.

II бўлимда энг аввало хўжаликда меҳнатни норма-
лашнинг ташкил этилиши қисқача баён қилинади; нор-
малаш функциясини бажарадиган ходим (экономист,
меҳнат бўйича инженер, нормаловчи)нинг номи кўрса-
тилади, улар бажарадиган ишнинг мазмуни келтирила-
ди, хўжаликда ишлаб чиқариш нормасининг бажарили-
шини контрол қилиш ва ўқётга олишнинг мазмуни бери-
лади.

Сўнгра бригадалар, чорвачилик фермалари, шунинг-
дек, тегишли тармоқлардаги меҳнат сарфларида катта
салмоққа эга бўлган тегишли иш турлари бўйича ишлаб
чиқариш нормалари (хизмат кўрсатиш нормалари)нинг
бажарилиши анализ қилинади, уларнинг бажарилмас-
лик (агар шундай ҳоллар рўй берса) сабаблари аниқ-
ланади.

Агар курс иши деҳқончилик тармоқлари мисолида

бажарилса, айрим ходимлар ёки уларнинг группаси томонидан бажарилган меҳнат нормалари аниқланади.

Ер ҳайдаш. ДТ-75 трактори (ишнинг номи)

Тартиб номери	Ижрочиларнинг фамилияси ва отасининг исми	Бажарилган иш ҳажми, га	Иш кунлари (сменалар) сони	Бир кун (смена) да ўртача бажарилган иш, га	Белгиланган ишлаб чиқариш нормаси, га	Норманинг бажарилиш проценти
1.	Петров Н. П.	60	10	6,00	5,5	109,1
2.	Михайлов Г. В. ва ҳоказо	82	14	5,85	5,5	106,3

Бунинг учун бир сменада ҳақиқий бажарилган иш ҳўжаликда қабул қилинган ишлаб чиқариш нормасига тақсимланади ва натижа 100 га кўпайтирилади. Бирор иш даврида бажарилган ишлаб чиқариш нормасининг ўртача проценти ўртача ойлик ҳақиқий бажарилган ишга қабул қилинган ишлаб чиқариш нормасига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Мисол тариқасида трактор-далачилик бригадаси бўйича ишлаб чиқариш нормасининг бажарилиш ҳисобкитоби ва анализини келтирамиз. Бу кўрсаткичлар тахминан қуйидаги форма бўйича ҳисоб-китоб қилинади:

Бунда икки тракторчи-машинистнинг ер ҳайдаш бўйича ишлаб чиқариш нормасини ўртача бажариш проценти $107,4\% [(60+82):(10+14):5,5 \cdot 100]$ ни ташкил этган.

Ишлаб чиқариш нормасининг ўртача бажарилиш проценти уларнинг ҳақиқий бажарилганлик даражасини характерлайди, уларнинг асослилигини баҳолаш, эскирган, пасайиб кетган, шунингдек, ҳаддан ташқари ошиб кетган ишлаб чиқариш нормасини аниқлаш имконини беради.

Турли тармоқларда қабул қилинган меҳнат нормаларини ва ҳўжаликда меҳнатни нормалаш бўлимининг ҳолатини баҳолаш учун айрим тармоқларда техник жиҳатдан асосланган меҳнат нормаларининг салмоғи, бирмунча муҳим ишлар бўйича белгиланган ишлаб чиқариш нормалари даражаси каби кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўрсаткичлар тахминан қуйидаги форма кўринишидаги жадвалда группаланади (1-жадвал).

Агар бундай группалаш маълумотлари ходимларнинг кўпчилиги у ёки бу нормани ошириб бажараётганлик-

1-жадвал. Совхоз (колхоз) нинг бригадасида асосий ишлар бўйича ишлаб чиқариш нормасининг бажарилиш даражаси

Иш турлари	Норманинг бажарилиш даражасига қараб ходимларни тақсимлаш, %								200 дан ортиқ	Ходимлар сони	Ишлаб чиқариш нормасининг ўртача бажарилиш % и
	80 гача	80,1 — 90,0	90,1 — 100	100,1 — 110,0	110,1 — 120,0	120,1 — 130,0	130,1 — 140,0	140,1 — 150,0	...		
Картошка экиш (МТЗ-50 трактори)	—	2	1	1	—	—	—	—	—	4	92,5
Ғалла экинлари экиш (ДТ-75 трактори)	—	—	—	—	2	3	2	—	—	7	129,3
Ва ҳоказо											

лари ёки бажара олмаётганликларини кўрсатса, бу норма етарли даражада асосланмаган ва аниқлик киритишни талаб қилади. Чунончи, 1-жадвалда бир ҳолатда (картошка экишда) оширилган ишлаб чиқариш нормаси келтирилган бўлиб, уни кўпчилик ходимлар бажармайдилар; иккинчи ҳолатда (ғалла экинлари экишда) паст нормалар келтирилган бўлиб, унда барча ходимлар белгиланган меҳнат нормасини анча ошириб бажармайдилар.

Қўлланиладиган ишлаб чиқариш нормаларининг асосланганлиги уларни ҳисоб-китоб, яъни меҳнат нормаларига таққослаш йўли билан текширилади. Меҳнат нормалари айрим меҳнат жараёнларига вақт сарфи нормалари бўйича ёки экспериментал усулда (кузатиш йўли билан) аниқланади.

Курс иши текстида бундай ҳисоб-китоблар икки-уч механизациялашган дала ишлари ва тўхтовсиз ҳаракатдаги стационар машиналарга хизмат кўрсатиш бўйича бир-иккита ишлар мисолида ёки қуйида келтирилган формулалардан фойдаланган ҳолда, транспорт ишлари мисолида келтирилиши лозим. Зарур бошланғич маълумотлар (нормативлар) справочникларда, тракторлар, комбайнлар ва бошқа машиналарнинг техник паспортларида мавжуд бўлади.

Механизациялашган дала ишларида ишлаб чиқариш нормалари агрегат (машина)нинг бир соатлик меҳнат унумдорлигини бир сменадаги асосий ишланган вақтга кўпайтириш йўли билан аниқланади:

$$H_{\text{см}} = w T_0,$$

бунда: $H_{\text{см}}$ — сменадаги ишлаб чиқариш нормаси, га;
 w — агрегат (машина)нинг бир соатлик унумдорлиги (ба-
 жарган иши), га;

T_0 — бир сменадаги асосий иш вақти, соат.

Агрегат, машинанинг бир суткалик унумдорлиги қу-
 йидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$w = 0,1 \cdot B_p \cdot v_p;$$

унда: B_p — агрегатнинг ишлаш кенглиги, м;
 v — агрегатнинг ишлаш тезлиги, км/соат;
 0,1 — доимий коэффициент.

Тўхтовсиз ҳаракатдаги стационар машиналарга хиз-
 мат кўрсатишда ва қўл ишларида ишлаб чиқариш нор-
 маси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_{\text{см}} = \frac{T_{\text{см}} - (T_{\text{тя}} + T_{\text{хкс}} T_{\text{тэт}} + T_{\text{шэ}})}{\left(1 + \frac{K}{100} \cdot T_{\text{ан}}\right)},$$

бунда: $T_{\text{см}}$ — сменанинг давом этиши, мин;
 $T_{\text{тя}}$ — тайёрлов-якунлов ишларига кетадиган вақт мин;
 $T_{\text{хкс}}$ — смена давомида иш жойига хизмат кўрсатиш учун
 кетадиган вақт, мин;
 $T_{\text{эт}}$ — смена давомида иш технологияси ва уни ташкил этиш-
 даги зарур бўлган танаффуслар вақти, мин;
 $T_{\text{шэ}}$ — ижрочининг шахсий эҳтиёжлари учун кетадиган вақт,
 мин;
 $T_{\text{ан}}$ — маҳсулот бирлигига кетадиган (асосий ёрдамчи) ама-
 лий иш вақти, мин;
 K — оператив вақтга нисбатан дам олиш вақти проценти
 (6 дан 10 % гача).

Тонна ёки центнерларда ташилган юкнинг транспорт
 ишларининг ишлаб чиқариш нормаси қуйидаги формула
 бўйича аниқланади:

$$H_{\text{см}} = Q_t \frac{T_{\text{см}} - T_{\text{тя}}}{T_{\text{рейса}}},$$

бунда: Q_t — транспорт воситаларининг юк кўтариш қobiliяти,
 ёки ц;

$T_{\text{рейса}}$ — бир рейсга кетган вақт нормативи, мин.

Транспорт ишларининг т/км даги ишлаб чиқариш нормаси

$$H_{\text{см}} = Q_t i \frac{T_{\text{см}} - T_{\text{тя}}}{T_{\text{рейса}}} \text{ га тенг бўлади,}$$

бунда: i — юк ташиладиган масофа, км.

Амалдаги ва ҳисоб-китоб қилинган янги ишлаб чиқариш нормаларини таққослаш учун жадвал (2- жадвал) тузилади. Бу жадвалда янги ишлаб чиқариш нормаларини жорий қилишдан кутиладиган меҳнат сарфи тежам — киши-норма-смена сони (бир йилга ёки бошқа маълум даврга ҳисоблаганда) ҳисоблаб чиқилади. Келтирилган кўрсаткичлар курс иши текстида анализ қилинади.

2- жадвалда икки иш тури — ДТ-75 трактори билан ер ҳайдаш ва МТЗ-50 трактори билан ғалла экиш кўрсаткичлари ҳисоб-китоб қилинган. 2- жадвал маълумотларидан кўринишича бизнинг мисолимизда ДТ-75 трактори билан ер ҳайдашга янги ишлаб чиқариш нормасини (5,5 га ўрнига 6 га жорий қилиш йиллик меҳнат сарфини 436 киши-норма-сменадан (2400 га:5,5 га) 400 киши-норма-сменага (2400 га:6,0 га) ёки тахминан 8 процентга қисқартириш имконини беради.

МТЗ-50 трактори билан ғалла экишга янги ишлаб чиқариш нормасини жорий қилиш йиллик меҳнат сарфини 64 киши-норма-сменага (286—222) қисқартиришни таъминлайди. Амалдаги ишлаб чиқариш нормалари баҳолангандек бошқа турдаги ишлар ҳам худди шундай анализ қилинади.

2- ж а д в а л. Деҳқончиликда амалдаги ва ҳисоб-китоб қилинган ишлаб чиқариш нормаларини таққослаш

Ишнинг номи	Ишлаб чиқариш нормаси		Ишлар ҳажми (маҳсулот ишлаб чиқариш) бир йилда ҳаммаси, га	Норма бўйича йиллик иш ҳажмига бўлган киши-норма-смена сони		Киши-норма-смена сонининг камайиши (—), кўпайиши (+)
	амалдагиси	янгииси		амалдагиси	янгииси	
Ер ҳайдаш (ДТ-75 трактори), га	5,5	6,0	2400	436	400	—36
Ғалла экиш (МТЗ-50 трактори), га	14,0	18,0	4000	286	222	—64
Ва ҳоказо						

2- жадвал формаси бўйича ҳар йили Меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш календарь-плани тузилади. Бу план хўжаликнинг йиллик ишлаб чиқариш-молия планига (деҳқончилик тармоғи бўйича) илова ҳисобланади.

Курс ишининг худди шу бўлимида Меҳнат нормала-

рини қайта кўриб чиқиш календарь-планини ишлаб чиқиш методикаси кўриб чиқилади, унинг кейинги 2 — 3 йил ичидаги бажарилиши анализ қилинади. Турли деҳқончилик тармоқларида техник жиҳатдан асосланган янги ишлаб чиқариш нормаларини жорий қилиш натижасида меҳнат сарфининг тежалганлигини (киши-нормасменаларда) характерлайдиган кўрсаткичлар ўрганилади. Планли бошланғич маълумотлар юқорида айтиб ўтилган хўжаликнинг йиллик ишлаб чиқариш-молня планига иловадан ва «Меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш» деган йиғма пландан, «Янги техника ва илғор технологик усулларни жорий қилиш» деган 30-жадвалдан бухгалтерия учётидан олинади. Анализ материалларига кўра у ёки бу турдаги ишлар, тармоқлар, ишлаб чиқариш бригадалари, звенолар бўйича план бўйича қисқартирилиши лозим бўлган йиллик киши норма смена сарфларининг бажарилмаслик сабаблари аниқланади.

II бўлимдаги чорвачилик тармоқлари мисолида курс иши бажарилаётганда чорва молларига хизмат кўрсатишда қўлланиладиган нормалар ва ходимлар сони нормалари (саноат типдаги комплекслар ва формалар бўйича) уларни справочниклар бўйича меҳнатнинг типовой нормалари ёки айрим меҳнат операцияларини бажариш учун вақт сарфининг тайёр нормативлари асосида ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичлар билан таққослаш йўли билан баҳоланади.

Бу бўлимга доир курс иши планида техник жиҳатдан асосланган меҳнат нормалари ҳисоб-китоб (чорва молларига хизмат кўрсатиш, ходимлар сони нормалари) ва бевосита фермада (ходимларнинг битта категорияси бўйича) фотохронометраж кузатувлари олиб боришлар кўзда тутилиши мумкин. Бундай кузатувлар олиб бориш ва олинган маълумотларни ишлаш методикаси тегишли справка ва ўқув адабиётларида бўлади.

Амалдаги меҳнат нормаларини типовой нормалар билан таққослашда ҳам, янги хизмат кўрсатиш нормалари ва ходимлари сони нормаларини ҳисоб-китоб қилишда ҳам ҳақиқий ишлаб чиқариш шароитлари (ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш, унинг технологияси ва ҳ. к.) айрим меҳнат операцияларини бажаришнинг типовой меҳнат нормалари ва вақт нормативлари ҳисоблаб чиқилган ишлаб чиқариш шароитларига мувофиқ келиши жуда муҳимдир.

Илмий асосланган меҳнат нормаларини ишлаб чиқишда ишлаб чиқариш шароитларини паспортлаштириш йўли билан асосий норма ҳосил қиладиган омиллар системалаштирилади. Масалан, сут қорамолчилиги фермаси ходимлари учун меҳнат нормаларини белгилашда асосий норма ҳосил қиладиган омиллар қуйидагилардан иборат:

1) технологик-чорва молларининг асраш системалари, уларни озиқлантириш типлари, соғиш ва озиқлантириш мартаси, хоналар типи,

2) табиий-чорва молларининг тури ва группаси, қишқи ва ёзги даврларнинг давом этиши, маҳсулдорлик;

3) ташкилий-зоотехник — ишларнинг механизациялашиш даражаси ва асосий сермеҳнат жараёнларнинг (чорва молларини соғиш, суғориш ва озиқлантириш, гўнг ташиб чиқариш ва ҳ. к.) бажарилиш усуллари;

4) социал-иқтисодий — меҳнат қилиш ва дам олиш режими, меҳнат тақсимоти ва кооперацияси даражаси, айрим ходимларнинг функционал вазифалари.

Курс ишида молхоналарнинг бири бўйича паспортлаштириш маълумотлари келтирилиши лозим.

Тахминий кўрсаткичлар берилган паспорт мазмунини келтирамиз (118—119-бетларга қаранг).

Меҳнат нормалари ҳисоб-китоби методикасини бириккита категориядаги ходимлар мисолида кўрсатиш лозим.

Бир сменали ишда вақт сарфи нормативи бўйича чорва молларига хизмат кўрсатиш нормалари қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$H_{\text{хк}} = \frac{T_{\text{ям}} - (T_{\text{тя}} + T_{\text{шэ}} + T_{\text{ило}})}{T_{\text{об}}},$$

бунда:

$H_{\text{хк}}$ — бир ходим томонидан қорамолга, паррандага хизмат кўрсатиш нормаси, бош;

$T_{\text{тя}}$ — бир сменадаги тайёрлов-якунлов ишлари учун кетадиган вақт, мин;

$T_{\text{шэ}}$ — ижрочининг шахсий эҳтиёжлари учун кетадиган вақт, мин;

$T_{\text{ило}}$ — ижрочининг дам олиши учун кетадиган вақт, мин;

$T_{\text{хк}}$ — бир сменада бир бошга хизмат кўрсатиш учун кетадиган вақт, мин.

Икки сменада ишланганда ва чорва моллари молбоқарларга индивидуал тартибда бириктириб қўйилган-

даги соғин ситирлар фермасида ишлаб чиқариш шартлари паспорти

(ферма хўжалигининг номи)

Тартиб номери	Молхонининг характеристи- каси		Хўжаликтада сиғди- ришган бош	Пландаги маҳсу- лдорлик (йиллик сўғим), кг	Молхонада боқила- диган давр, кун	Молларни асраш усули		Соғинш усули		Соғинш			
	типовой, мослашти- рилган	лояиха бўйича сиғими				қийда	ёзда	қийда	ёзда	сўт соғинш курмаси- нинг типин	анпарат маркаси	бир соғувчи хизмат кўр- сатадиган анпаратлар сонин	соғинш марпаси
1	типо- вой	400	410	3400	210	Боғ- лаб	Яйловда (кечаси молхонага хайдаб киритилади)	Механик	Механик	ММД-200	Икки таштил	3	2

Давоми

Озиқлан- тириш тури	Озуқа тури	Озиқлантириш нормалари (йиллик) ц		Озуқаларни тайёрлаш		Озуқаларни ташиш	Масофаси, м	Озуқаларни тарқа- тиш усули	Сўғориш усули	Ўғинни ташиш усули	Ўшамани ташатириш	Пола боқини	
		қийда	ёзда	инининг тури	тайёр- лаш усули (машин- на мар- калари)							йлов тури	Пола боқини усули
Силос- концен- трат	Концентрат- лар Дағал хашак Силос Илдиэмева- лилар Яйлов озу- қалари	4 16 80 15 —	2 — — — 30	Тай- ёрла- мас- дан	—	Озуқани дала- чиллик бригада- сининг ишчилар и ташиб кел- тирадилар	—	Озуқани (концентрат- лардан таш- қари) молбо- қарлар тар- қатадилар	Авто- суғо- риш	Тран- спор- тёр	Қўлда	Та- бий	Мол- қўра- да

Ходимлар касби	Касблар бўйича ходимлар сонин		Ишнинг сменалиги		Касблар бўйича ходимлар вазифаларининг рўйхати
	қишда	ёзда	қишда	ёзда	
Асосий сут со- ғувчилар	11	11	Бир сменада (икки циклик)	Бир сменада (икки циклик)	Сут соғувчилар сугирларни соғадилар, соғиш аппаратиға қарайдилар, концентратларни тар- қатадилар, сугирларни ва оғилхоналарни то- залайдилар (ёз пайтида) Молбоқарлар оғилхоналарни, гўнг ўтказгич- ларни тозалайдилар, озуқа тарқатадилар, ёзда молни ҳайдаб боқадилар ва уларни молхона- ларға ҳайдаб келадилар
Молбоқарлар	9	7			

Хизмат кўрсатиш нормаси (бош)				Сут соғувчинга, молбоқарга ҳақиқатда бирктиладиган чорва моллари (бош)	
пландаги		* техник асосланган			
қишда	ёзда	қишда	ёзда	қишда	ёзда
38 45	38 60	40 50	40 72	38 45	38 60

Имзо

(тузилган вақти)

да қорамолларга хизмат кўрсатиш нормаси иккита (биринчи ва иккинчи сменадаги) ходим учун белгиланади:

$$H_{\text{хк}} = \frac{2T_{\text{см}} - (T_{\text{тя}} + 2T_{\text{шэ}} + 2T_{\text{ило}})}{T_{\text{хк}}}.$$

Моллар бир кишига эмас, балки бригадага, звенога бириктириладиган чорвачилик комплексларида ва саноат типдаги фермаларда ходимлар сони нормалари: яъни у ёки бу ёш жинсдаги чорва моллари группасига хизмат кўрсатадиган дастлабки меҳнат коллективи миқдори ҳисоблаб чиқилади.

Бундай меҳнат нормалари айрим операцияларни бажариш учун қилинадиган меҳнат сарфларининг тайёр нормативлари асосида белгиланадиган ишларнинг план (лойиҳа)даги сермеҳнатлилиги бўйича ёки аналитик экспериментал усулда ҳисоблаб чиқилади.

У ёки бу ёш ва жинсдаги чорва моллари группасига хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган ходимлар сони нормаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_c = \frac{M_c}{T_{\text{см}} \cdot K_{\text{кс}} \cdot K_o} \cdot K,$$

бунда: H_c — ходимлар сони нормаси, киши;

M_c — чорва молларига бир сменада хизмат кўрсатиш учун қилинадиган меҳнат сарфи, киши-минут;

$K_{\text{кс}}$ — планлаштириладиган даврдаги календарь кунлар сони;

K_o — смена вақтини оператив вақтга ўтказиш коэффиценти;

K — ходимларни дам олиш ва байрам кунлари, шунингдек отпусмага чиққан пайтларида алмаштириш коэффиценти.

Ходимларни алмаштириш коэффиценти планлаштириладиган даврдаги календарь кунларининг иш кунларига нисбати билан белгиланади. Смена вақтини оператив вақтга ўтказиш коэффиценти қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$K_o = \frac{T_{\text{см}} - (T_{\text{тя}} + T_{\text{шэ}} + T_{\text{ило}})}{T_{\text{см}}}$$

Хизмат кўрсатиш нормаларини ҳисоб-китоб қилиш ва улар даражасини баҳолаш методикасини икки категориядаги ходимлар — сут соғувчилар ва молбоқарлар мисолида кўриб чиқамиз.

Норма ҳосил қилишнинг юқорида санаб ўтилган

омиллари ҳамда ишлаб чиқаришнинг ферма паспортида (118—119-бетларга қаранг) келтирилган бошқа шартларнинг аҳамиятини ҳисобга олиб, бир кунда бир бош молга хизмат кўрсатиш учун сут соғувчининг вақт нормативи қуйидагича қабул қилинган (минутларда)¹: сут соғишга — 5,10, озиқлантиришга — 0,25, сигирларни тозалашга — 1,07, сигирларни боғлаш ва ечиб юборишга — 0,93, молхонани ора-сира тозалашга — 0,37, тўшамани алмаштиришга — 0,13 ва бир марталик ишларга (зооветеринария тадбирлари ўтказиш ва бошқаларда иштирок этишга) — 0,35. Шундай қилиб, сут соғувчи учун барча меҳнат жараёнларини (сут соғиш, молларни озиқлантириш ва сигирларга қарашга доир бошқа ишларни) бажариш учун сарфланадиган вақт нормативлари йиғиндиси кунига ҳар бир бош сигир учун 8,20 (5,10 + 0,25 + 2,85) минутни ташкил этади.

Тайёрлаш-яқунлари ишлари учун вақт нормативи учта аппаратли ММД-200 қурилмаси учун (икки марта сут соғилганда) бир сменада 60 минут, иш куни давомидаги дам олиш учун 30 минут ва шахсий эҳтиёжлар учун бир сменада 10 минут қабул қилинган.

Бу нормативлар асосида сут соғувчи учун сигирларга хизмат кўрсатиш нормаси (бир сменалик ишда) қуйидагича бўлади: $T_{\text{хк}} = \frac{420 - (60 + 20 + 10)}{8,20} = 40,2$ ёки яхлитланганда, 40 сигир.

Молбоқарлар ва фермадаги бошқа ходимлар учун хизмат кўрсатиш нормаси ҳам худди шундай тартибда ҳисоблаб чиқилади. Бизнинг мисолимизда молбоқарларнинг бир сигирга хизмат кўрсатиш учун сарфлайдиган вақт нормативи қишда 8,22 ва ёзда 5,68 минутни ташкил этади. Тайёрлаш-яқунлаш ишлари вақти — 10 минут. Бундан келиб чиқиб молбоқарлар учун хизмат кўрсатиш нормаси

$$\text{қишда} - T_{\text{хк}} = \frac{420 - 10}{8,22} = 50 \text{ бошга};$$

$$\text{ёзда} - T_{\text{хк}} = \frac{420 - 10}{5,68} = 72 \text{ бошга тенг бўлади.}$$

¹ Қаранг: Глиняный В. Г., Хлуденев А. И., Шавлов А. В. Справочная книга по нормированию труда в сельском хозяйстве. М. «Колос», 1974 й., 250 — 252-бетлар.

Бу меҳнат нормаларини ҳўжаликда қўлланаётганлари билан таққослаш шуни кўрсатадики, бундай ҳолатда у ёки бу категориядаги ходимларнинг хизмат кўрсатиш нормаларини бирмунча кўпайтириш мумкин (118-бетдаги паспортга қаранг).

Деҳқончилик тармоқлари мисолида курс иши бажарилаётганда амалдаги ва ҳисоб-китобдаги ишлаб чиқариш нормаларини Меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш календарь-плани формаси бўйича таққослаш мумкин.

Хизмат кўрсатишнинг янги формаларини жорий қилишдан кутиладиган меҳнат сарфи тежамини ҳисоблаб чиқиш ва курс ишида келтириш лозим (115-бетга қаранг).

Лойиҳалаштириладиган меҳнат нормаларининг иқтисодий самарадорлиги кутиладиган меҳнат сарфи тежами бўйича ҳам аниқланиши мумкин.

$$T_n = (Z_a - Z_n) X_{\text{я}} .$$

бунда: T_n — техник жиҳатдан асосланган ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) нормаларини жорий қилишдан кутиладиган (нормативдаги) меҳнат сарфи тежами, киши-соат;

Z_a ва Z_n — ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг қўлланилаётган (амалдаги) ва лойиҳаланадиган нормалари бўйича маҳсулот бирлигига қилинадиган меҳнат сарфи, киши-соат;

$X_{\text{я}}$ — йиллик маҳсулот (иш) ҳажми, ц, га, т.

Бизнинг мисолимизда хизмат кўрсатишнинг техник жиҳатдан асосланган нормалари қўлланганда меҳнат сарфининг тежалишига ўртача йиллик ходимлар сонини асосий сут соғувчиларни 11 кишидан 10 кишига 410:38 ва 410:40), молбоқарларни қишда 9 кишидан 8 кишига, ёзда 7 кишидан 6 кишига тушириш ҳисобида эришилган.

Агар планда фотохронометраж кузатувлари ўтказиш кўзда тутилган бўлса, даврлардан (қиш, ёз) бири бўйича олинган маълумотларни курс ишида келтириш, ходимлар категориясига (молбоқарлар, сут соғувчи) қараб баланс ва иш вақти структурасини тузиш лозим.

Сут соғувчининг қиш пайтидаги иш вақти структурасини мисол қилиб келтирамиз (3-жадвал).

Чорвачилик комплекси ёки саноат типдаги ферма мисолида курс иши бажарилаётганда қорамол, парранданинг айрим ёш ва жинс группаларига хизмат кўрсатишга доир ходимлар сони нормаларининг ҳисоб-китоби

3-жадвал. Қиш даврида (моллар оғилхонада боқиладиган давр-
да) сут соғувчининг иш вақти стуктураси ва баланс

	Вақт сарфи			
	нормативлар бўйича		кузатиш маълумот- лари бўйича	
	бир кунда ҳаммаси, мин	жамига нисбатан, %	бир кунда ҳаммаси, мин	жамига нисбатан, %
Тайёрлаш-якунлари ишлари	60	14,3	63	15,0
Сут соғиш	206	49,0	168	40,0
Озиқлантириш	10	2,4	21	5,0
Сигирларни боқишга доир бошқа ишлар	114	27,2	126	30,0
Иш вақтида дам олиш ва шахсий эҳтиёжлар учун та- наффуслар	30	7,1	42	10,0
Ж а м и и ш вақти	420	100	420	100

келтирилади; улар хўжаликда қабул қилинган нормалар билан таққосланади.

Бўрдоқига боқиладиган моллар бош сони бўйича чўчқабоқар-операторлар звенолари сони ҳисоб-китобига мисол келтирамиз. Худди хизмат кўрсатиш нормалари ҳисоб-китобидагидек, бунда ҳам чорва молларини боқиш бўйича айрим меҳнат операцияларини бажаришга кетадиган вақт нормативлари бошланғич маълумотлар ҳисобланади.

Мисол. 4200 бош бўрдоқига боқилаётган чўчқаларга хизмат кўрсатиш учун чўчқабоқар-операторлар звенолари составини (улар сони нормасини) аниқланг. Ҳар 10 бош бўрдоқига боқилаётган чўчқага бир сменада хизмат кўрсатиш вақт нормативи қуйидагича бўлади:

Ишнинг номи	Вақт нормативи, мин
Секцияларни, тамбурларни тозалаш	1,1
Автосуғоргичларни тозалаб қўйиш	0,1
Бир марталик ва бошқа ишлар	1,0
Ҳ а м м а с и	2,2

Бир сменада тайёрлаш-якунлаш ишлари учун ($T_{\text{тя}}$) — 20 минут, шахсий эҳтиёжлар учун ($T_{\text{шэ}}$) — 10 минут ва дам олиш учун ($T_{\text{идо}}$) — 19 минут вақт белгиланган.

122—123-бетда келтирилган формулани қўллаш учун дастлаб икки коэффицентни; ходимларни алмаштириш коэффицентини (K) ва смена вақтини оператив вақтга ўтказиш (K_0) коэффицентини ҳисоблаб чиқиш лозим. Беш кунлик иш ҳафтаси ҳисоб-китоби қабул қилинганда $K=1,5$ га тенг бўлади:

$$K = \frac{365}{248} = 1,5.$$

бунда: 365 — календарь кунлар сони;

248 — беш кунлик иш ҳафтасида йиллик иш кунлари сони

Смена вақти 8,2 соат ёки 492 минут давом этганда коэффицент $K_0=0,90$ ни ташкил этади.

$$\left(\frac{492 - (20 + 10 + 19)}{492} = \frac{443}{492} = 0,9 \right),$$

Бир бош чўққани боқиш учун бир сменадаги вақт сарфи нормативи 0,22 (2,2 : 10) минут бўлганда, 4200 бош чўққани боқиш учун чўққабоқар-операторлар сони (звенолари) нормаси 3 кишини ташкил этади:

$$\frac{4200 \cdot 0,22}{492 \cdot 1 \cdot 0,90} \cdot 1,5.$$

Чўққабоқар-операторлар сонининг ҳисоб-китоб нормасини хўжаликда қабул қилинган норма билан таққослашни ҳамда уларни анализ қилиш ва баҳолаш, янги нормаларни жорий қилишдан кутиладиган меҳнат сарфи тежами билан боғлиқ бўлган бошқа барча ҳисоб-китобларини курс ишида сут қорамолчилиги бўйича юқорида кўриб ўтилган мисолдагига ўхшаб бажариш лозим.

Курс ишининг худди шу бўлимида Меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш календарь планини, шунингдек чорвачилик тармоқлари (комплекс, ферма) бўйича Меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш йиғма планини ишлаб чиқиш методикаси кўриб чиқилади. Бажарилиш методикаси ва бошланғич маълумотлар худди деҳқончилик тармоқларидагига ўхшаш бўлади (112 — 113-бетларга қаранг).

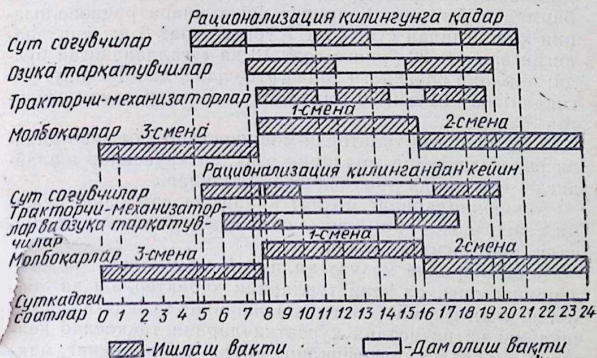
«Қўлланиладиган меҳнат режимларини анализ қилиш (айрим тармоқларда, бўлинмаларда)» бўлимида тегишли тармоқларда ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимлари ўрганилади, асосий категориядаги ходимларнинг йиллик, ҳафталик ва суткалик иш вақтларини ҳамда дам олиш вақтларини тақсимлашдаги

мавжуд бўлган ижобий томонлар ва камчиликлар қайд қилинади.

Деҳқончилик тармоқлари мисолида бажариладиган курс ишида хўжаликда қабул қилинган кун тартиби ҳамда тракторчи-машинистлар ва комбайнчиларнинг йилнинг улар учун қизғин бўлган давридаги — баҳорги экин экиш, озуқа тайёрлаш, ҳосилни йиғиб олишдаги ҳафталик меҳнат режимини келтириш лозим. Чорвачилик тармоқлари мисолида курс иши бажарилаётганда ферма (комплекс)даги асосий ходимларнинг моллар оғилхонада ва яйловда боқиладиган даврлардаги кун тартиби ва ҳафталик иш режими кўриб чиқилади. Чорвачилик фермасида қабул қилинган иш режимини график тарзда ифодалаш мумкин (1-схемага қаранг).

Меҳнат режимларини анализ қилиш ва баҳолашда иш кунини ва иш ҳафтасининг давом этишига (уларнинг қонунга мувофиқ келиши), ҳафтада бир марта дам олиш кунини берилишига, смена давомидаги циклларнинг марта-сига алоҳида аҳамият берилади.

«Ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимини рационализациялаш йўллари» деган бўлимда тегишли категориядаги ходимларнинг (курс иши бажарилаётган тармоққа қараб) смена ичидаги, суткалик, ҳафталик иш режимларини яхшилашнинг асосий омиллари ва йўллари анализ қилинади, хўжаликда бу йўналишда ўтқа-

2-схема. Сутчилик фермаси ходимларининг меҳнат қилиш ва дам олиш режимлари.

зилаётган тадбирлар кўрсатилади, уларнинг иқтисодий ва социал аҳамияти, самарадорлиги баҳоланади.

Курс ишида рационализация қилингунга қадар ва ундан кейинги иш кунни тартиби келтирилади, шунингдек асосий ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимларининг янги ва эски турлари график тарзида ифода қилинади (2-схема). Янги меҳнат режимига ўтилганлиги туфайли асосий ходимларнинг функциялари ўзгариши қисқача баён қилинади, ишнинг бошланиши ва тугалланиши иш кунининг давом этиши, цикллар мартаси, иш вақти давомидаги танаффусларнинг тақсимланиши нисбатан анализ қилинади ва баҳоланади.

2-схемада меҳнат режими бир сменали уч циклли ва янги икки циклли бўлганда сутчилик фермасидаги асосий ходимлар иш кунининг айрим элементларини тақсимлаш усуллари кўрсатилган. Уларнинг функцияларида муҳим ўзгаришлар бўлмаган. Аммо бир сменали икки циклли иш режимининг жорий қилиниши сут соғувчилар кун тартибининг давом этишини 17 соатдан 14 соатга тушириш имконини берди. Иккита танаффус (биринчиси 3 соат ва иккинчиси 4 соат) ўрнига битта етти соатлик танаффус қилинадиган бўлдики, бу сут соғувчиларнинг меҳнат қилишлари, яшашлари ва дам олишларини ташкил қилиш учун яхши имкониятлар яратиб берди. Молларни озиқлантирадиганларнинг иш режими ҳам бирмунча ўзгарди. Уларнинг иш кунлари рационализация қилингандан сўнг соат 7 ўрнига соат 6 да бошланадиган ва соат 20 ўрнига соат 18 да тугалланадиган бўлди; цикллар орасидаги танаффус соат 9 дан 30 минут ўтгандан соат 14 дан 30 минут ўтгунга қадар давом этадиган бўлди.

Ўнг ташувчи тракторчи-машинистлар ҳам икки циклли режимда худди молларни озиқлантирувчилар ишлайдиган соатларда ишлайдиган бўлдилар.

Молбоқарларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режими аввалгидек — иш кунни 7 соат давом этадиган уч сменали вақтдагидек қолди.

Ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимларининг янги ва эски турларини характерлаш ва баҳолаш учун ферма (комплекс) ишининг қуйидаги ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичларини таққослаб келтириш мақсадга мувофиқдир: чорва молларининг маҳсулдорлик даражаси маҳсулот бирлиги таннари ва уни ишлаб чиқариш учун қилинган меҳнат сарфлари, бир

ходимга ҳисоблаганда маҳсулот ишлаб чиқариш ва ўртача нагрузка нормаси, ходимларнинг ўртача ойлик иш ҳақлари. Бўнинг учун тахминан қуйидаги формадаги аналитик жадвал тузилади (4-жадвал).

4-жадвал. Чорвачилик фермасидаги турли режимларда ишлаганда меҳнатни ташкил этишнинг қиёсий самарадорлиги

Кўрсаткичлар	Меҳнат қилиш ва дам олиш режими		I вариантга нисбатан II вариант, % ҳисобида
	I вариант	II вариант	
Чорва моллари маҳсулдорлиги: ҳар сигирдан бир йилда ўртача соғиб олинган сут, кг 1 ц маҳсулотнинг таннари, сўм Ва ҳоказо			

Курс ишининг хулоса ва таклифлар қисмида хўжаликда (унинг айрим тармоқларида) меҳнатни нормалашнинг ҳолатига, қўлланиладиган меҳнат нормалари (ишлаб чиқариш нормалари, хизмат кўрсатиш нормалари, ходимлар сони нормалари)нинг асосланганлигига, шунингдек ходимларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимларига баҳо берилади, мавжуд камчиликлар қайд қилинади, у ёки бу тармоқда меҳнатни нормалашни яхшилаш ва иш режимини рационализациялашга доир таклифлар киритилади.

VIII тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИДА МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

1-§. МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШНИ ВА УНГА ҚИЛИНАДИГАН ХАРАЖАТЛАРНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ УЧУН ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН КЎРСАТКИЧЛАР

Совхозлар, колхозлар, хўжаликлараро қорхоналар ва бирлашмаларда даромадлар ва моддий бойликларни тақсимлашда ходимнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнати асосий ўлчов ҳисобланади. Амалда бу нарса иш ҳақи (колхозларда меҳнат ҳақи) формасида амалга оширилиб, унинг ҳажми ҳар бир ходим томонидан жамоат хўжалигига сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб белгиланади. «Бу сиёсат,— деб уқтириб ўтилади КПСС XXV съездида,— меҳнаткаш-

ларнинг истеъмолини планли равишда кўпайтиришнигина эмас, шу билан бирга иш ҳақининг ва колхозчилар меҳнат ҳақининг рағбатлантирувчилик ролини кучайтириш, иш ҳақи ва меҳнат ҳақини ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига ва унинг самарадорлигини оширишга кўпроқ боғлиқ қилиб қўйиш мақсадини кўзлайди»¹.

КПСС Марказий Комитетининг март (1965 й) Плениумидан кейин ўтган йиллар давомида совет кишиларининг турмуш даражаси бирмунча ўсди. Фақат ўнинчи беш йилликда (1976—1980 йй) ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақи 16 процентга кўпайди, колхозчилар меҳнатига тўланган ҳақ эса бу вақт давомида 26 процентга ошди. Айни пайтда ижтимоий-истеъмол фондлари ҳисобига берилган тўлов ва имтиёзлар кўпайди. Бундай тўлов ва имтиёзлар 1975 йилда ҳар бир ишловчига ҳисоблаганда ойига 52 сўмни ташкил этган эди.

Ун биринчи беш йилликда ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақи 13—16% кўпаяди ва 1985 йилга бориб ойига 190—195 сўмни ташкил этади, колхозчиларнинг жамоат хўжалигидан оладиган даромадлари эса 20—22% ошади. Ижтимоий-истеъмол фондларидан аҳолига бериладиган тўлов ва имтиёзлар 20% кўпаяди. КПСС XXVI съезди қарорларида меҳнат унумдорлигини тез суръатлар билан ўстириш, ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш ҳисобига иш ҳақи даражасини ошириш кераклиги алоҳида қайд қилиб ўтилган.

Социалистик жамиятда иш ҳақи иккита асосий функцияни бажаради:

1) иш кучини такрор ишлаб чиқариш (ходим ва унинг oilасининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш, болаларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш ва ҳоказо) учун зарур шарт-шароитлар яратади;

2) ҳар бир ходимнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга сарфлайдиган меҳнати миқдорини кўпайтириш ва сифатини яхшилашдан, унинг самарадорлиги ва унумдорлигини оширишдан моддий манфаатдорлигини таъминлайди.

Совхозларда иш ҳақи ишчилар, раҳбар ходимлар ва мутахассислар меҳнатига ҳақ тўлаш ҳақидаги Типовой низом асосида белгиланади. Колхозларда меҳ-

¹ КПСС XXV съезди материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1976 й., 162-бет.

натга ҳақ тўлаш масалалари ҳал қилинаётганда колхознинг Намунавий Уставига ҳамда иттифоқдош республикалар Министрлар Советлари томонидан тасдиқланган тегишли тавсияномаларга амал қилинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида иш (меҳнат) ҳақини ташкил этиш энг аввало тариф системасини ишлаб чиқиш ва тўғри қўллашни тақозо қилади. Унинг мақсади бажариладиган ишнинг характери ва конкрет шароитларга қараб ходимлар категорияси, ишлаб чиқариш тармоқлари бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини дифференциациялашдан иборатдир. Тариф системаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) тариф-малака справочниклари. Уларда барча қишлоқ хўжалик ишлари уларнинг мураккаблиги, муҳимлиги, ходимлардан талаб қилинадиган малакага қараб разряд (группа)ларга бўлинган бўлади;

2) тариф сеткалари. Улар у ёки бу тармоқ бўйича иш разряди (группа)лари миқдори ҳамда иш кунини ёки соати учун ҳақ тўлаш бўйича улар орасидаги нисбатни белгилаб беради;

3) тариф ставкалари. Улар иш кунини (соати) учун кундузги ҳақ тўлаш миқдорини ёки ишлаб чиқариш нормасини сўм ва тийинларда белгилаб беради.

Раҳбар ходимлар ва мутахассислар учун ойлик лавозим маошлари белгиланган.

Ҳозирги вақтда давлат қишлоқ хўжалик корхоналарида, шунингдек, мамлакатимизнинг кўпчилик колхозларида олти разрядли сеткалар қўлланилиб, уларда қуйидаги ишбай ва вақтбай ишловчилар учун кундузги тариф ставкалари келтирилади: 1) тракторчи-машинистлар; 2) чорвачиликда ишлайдиган ҳамда деҳқончиликдаги отда ва қўлда иш бажарадиган ишчилар; 3) давлат чорвачилик комплекслари ишчилари (229-бетдаги 4-иловага қаранг). Қишлоқ хўжалик техникаси ремонт қилинадиган устахона ва цехлардаги ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш учун ҳақ тўлаш формалари (ишбай, вақтбай) ва иш шаронтилари (нормал, оғир, айниқса оғир) бўйича бўлинган ҳолда олти разрядли соатли тариф ставкалари қўлланилади (229-бетдаги 4-иловага қаранг).

Моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларидагидек қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлашнинг икки асосий формаси — ишбай ва вақтбай формалари қўлланилади. Меҳнатга ишбай ҳақ тўлашда бажарилган

иш ҳажми ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ҳисобга олинади ва шулар асосида тариф ставкалари ва ишлаб чиқариш нормалари (хизмат кўрсатиш нормалари) ёки маҳсулот бирлиги учун ишбай расценкалар бўйича тўланадиган ҳақ миқдори белгиланади. Ходимнинг малакаси, иш разряди ва унинг бажарадиган функцияси ҳисобга олинган ҳолда ишланган вақт учун вақтбай иш ҳақи тўланади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай ва вақтбай формалари асосида совхозлар ва колхозларнинг иш тажрибасида ҳозирги вақтда иш (меҳнат) ҳақининг қуйидаги учта системаси вужудга келган ва қўлланилмоқда: 1) аккорд-мукофот, 2) ишбай-мукофот ва 3) вақтбай-мукофот. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари қуйида кўриб чиқилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг учта тури — асосий, қўшимча ва мукофот турлари бўлади.

Асосий ҳақ — бу ходим иш ҳақининг унга бажарилган иш (ишлаб чиқарилган маҳсулот) ҳажми учун ёки тариф ставкалари ёки лавозим маошлари бўйича маҳсулот (иш) бирлиги учун тегишли расценка бўйича ҳисобланадиган қисмидир.

Қўшимча тўлов (рағбатлантириш)лар ишнинг юқори сифатли ва тез бажарилганлиги, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлиги бўйича планнинг ошириб бажарилганлиги учун ҳисобланади. Унинг ҳажми бир мавсумда ҳар бир ходимга ҳисоблаганда ойлик, айрим тармоқларда эса бир ярим ойлик ишбай иш ҳақидан ошиб кетмаслиги керак.

Ходимларнинг қишлоқ хўжалик корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришини кўпайтиришдан ва унинг таннархини пасайтиришдан моддий манфаатдорликларини ошириш учун мукофотлашнинг иккита асосий тури қўлланилади: 1) ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича план топшириқларининг ошириб бажарилганлиги учун пландан ортиқча маҳсулот қийматининг 20% гача, СССР Птицепром системасининг айрим тармоқлари ва хўжаликлари бўйича эса 30% гача ҳамда 2) пландагига нисбатан маҳсулот бирлиги учун қилинган харажатларни қуйидаги миқдорда қисқартирганлик ёки унинг таннархини пасайтирганлик учун: олинган тежам суммасидан деҳқончиликда 25% ва чорвачиликда 40% (СССР Птицепромининг паррандачилик ва чорвачилик хўжаликларида — 50%). Умуман хўжалик фаолиятининг йил-

лик якунига кўра мукофотлар олинадиган фойда ҳисобига ташкил топадиган моддий рағбатлантириш фонди-дан берилади.

У ёки бу кўрсаткичлар учун қўшимча тўловлар ва мукофотлар миқдори, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига қараб ходимларни моддий рағбатлантиришнинг турлари ва формалари ҳар бир хўжаликда конкрет шароитларни ҳисобга олган ҳолда меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Типовой низомда, совхозларни тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш тўғрисидаги Низом ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган нормалар миқдорида белгиланади.

Ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш тўғрисидаги Типовой низом асосий иш ҳақиға қўшиладиган турли хил устама ва қўшимча ҳақларни назарда тутди: тракторчи-машинистларға — класслиги ва мазкур хўжаликдаги иш стажы учун; чорвачилик ходимларига — I ва II класс «Чорвачилик мастери» унвони учун ва ҳоказо.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашни анализ қилиш ва планлаштиришда қуйидаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланилади: меҳнатга тўланадиган ҳақ даражаси (ўртача йиллик, ўртача ойлик иш ҳақи), иш (меҳнат) ҳақи ва меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати; категорияларига қараб ходимлар сони ҳамда айрим касб ва лавозимлар бўйича иш (меҳнат) ҳақи фонди; қишлоқ хўжалик маҳсулоти бирлигини ишлаб чиқариш учун қилинган меҳнат сарфлари.

Ўртача йиллик ходимлар сонини ҳамда деҳқончилик ва чорвачиликда у ёки бу категориядаги ходимлар иш ҳақининг йиллик фондини планлаштиришда технологик карталардан, шунингдек ёрдамчи ҳисоб-китоблардан фойдаланилади.

Деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари бирлигига сарфланган киши-соатлар меҳнат планининг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланади. Шунинг учун ходимлар сонини ҳамда йиллик иш ҳақи фондини анализ қилиш ва планлаштиришда у ёки бу экиннинг ҳар гектарига ёки тегишли қорамол тури (группаси)нинг ҳар бошига ҳисоблаганда пландаги ва ҳақиқий харажатларни таққослаш, янги техника, илғор технологияни қўллаш, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш туфайли уларни планда бирмунча камайитишни назарда тутиш лозим.

Мазкур тема бўйича қишлоқ хўжалик корхоналари-

нинг айрим тармоқларида меҳнат сарфи ва унга тўланган ҳақни анализ қилиш ва планлаштириш бўйича бир нечта мустақил курс иши бажариш мумкин.

2-§. ДЕҲҚОНЧИЛИК (ЧОРВАЧИЛИК)ДА МЕҲНАТ САРФИНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА УНГА ҲАҚ ТЎЛАШНИ ПЛАНЛАШТИРИШ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
каси.

II. Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини ва уларга қўлланиладиган системаларни анализ қилиш (тармоқлар бўйича).

III. Деҳқончилик (чорвачилик)да ходимлар сони ва йиллик иш (меҳнат) ҳақи фонддини планлаштириш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Кириш қисмида ҳар бир ходим томонидан ижтимоий ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўлаш принципни, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига қараб моддий манфаатдорликни оширишнинг аҳамиятини қайд қилиш; бу соҳада кейинги йилларда ўтказилган асосий тадбирларни санаб чиқиш; КПСС XXVI съезди томонидан белгилаб берилган совет кишилари-
нинг моддий фаровонликларини янада яхшилаш, иш ҳақини ошириш, ижтимоий истеъмол фондлари ҳисобига тўлов ва имтиёзларни кўпайтириш вазифаларини кўрсатиб бериш лозим.

I бўлимда асосан худди меҳнатни ташкил этиш ва нормалаш бўйича курс ишидаги маълумотлар кўриб чиқилади (105-бет).

II бўлимнинг биринчи қисмида аввало кейинги икки-уч йил ичида асосий категориядаги ходимлар: тракторчи-машинистлар, деҳқончиликда отда-қўлда иш бажарадиган ходимлар, чорвачилик ходимлари, мутахассислар, хизматчилар меҳнатларига ҳақ тўлаш даражаси анализ қилинади; хўжалик ва унинг айрим тармоқларида иш ҳақининг ўсиш суръатлари билан меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари таққосланади. Кўрсаткичларни

1-жадвал. Хўжаликда меҳнат унумдорлиги ва унга ҳақ тўлашнинг ўсиши

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили
Меҳнат унумдорлиги (қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик бир ходимга тўғри келадиган ялпи маҳсулот), сўм	3000	3400
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	13,3
Умуман хўжалик бўйича бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи	1600	1800
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	112,5
Ходимларнинг қуйидаги категорияларига қараб ўртача йиллик иш ҳақи:		
тракторчи-машинистлар	1800	1950
отда-қўлда иш бажарадиган ходимлар	1400	1600
чорвачилик ходимлари	1640	1820
1 киши-соатда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш, сўм:		
деҳқончиликда	1,60	2,0
чорвачиликда	1,90	2,1

ҳисоб-китоб қилиш учун зарур бўлган бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида (5 ва 6-формаларда) бўлади. Анализ ўтказиш қулай бўлиши учун барча кўрсаткичлар жадвал кўринишида расмийлаштирилади (1-жадвал).

Бизнинг мисолимизда, 1-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, ҳисобот даврида меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси базис йилига нисбатан хўжалик бўйича ўрта ҳисобда 12,5% (1800:1600) ўсди, ўртача ойлик иш ҳақи эса базис йилидаги 133 сўмдан (1600:12) ҳисобот йилида 150 сўмга (1800:12) кўпайди. Бу даврда меҳнат унумдорлиги 13,3% (3400:3000)га ўсди. Шундай қилиб, хўжаликда меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари унга ҳақ тўлашнинг ўсиш суръатларига қараганда анча илгарилаб кетган. Бу эса кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш талабларига, хўжаликни янада мустаҳкамлаш ва кенгайтириш манфаатларига жавоб беради.

Хўжаликнинг айрим тармоқлари бўйича ҳам худди шундай анализ ўтказиш лозим.

1-жадвал маълумотлари анализи шуни кўрсатадики, чорвачиликда меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва унга ҳақ тўлашнинг зарур пропорциясига риоя қилинмаган. Чорвадорларнинг иш ҳақи даражаси бу даврда деярли 11% (1820:1640) га, уларнинг меҳнат унумдорлиги эса фақат 10,5% (2,10:1,90) га ўсган.

Бизнинг мисолимизда ҳисобот йилида тракторчи-машинистларнинг ўртача ойлик иш ҳақи 162,5 (1950:12) сўми, деҳқончиликдаги отда-қўлда иш бажарадиган ходимларники 133 (1600:12) сўми ва чорвачиликда банд бўлган ходимларники 151 (1820:12) сўми ташкил этган.

Хўжаликда меҳнатга ҳақ тўлашнинг ҳозирги даражасини баҳолаш учун ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичларни район хўжалиги бўйича худди шундай маълумотларнинг ўртача даражасига таққослаш лозим.

Бу бўлимнинг иккинчи қисмида курс иши хўжаликнинг қайси тармоғи (деҳқончилик, чорвачилик, ремонт-механика устaxonалари ва ҳоказо) мисолида бажарилса, шу тармоқда қўлланиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш системаси кўриб чиқилади.

Деҳқончилик тармоқлари мисолида курс иши бажарилаётганда хўжаликда меҳнатга ҳам тўлашнинг аккорд-мукофот ёки ишбай-мукофот системасини қўллаш хусусиятлари анализ қилинади. Икки-учта бригада (звено) бўйича ҳисобот йили якунлари ҳисоблаб чиқилади. Курс иши текстида асосий категориядаги ходимлар учун қўлланиладиган тариф ставкалари, асосий механизациялаштириладиган далачилик ишларига белгиланган ишлаб чиқариш нормалари келтирилади, улар типовой нормалар билан таққосланади. Агар улар тубдан фарқ қилса, унинг сабаблари кўрсатилади.

Мисол тариқасида трактор-далачилик бригадаларида қўлланиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисоб-китобларининг икки вариантини кўриб чиқамиз. Кўпгина хўжаликлардаги деҳқончиликда бир вақтнинг ўзида юқорида санаб ўтилган системалардан бири қўлланилиши туфайли, курс ишида бу вариантларнинг биттаси бўйича ҳисоб-китобларни келтириш етарли бўлади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд-мукофот системаси хусусиятларини кўриб чиқишда шуни назарда тутиш керакки, бригада ва звенолар ишчилари меҳнатига асосий ҳақ тўлаш ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига, маҳсулот бирлиги учун ишбай расценкалар бўйича унинг сифатини ёки унинг қийматининг 100 сўмини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Ишбай расценкалар маҳсулот ишлаб чиқаришнинг белгиланган йиллик пландан ва иш (меҳнат) ҳақи тариф фондининг 125 процентидан келиб чиқиб белгиланади.

Йил давомида (маҳсулот учун ҳисоб-китоб қилингунга қадар) ходимлар иш ҳақи миқдори бажарилган

ишлар учун ишбай расценкалар бўйича, нарядсиз аккорд-мукофот системасида эса 25 процентга кўпайтирмасдан ишланган вақт учун тариф ставкалари бўйича белгиланади. Йил охирида маҳсулот олингандан сўнг қайта ҳисоб-китоб қилинади ва ишчиларга маҳсулот учун ҳисобланган иш ҳақи билан уларга йил давомида берилган аванс суммаси орасидаги фарқ тўланади.

Ишбай-мукофот системасида бригада, звеноларнинг ишчилари меҳнатига асосий ҳақ аккорд-мукофот системасидан фарқли ўлароқ, ишлаб чиқарилган маҳсулот учун эмас, балки тариф ставкалари ва ишлаб чиқариш нормаларидан келиб чиқиб, бажарилган ишлар ҳажми учун тўланади.

Йил тугагандан сўнг фақат у ёки бу бригада, звено томонидан белгиланган йиллик ишлаб чиқариш планининг бажарилиш даражасига қараб маҳсулот учун қўшимча ҳақ тўланади.

Деҳқончиликда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш плани 81 дан 100 процентгача бажарилганда ҳар бир процент учун ишчининг ҳақиқий иш ҳақининг 1,25% и; белгиланган план ошириб бажарилганда ошириб бажарилган ҳар бир процент учун ҳақиқий иш ҳақининг 1% миқдорида қўшимча ҳақ ҳисобланади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг кўриб чиқилган системаси хусусиятларини конкрет ҳисоб-китоблар мисолида кўрсатиш зарур.

Дастлабки маълумотларни бухгалтерия учётидан олиш лозим.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд-мукофот системасида иш ҳақини анализ ва ҳисоб-китоб қилиш. 1 ва 2-бригадаларнинг пландаги ва ҳисобот маълумотларини келтирамиз (2-жадвал).

Келтирилган маълумотлардан ташқари, об-ҳаво ва бошқа шароитлар туфайли технологик карталарда кўрсатилган ишларнинг бир қисми (1-бригадада 1200 сўмлик, 2-бригадада 800 сўмлик) бажарилмаган. Айни пайтда ҳар бир бригадада технологик карталарда кўзда тутилмаган тегишли равишда 600 ва 1200 сўмлик қўшимча ишлар бажарилганлиги маълум.

Бу маълумотлар асосида ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига кўра кўриб чиқиладиган бригадалар ишчилари меҳнатига асосий ҳақ тўлаш бўйича қайта ҳисоб-китоб қилинган (3-жадвал).

Курс иши текстида қайта ҳисоб-китоб қилиш ва кўр-

2- жадвал. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд-мукофот система-
сида иш ҳақининг анализ ва ҳисоб-китоб қилиш
учун зарур кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар	1-бригада	2-бригада
<i>План кўрсаткичлари</i>		
Деҳқончилик ялпи маҳсулоти қиймати, минг сўм	250	300
Тариф ставкалари бўйича йиллик иш ҳақи фонди (бригадирнинг иш ҳақи ҳам қўшилади), минг сўм	26,0	29,0
Маҳсулот учун ҳақ тўланадиган йиллик иш ҳақи фонди (26,0·1,25 ва 29,0·1,25), минг сўм	32,5	36,25
Ялпи маҳсулот қийматининг 100 сўми учун иш-бай расценка, сўм (32500:250000·100 ва 36250:300000·100)	13,0	12,0
<i>Ҳисобот кўрсаткичлари</i>		
Деҳқончилик ялпи маҳсулоти қиймати, минг сўм	245	318
Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш планининг бажарилиш проценти (245:250·100 ва 318:300·100)	98,0	106,0
Бажарилган ишлар ҳажми учун йил давомида ҳақиқатда тўланган иш ҳақи, сўм	27700	31980
Шу жумладан: бригадирнинг иш ҳақини ҳам қўшган ҳолда та- риф ставкалари бўйича	25400	29400
тракторчи-машинистларга класслилик ва иш стажи учун	1000	1100
ишларни бажаришнинг ишчиликчилиги ва сифа- ти учун қўшимча ҳақ тўлаш	600	700
ҳосил йиғиб олишда оширилган ҳақ тўлаш	700	780

саткичларни белгилаш методикасини кўриб чиқиш, улар-
ни анализ қилиш лозим.

3-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб
турибдики, 1-бригадада олинган маҳсулот миқдорига
кўра ҳаммаси бўлиб 31850 (245000:100·13) сўм, 2-бри-
гадада эса 38160 (318000:100·12) сўм иш ҳақи ҳисоб-
ланган. Маҳсулот учун (йил давомида олинган авансга)
қўшимча суммани аниқлаш учун ҳақиқатда бажарилган
ишлар бўйича иш ҳақи фонди коррективировка қилинади
(2-жадвалнинг 2,3 ва 4-қаторларига қаранг).

Коррективировканинг моҳияти шундан иборатки, иш
яқунига кўра бригадага тегишли бўлган иш ҳақи сум-
масидан (мисолимизда 1-бригада бўйича 31850 сўм,
2-бригада бўйича 38160 сўм) бажарилмаган ишлар учун
ҳисобланган сумма (1470 ва 1060 сўм) айирилади ва
технологик карталарда назарда тутилмаган, йил даво-

мида бажарилган қўшимча ишлар учун тўланган сумма (735 ва 1590 сўм) қўшилади. Натижада 1-бригадага маҳсулот учун ҳаммаси бўлиб 31115 сўм (31850—1470+735), 2-бригадага 38690 сўм (38160—1060+1590) ҳисобланади (тегишли бўлади).

3-жа д в а л. Ҳисобот йили кунига кўра ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот учун трактор-далачилик бригадалари ишчиларининг иш ҳақи ҳисоб-китоби

Тартиб номери	Кўрсаткичлар	1- бригада	2- бригада
1.	Ишбай расценкалар бўйича олинган маҳсулот учун ҳаммаси бўлиб бригадага ҳисоблангани, сўм	31850	38160
2.	Маҳсулот учун ҳисобланган иш ҳақи суммасидан бажарилмаган ишлар учун чегирилади (1200·1,25·0,98 ва 800·1,25·1,06), сўм	1470	1060
3.	Маҳсулот учун ҳисобланган суммага қўшимча ишлар учун ҳисобланган сумма қўшилади (600·1,25·0,98 ва 1200·1,25·1,06) сўм	735	1590
4.	Ҳақиқий бажарилган ишларга тенглаштирилгандан сўнг олинган маҳсулот учун бригадага тегишли жами сумма (31850—1470+735 ва 38160+1590), сўм	31115	38690
5.	Маҳсулот учун қўшимча тўловлар суммаси—ҳаммаси, сўм	5715	9290
6.	Тариф бўйича ҳисобланган иш ҳақининг ҳар бир сўмига қўшимча ҳақ ҳисобланади, тийин	22,5	31,6

Йил давомида аванс тариқасида 1-бригада ходимларига 25400 сўм, 2-бригада ходимларига 29400 сўм берилган (138-бетдаги шартларга қаранг) маҳсулот учун қўшимча тўлашга тегишли сумма иш ҳажмининг ҳақиқий бажарилишига кўра иш ҳақи фонди коррективировка қилингандан сўнг маҳсулот учун ҳисобланиши лозим бўлган сумма билан тариф ставкалари бўйича йил давомида тўланган сумма орасидаги фарқ тарзида аниқланади. Бизнинг мисолимизда бу 1-бригада бўйича 5715 (31115—25400) сўмни; 2-бригада бўйича 9290 (38690—29400) сўмни ташкил этади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, ишчиларга йил давомида қўшимча тўлов тарзида тўланган суммалар, шунингдек тракторчи-машинистларга класслилиги ва иш стажига учун устама тўловлар ҳисоб-китобга киритилмайди.

Курс ишида икки-уч тракторчи-машинистларга ва отда-қўлда иш бажарадиган икки-уч ишчиларга маҳсулот учун ҳисобланган қўшимча ҳақ миқдори ҳақидаги маълумотлар келтирилиши лозим. Бизнинг мисолимизда йил давомида тариф ставкаси бўйича ҳар бир сўм асосий иш ҳақиға ҳисобланган қўшимча ҳақ 1-бригада бўйича 22,5 (5715:25400) тийинни ва 2-бригада бўйича 31,6 (9290:29400) тийинни ташкил этган. Бу суммалар доимий ва мавсумий ишчиларға қўшимча тўлов ва устамаларсиз тариф ставкалари бўйича ҳисобланган йиллик иш ҳақиға пропорционал равишда тақсимланади.

Бундай анализ ўтказилгандан сўнг хўжаликда қабул қилинган Меҳнатға ҳақ тўлаш ҳақидаги Низомға кўра бригада ва звеноларға белгиланган қўшимча тўлов кўрсаткичлари санаб ўтилади; бу бригада ходимларига пландан ортиқча маҳсулот олинганлиги ва бевосита харажатлар тежалганлиги учун тегишли бўлган мукофотни аниқлаш ҳисоб-китоблари; бу суммаларнинг тақсимланиши анализ қилинади.

Деҳқончиликдаги ишбай-мукофот системасида ҳисоб-китобларни анализ қилиш. Меҳнатға ишбай-мукофот системасида ҳақ тўлашда йил тугаганда иш ҳақи бўйича қайта ҳисоб-китоб қилинмайди, фақат ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича план топшириқларнинг бажарилишиға қараб асосий иш ҳақиға қилинадиган қўшимча тўловлар миқдори (процентларда) аниқланади. Бизнинг мисолимизда (138-бетға қаранг) 1-бригадада бу планни 98%, 2-бригада 106%ға бажарган. Бунда қўшимча тўловлар миқдори (йил давомида тўланган йиллик умумий иш ҳақи суммасиға процент ҳисобида): 1-бригада бўйича 22,5% $[(98-80) \cdot 1,25]$, 2-бригада бўйича 31 процент $[(100-80) \cdot 1,25 + (106-100) \cdot 1,0]$ ни ташкил этади. Айни пайтда 1-бригадаға 18,0% (98,0—80,0) учун қўшимча тўлов ҳисобланиши керак. Чунки ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш планининг ҳақиқий бажарилгани меҳнатға ҳақ тўлаш низомида белгиланган минимумдан (80,0%) ошиб кетган. Бу ҳар бир ошириб бажарилган процент учун 1,25% дан ҳисоблаганда 22,5% (18,0-1,25%) ни ташкил этади.

2-бригадада ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш плани 106 процентға бажарилган. Бинобарин, бунда 26,0% учун қўшимча ҳақ ҳисобланади (106,0—80,0). Бунда дастлабки 20% (100,0—80,0) учун ҳар бир ошириб бажарилган процент учун 1,25% ҳисобидан ёки 25%

(20,0·1·25), қолган 6% (106—100) учун эса ҳар бир ошириб бажарилган процент учун 1,0% ҳисобидан ёки 6% (6,0·1,0) қўшимча ҳақ ҳисобланади. Шундай қилиб, йиллик иш ҳақи суммасига қилинган қўшимча тўловнинг умумий миқдори 31,0% (25,0+6,0) ни ташкил этади. Бундан маҳсулот учун қилинадиган қўшимча тўловларнинг умумий суммаси 1-бригада бўйича 6232 (27700·22,5:100) сўмни; 2-бригада бўйича 9913 (31980·31,0:100) сўмни ташкил этади. Бунда 27700 ва 31980 сўм — ҳақиқатда бажарилган ишлар учун қўшимча тўлов тарзида тўланган йиллик ҳақиқий иш ҳақи суммасидир 138-бетга қаранг).

Бригаданинг у ёки бу ходимга (бригадирга ҳам) тегишли бўлган маҳсулот учун қўшимча тўлов миқдорининг йиллик иш ҳақиға нисбатан процентларда (1-бригада бўйича 22,5 процент ва 2-бригада бўйича 31 процент) ҳисоблаб чиқилади.

Меҳнатга ишбай-мукофот системасида ҳақ тўлаш ҳисоб-китобларини бажараётганда икки-уч тракторчи-машинистга ва отда-қўлда иш бажарадиган ишчиларга маҳсулот учун қилинадиган қўшимча тўловлар суммаси келтирилиши, қўлланиладиган қўшимча тўлов турлари ҳамда пландан ортиқча маҳсулот олинганлиги ва харажатларнинг тежалганлиги учун бригада ва звеноларга тўланадиган мукофотлар миқдорини, уларнинг айрим ходимлар орасида тақсимланишини анализ қилиш лозим.

Хулоса қисмида деҳқончилик ходимлари меҳнатиға ҳақ тўлашнинг айрим турлари (асосий, қўшимча ва мукофот)нинг йиллик умумий иш ҳақи суммасига нисбати ҳақидаги маълумотлар келтирилиши лозим (4-жадвал). Бунда мукофот турларига қараб — пландан ортиқча маҳсулот учун, харажатларни тежаганлик учун ва шу кабиларга бўлинади. Кўрсаткичлар жадвал кўринишида группаланади.

Пландан ортиқча маҳсулот ишлаб чиқарилганлик учун мукофот унинг реализация қийматининг 10 проценти миқдорида белгиланган. Мукофотнинг бошқа турлари (бевосита харажатларни тежаганлик учун ва хўжаликнинг фойдаси ҳисобига бериладиган мукофотлар) келтирилмайди. Мукофот тариқасида тўланган суммалар ҳақидаги бошланғич маълумотлар хўжалик йиллик ҳисоботининг 5-формасида бўлади. Баъзи мукофотлар бухгалтерия уётидан олинади. Курс иши текстида

4-жадвал Ҳисобот йилида меҳнатга аккорд-мукофот система-
сида ҳақ тўлашда деҳқончиликда ишлаган ходим-
ларнинг йиллик иш ҳақи структураси

Меҳнатга ҳақ тўлаш турлари	1-бригада		2-бригада	
	суммаси сўм	жамига нисбатан, %	суммаси, сўм	жамига нисбатан, %
Меҳнатга асосий ҳақ тўлаш ҳаммаси	31115	92,9	38690	89,8
Шу жумладан:				
тариф ставкаси бўйича бажарилган ишлар ҳажмига йил давомида ҳисоб- ланган маҳсулот учун қўшимча тў- ловлар	25400	75,8	29400	68,3
Қўшимча тўловлар	5715	17,8	9290	21,6
Класслилиги ва иш стажини учун ус- тама ҳақлар	1380	4,1	1480	3,4
Планидан ортиқча маҳсулот етишти- рилганлик учун мукофот	1000	3,0	1100	2,6
	—	—	1800	4,2
Йил якунига кўра ҳақ м а с с и бўлиб тўланган	33495	100,0	43070	100,0

кўрсаткичлар анализ қилинади, ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига кўра ходимларни моддий рағбат-
лантириш системасида меҳнатга ҳақ тўлашнинг айрим
турларининг роли ва аҳамияти баҳоланади.

«Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини ва
қўлланиладиган системаларни анализ қилиш (тармоқ-
лар бўйича)» бўлимининг иккинчи қисмида, яъни чор-
вачилик тармоқлари мисолида курс иши бажарилаётган-
да хўжаликнинг айрим тармоқларида меҳнатга ҳақ тў-
лашнинг турли хил (аккорд-мукофот, ишбай-мукофот)
системаларини қўллаш хусусиятлари кўриб чиқилади.

Текстда ҳисобот йили якунига кўра бир-иккита чор-
вачилик фермалари (бригадалар, звенолар) ходимлари-
нинг меҳнатига ҳақ тўлаш ҳисоб-китоблари келтирилади;
қўлланиладиган хизмат кўрсатиш нормалари ва тариф
ставкалари, турли хил қўшимча тўловлар, қўшимча
тўлаш ва мукофотлашлар анализ қилинади. Шунинг ҳам
назарда тутиш керакки, маҳсулот (сут, тухум) йил да-
вомида бир текисда келиб тушадиган чорвачилик тар-
моқларида меҳнатга ишбай-мукофот ҳақ тўлаш систе-
маси қўлланилади. Маҳсулоти бир йилда бир марта ёки
даврлар бўйича келиб тушадиган чорвачилик тармоқла-

рида (қўйчиликда, чўчқачиликда, гўшт қорамолчилигида ва ҳоказо) меҳнатга аккорд-мукофот системасида ҳақ тўланади.

Ҳар икки ҳолатда ҳам йил бошида айрим категориядаги ходимларга маҳсулот бирлиги учун ёки 25 процентга кўпайтирилган тегишли тариф ставкалари бўйича унинг ҳар 100 сўмлик қиймати учун ҳамда мазкур группадagi ходимлар учун тасдиқланган йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси бўйича (хизмат кўрсатилиш нормасидан ва чорва моллари маҳсулдорлигининг пландаги даражасидан келиб чиқиб) ишбай расценкалар ҳисоблаб чиқилади.

Ишбай-мукофот системасида иш олиб борилганда бу расценкалар йил давомида ходимларга ойлик иш (меҳнат) ҳақи ҳисоблашда қўлланилади. Аккорд-мукофот системасида ишланганда йил (айрим давр) давомида меҳнатга бажарилган ишлар ҳажми учун (хизмат кўрсатиладиган моллар бош сони учун) ёки ишланган вақт учун расценкалар бўйича, тегишли тариф ставкаларидан келиб чиқиб уларни 25 процент кўпайтирмасдан, ҳақ тўланади.

Бундай ҳолда йил (давр) тугагандан сўнг ҳақиқатда олинган маҳсулотни ҳисобга олган ҳолда қайта ҳисобкитоб қилинади, яъни ходимларга маҳсулот бирлиги учун (унинг қийматининг ҳар 100 сўми учун) ишбай расценкалар бўйича берилиши лозим бўлган сумма билан йил давомида тариф ўртасидаги фарқ (қўшимча тўлов) тўланади.

Агар курс иши вақтбай-мукофот системаси қўлланиладиган йирик чорвачилик комплекси ёки санъат технологияси бўлган ферма мисолида бажариладиган бўлса, асосий ишчиларга ҳақ тўлашда унинг хусусиятлари ва ҳақ ҳисоблаш тартибини кўриб чиқиш лозим. Бу системада йил (давр) давомида ишчиларга тўланадиган асосий меҳнат ҳақи кунлик тариф ставкалари асосида (комплекслар учун) ишланган вақт учун белгиланади.

Чорва молларини боқиш ёки ўстириш тугаллангандан сўнг қўшимча тўловлар ҳисоблаб чиқилади ва унинг миқдори бригада, звено томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш (молларни бошқа группага ўтказиш) бўйича нормалаштирилган топшириқнинг бажарилиши даражасига боғлиқ бўлади.

Топшириқ 100 процент бажарилганда тариф ставкасида белгиланган иш ҳақининг 30 проценти миқдорида

қўшимча тўлов ҳисобланади; топшириқ 100 процентдан кам, лекин камида 80 процент бажарилганда қўшимча тўлов миқдори 20—29 процентгача камаяди. Комплексни ўзлаштириш даврида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг нормалаштирилган топшириқлари 60 процентдан ортиқ бажарилганда қўшимча тўловлар кўзда тутилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай-мукофот системасида комплекслардаги асосий ходимлар қуйидагилар учун мукофотланади:

1) бириктирилган чорва моллари группаси бўйича лойиҳа (план)даги меҳнат сарфини (121—122-бетларга қаранг) ёки маҳсулот бирлиги учун қилинадиган меҳнат сарфини ҳисоб-китоб даври учун тариф ставкалари бўйича ҳисобланган иш ҳақининг 0,8 проценти миқдоридан камайтирганлик учун;

2) белгиланган чиқинди нормаси доирасида хизмат кўрсатиладиган чорва молларининг сақланганлиги ва бу нормаларнинг пасайтирилганлиги учун, жиҳоз-

Дехқончиликда ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил
Майдони—100 га. Ҳосилдорлик—240 ц.

Тартиб номери	ишнинг тури (сифат кўрсат- кичлари ҳам кўрсатилади)	Иш ҳажми				Агрегат состави (қўлда бажарил- ган ишларда, қўл- да деб кўрсатил- син)			Нормани бажариш учун хизмат кўрсатади- ган ходим- лар			
		ўлчов бирлиги	миқдори	эталон ҳайдаш гектарига айлантириш коэффициен- ти, га	эталон ҳайдаш гектари	трактор, комбайн, двига- тель маркаси, от-улов тури	осма ва принципли машина ва қуроллар		тракторчи-машинистлар	принциплар ва от-қўлда бажариладиган ишлардаги ишчилар	Бир сменда бир агрегатнинг ишлаб чиқариш нормаси	иш ҳажми норма-сменалар сони (3- устуи: 11 устуи)
							маркаси	сони				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Экишдан ол- динги культ- вация Экиш Ва ҳоказо	га га	100 100	— —	— —	МТЗ-50 МТЗ-50	КРН-3,5 СН-4	1 1	1 1	— 1	16,0 5	6,25 20
	Ж а м и	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2600

* Карта қисқартирилган ҳолда берилган

ларнинг тўхтовсиз ишлашини, унинг бутлигини сақлаганлик учун — тариф ставкалари бўйича ҳисобланган иш ҳақининг 10 процентигача миқдорнда.

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳақиқий ҳисоб-китобларни анализ қилиш билан бир қаторда курс ишида чорвачиликда ишлайдиган айрим категориядаги ходимларнинг йил даврлари (қишки, ёзги) бўйича ойлик иш ҳақи миқдори ҳақидаги маълумотларни ҳам келтириш зарур. Ойлар бўйича иш ҳақи даражасида катта фарқлар бўлганда уларнинг сабаблари аниқланиши керак.

Худди деҳқончилик тармоқларида иш бажарилганидек, хулоса қисмида чорвачиликда ишлайдиган ходимларнинг йиллик иш ҳақлари структурасини, айрим турдаги тўловларнинг (асосий, қўшимча тўловлар, мукофотлар) улар меҳнатини яхшилашдаги роли ва аҳамиятини, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва сифатини яхшилашдан, уни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларни ва энг аввало меҳнат ва озу-

этиш бўйича технологик карта* Экин—картошка.

Бутун иш ҳажми учун қилинадиган меҳнат сарфи, киши-кун			Иш ҳақи								
			норма учун тариф ставкаси, сўм		бутун иш ҳажмининг тарифли иш ҳақи фонди, сўм		қўшимча ва оширилган ҳақ тўлаш, сўм	класслик учун қўшимча тўловлар, сўм	отпускalar учун тўловлар, сўм	отпусқа пулларини ҳам қўшган ҳолда жами иш ҳақи, сўм	қўшимча ҳисоблашлар билан жами иш ҳақи, сўм
тракторчи-машинистлар	принтерлар ва от-қўлда бажариладиган ишлардаги ишчилар	иш разряди	тракторчи-машинистлар	принтерлар ва от-қўлда бажариладиган ишлардаги ишчилар	тракторчи-машинистлар	принтерлар ва от-қўлда бажариладиган ишлардаги ишчилар					
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
6,25 20,0	— 20,0	IV V	5,18 5,82	— 4,06	32,37 116,4	— 81,2	— 11,0	1,55 5,60	2,03 11,4	35,95 225,6	36,8 235,0
500	3400	—	—	—	2700	12000	150	129,6	788	157,67	16457

қа сарфини камайтиришдан манфаатдорликни характерлайдиган маълумотлар келтирилади.

Анализ ўтказиш учун кўрсаткичлар жадвалда группалаштирилиши лозим (140-бетдаги 4-жадвалга қаранг).

IV бўлимда хўжаликнинг айрим тармоқлари, унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (бригадалар, звенолар) бўйича меҳнат сарфи, ходимлар сони ва йиллик иш (меҳнат) ҳақи фондини ҳисоб-китоб қилиш методикаси кўриб чиқилади. Бу кўрсаткичлар деҳқончиликда ҳам, чорвачиликда ҳам технологик карталар асосида, шунингдек қўшимча ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланади. Курс иши бажарилаётганда бундай карталар хўжаликда экиладиган бир-иккита қишлоқ хўжалик экинлари ёки (курс иши чорвачилик тармоқлари мисолида бажарилаётганда) битта ёш ва жинсидаги чорва моллари группаси бўйича тузилади.

Ҳисоблаб чиқилган технологик карталар курс ишига илова қилинади, текстда эса кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикаси кўриб чиқилади. Бунда деҳқончиликдаги меҳнат сарфлари у ёки бу экин тури (бригада, звено) бўйича ишнинг пландаги йиллик ҳажмидан, хўжаликда қабул қилинган ишлаб чиқариш нормалари ва у ёки бу агрегатга хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган ходимлар сонидан (меҳнат сарфини тракторчи-машинистлар ҳамда отда ва қўлда бажариладиган ишларда банд бўлган ходимларга тақсимлаган ҳолда) келиб чиқиб (киши-кунларда) аниқланади. Технологик картада меҳнат сарфи ҳисоб-китоб намунаси картошка етиштиришдаги икки хил иш бўйича юқорида келтирилган. Бизнинг мисолимизда экишдан олдинги культивациянинг умумий ҳажми 100 га ва бир сменадаги ишлаб чиқариш нормаси 16 га (МТЗ-50 трактори) бўлганда, бу ишнинг йиллик ҳажмида киши-сменалар сони 6,25 (100 га:16 га)ни, тракторчи-машинистларнинг меҳнат сарфлари эса 6,25 киши-кун (6,25·1)ни ёки 43,75 киши-соат (6,25·7)ни ташкил этади. Уртача йиллик ходимлар сонини аниқлаш учун ҳар бир экин бўйича киши-кун (киши-соат)лардаги меҳнат сарфи суммаси йиллик белгиланган иш кун (соат)лари сонига тақсимланади.

Тракторчи-машинистлар учун, масалан, йиллик иш вақтининг умумий запаси 285 кунни (367 календарь кундан 52 ҳар ҳафталик дам олиш кунлари, 7(8) байрам кунлари, 18 навбатдаги отпускаи кунлари ҳамда 3 кун

касаллиги ва жамоат топшириқларини бажарганлиги учун ишга чиқмаган кунлари чегирилади) ташкил этади, бу категориядаги ходимлар учун йиллик иш вақти запаси эса 1940 (285:6·41) киши-соатга яқинни ташкил этади.

Бизнинг мисолимизда 100 га картошка экиладиган майдонга қилинадиган меҳнат сарфи 3900 киши-кунни, шу жумладан трактор машинистларники — 500 ҳамда отда ва қўлда бажариладиган ишлардаги ишчиларники 3400 киши-кунни ташкил этади. Бундан бу экинни етиштиришда бажариладиган ишлар учун зарур бўлган ўртача йиллик ходимлар сони: тракторчи-машинистлар — 1,75 (500:285), отда ва қўлда иш бажарадиган ишчилар — 11,9 (3400:285) кишини ташкил этади.

Ишчиларнинг йиллик иш ҳақи (колхозчиларнинг меҳнат ҳақи) фонди ҳам технологик картада таъриф ставкалари бўйича ҳисобланган асосий ҳақ, қўшимча ҳақ, класслилик ва иш стажы учун — устама ҳақ, отпускаи ҳақларини қўшган ҳолда ҳар бир иш тури бўйича аниқланади. У ёки бу иш бўйича меҳнат ҳақининг тариф фонди киши-кунлардаги меҳнат сарфи миқдорини ишлаб чиқариш нормаси учун кунлик тариф ставкасига кўпайтириш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Бизнинг мисолимизда 100 га картошка экилган майдонни культивация қилиш учун йиллик таъриф фонди 38,37 (6,26·5,18) сўмни ташкил этган.

Қўшимча ҳақ миқдори хўжаликда қабул қилинган норма ва шартларга кўра, класслилик учун устама ҳақ эса I ва II классдаги тракторчи-машинистларнинг хўжаликдаги уларнинг умумий сонига нисбатан ўртача процент бўйича ҳисоблаб чиқилади. Масалан, хўжаликдаги тракторчи-машинистларнинг 8 проценти I классга эга бўлиб, уларга 20 процент миқдорида устама ҳақ ҳисобланади, 32 процент тракторчи-машинистлар II классга эга ва улар ўзларининг ишбай иш ҳақларига 10 процент устама ҳақ оладилар. Хўжаликдаги тракторчи-машинистларнинг 60 проценти III классга эга. Улар устама ҳақ олмайдилар. Бундай ҳолда класслилик учун хўжаликдаги ўртача устама ҳақ 4,8 процент $[(8 \cdot 20) + (32 \cdot 10) : 100 = 4,8 \text{ процент}]$ ни ташкил этади. Бизнинг мисолимизда картошкани культивация қилишдаги класслилик учун устама ҳақ 1 сўм 55 тийинга (32 сўм 37 тийиндан 4,8 процентга) тенг.

Тракторчи-машинистларга иш стажы учун қўшимча

тўловлар ҳам худди шундай йўл билан ҳисоблаб чиқилади. Отпускарларга ҳақ тўлаш фонди асосий иш (меҳнат) ҳақи фондига нисбатан, процентларда аниқланади: отпуска 15 иш кунидан иборат бўлганда отпускарларга ҳақ тўлаш фонди 5,17 процентни, 18 иш кунидан иборат бўлганда,—6,27 процентни ва 24 иш кунидан иборат бўлганда —8,54 процентни ташкил этади. Қартошкани култивация қилишда тракторчи-машинистларнинг отпускарларига ҳақ тўлаш фонди 2 сўм (32 сўм 37 тийиндан 6,27 процент)га тенг.

Тегишли экинни ўстириш ва ҳосилини йиғиб-териб олиш билан боғлиқ бўлган бошқа барча ишлар бўйича (келгуси йил ҳосили учун қилинадиган ишлар ҳам қўшилади) йиллик иш ҳақи фонди ва меҳнат сарфи ҳам худди шу усулда ҳисоблаб чиқилади.

Маҳсулот бирлиги учун қилинадиган меҳнат сарфини камайтиришнинг катта аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, айрим экинлар бўйича планлаштириладиган бевосита меҳнат сарфларини (бир гектар экин майдони ва бир центнер маҳсулотга ҳисоблаганда) уларнинг ўтган (базис) йилдаги ҳақиқий даражасига тахминан қуйидаги форма бўйича таққослаш лозим:

Экин	1 га учун меҳнат сарфлари, киши-соат		Ҳосилдорлик, ц		1 ц учун меҳнат сарфлари, киши-соат	
	базис йили	план	базис йили	план	базис йили	план

Текстда келтирилган кўрсаткичлар анализ қилинади, планлаштириладиган йилда меҳнат сарфларини камайтиришга олиб келадиган омиллар (янги, янада унумли ишлайдиган машиналарни, илғор технологияни жорий қилиш, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш ва ҳоказо) белгиланади.

Чорвачиликдаги меҳнат сарфи ва унда ишлайдиган ходимлар сонини ҳисоб-китоб қилиш методикасини кўриб чиқишда бу кўрсаткичлар у ёки бу гурппадаги чорва моллари ўртача йиллик бош сонини ҳўжаликда

белгиланган хизмат кўрсатиш нормасига тақсимлаш йўли билан ҳисоблаб чиқилишини назарда тутиш керак. Ҳар бир категориядаги асосий ишчилар бўйича уларнинг ўрнига вақтинча алмашиб ишлайдиган ходимлар сони ҳам аниқланади: олти кунлик иш ҳафтасида уларнинг салмоғи умумий ходимлар сонига нисбатан, 26,2 процентни ($\frac{76}{289} \cdot 100$); беш кунлик иш ҳафтасида эса — 54 процентни ($\frac{128}{237} \cdot 100$) ташкил этади. Унда асосий ишчининг ишламайдиган кунлари сони тегишли равишда 76 ва 128 кун бўлади.

Чорвачилик ферма (бригада)ларидаги йиллик иш ҳақи фонди маҳсулот бирлиги учун, 25%га кўпайтирилган тариф ставкаларидан, ҳамда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг мазкур йил учун белгиланган планли ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланган ишбай расценкалар бўйича ҳар бир категориядаги ходимлар учун алоҳида белгиланади. Бунда, худди деҳқончиликдагидек, қўшимча тўловлар учун (моллар бош сонини сақлаганлиги, чорва моллари маҳсулдорлигини эришилган даражадан оширганлиги, молларни қишловдан яхши чиқарганлиги ва ҳоказо учун) зарур сумма ҳамда I ва II класс «Чорвачилик мастери» унвони учун, байрам кунлари ишлаганлиги, яйловда мол боққанлиги, оқ сил касалли молларга қараганлиги ва бошқалар учун қўшимча тўловлар белгиланади.

Хўжаликнинг йиллик ишлаб чиқариш-молия планлари ва чорвачилик ферма (бригада)лари учун йиллик хўжалик ҳисоби топшириқлари тузилаётганда меҳнат сарфлари, шунингдек, ходимлар сони ва иш (меҳнат) ҳақи кўп ҳолларда технологик карталарни ишлаб чиқмасдан, ёрдамчи ҳисоб-китоблар ёрдамида ҳисоблаб чиқилади.

Курс ишида бундай ҳисоб-китоблар хўжаликда қабул қилинган хизмат кўрсатиш нормалари, тариф ставкалари ва разрядлари, чорва моллари маҳсулдорлиги бўйича план кўрсаткичлари, нормативнинг бошқа турларига, чорвачилик ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш Низомларига амал қилган ҳолда, чорвачилик фермаларининг бири бўйича келтириш лозим. Худди шу ферма (бригада) бўйича йиллик ишлаб чиқариш-молия планининг тегишли жадвали («Ишловчиларнинг категорияларига қараб уларнинг сони ва иш ҳақи фонди» деган 19-жадвал)

формасига кўра бевосита меҳнат сарфлари ҳақидаги йиғма маълумотларни келтириш зарур. Чорва молларининг айрим турлари (жинс ва ёш группалари) бўйича хўжаликда планлаштириладиган меҳнат сарфлари бир бош мол ёки бир центнер маҳсулотга ҳисоблаганда ўтган ёки базис йилидаги ҳақиқий меҳнат сарфлари даражаси билан таққосланади. Аналитик жадвал формаси 146-бетда келтирилган. Ҳисобот йилда меҳнат сарфини камайтиришга олиб келадиган омиллар ҳам белгиланади. Айрим омиллар (янги машиналарни, жиҳозларни, илғор технологияни жорий қилиш) бўйича қуйидаги формадаги жадвалда (5-жадвал) меҳнат сарфининг тежалганлиги ҳисоблаб чиқилади.

Курс ишининг хулосаларида хўжалик ва унинг айрим тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ва унинг ташкил этилишига; иш (меҳнат) ҳақи ва меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатларидаги зарур пропорцияларга риоя қилинишига баҳо берилади. Хўжаликда меҳнатга ҳақ тўлашни янада такомиллаштириш, қайси тармоқ (деҳқончилик, чорвачилик, ёрдамчи корхоналар) мисолида иш бажариладиган бўлса, шу тармоқ ходимларининг моддий манфаатдорликларини ошириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва уни давлатга сотиш, маҳсулот сифатини яхшилаш, уни ишлаб чиқариш учун қилинадиган харажатларни камайтириш каби лар юзасидан таклифлар киритилади.

5-жадвал. Чорвачилик фермаси бўйича 198—йилдаги меҳнат сарфи тежамининг ҳисоб-китоби

Қўлланиладиган машиналар, жиҳозлар, янги технология, НОТ га доир тадбирлар	Ишлар ҳажми (бош)	1 бош қорамол учун меҳнат сарфи, киши-соат		Умумий ҳажмда меҳнат сарфи тежами, киши-соат
		базис йили	ҳисобот йили	

IX тема

ЕР ФОНДИ ҲАМДА СОВХОЗ ВА ҚОЛХОЗЛАРДА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ

1-§. ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ СОСТАВИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ҚЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ

Ер қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг муҳим ва ноёб воситасидир. Шунинг учун ердан унумли фойдаланиш, тупроқнинг ҳосилдорлигини ошириш, сув ва шамол эрозиясига, суғориш ишларига доир зарур тадбирларни ўтказиш — муҳим умумдавлат вазифасидир.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ердан фойдаланиши қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар (ер-сувлар) состави ва уларнинг структураси билан характерланади. Ер-сув деганда улардан фойдаланиш характерига қараб гурूपалаш тушунилади.

У ёки бу хўжаликка биркирилган ер-сув состави (хўжаликнинг ер фонди)нинг ҳар йили 1 ноябрга бўлган ҳолати аниқланади ва ер баланси тарзида кўрсатилади. Йил давомида ер составидаги бўлиб ўтган ўзгаришлар (экинларни алмаштириб экиш) ни ер-сув трансформацияси деб аташ қабул қилинган.

Ҳар йили ҳосил олиш учун қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган экинзорлар қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерларнинг энг интенсив тури ҳисобланади. Шунинг учун унинг хўжалик умумий ер фондидаги салмоғи ердан фойдаланиш самарадорлигини характерлайдиган муҳим миқдор кўрсаткичидир. Ерларнинг интенсив турига табиий озуқабоп маданий (яхшилланган) яйловлар — пичанзор ва ўтлоқлар, шунингдек, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, мевазорлар ва ҳоказо) ҳам киритилади.

Хўжаликнинг ер фондини анализ қилишда унинг структурасини яхшилаш имкониятларини қидириб топишга, мелиорация тадбирлари — қуришти, суғориш, шўр ювиш, маданий-техник ишлар, ерга оҳак бериш, ерни гипс билан ўғитлаш ёрдамида кам ҳосил берадиган ерларни серҳосил ерларга айлантириш йўли билан қўшимча майдонларни хўжалик оборотига жалб қилишларга асосий эътибор берилади.

ҚПСС Марказий Комитетининг март (1965 й.) ва май (1966 й.) Пленумларидан кейин айниқса катта ҳажмдаги мелиорация ишлари бажарилган. Фақат тўққизинчи

беш йилликда (1971—1975 йй.) 6,4 млн. га суғориладиган ва 8 млн. га дан ортиқ қуритилган ерлар ишга туширилган. Мамлакатда суғориладиган ерларнинг умумий майдони 1975 йилнинг охирига келиб 25 млн. гектардан ортиқни ташкил этди. Учинчи беш йилликда (1976—1980 йй.) мелiorация ишлари янада яхшиланди.

Экинзорлардан, қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш учун умуман қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги, деҳқончиликда ҳар гектар (100 га) экинзордан қиймат ифодасида ва озуқа бирлигида ялпи маҳсулот чиқиши, шунингдек, ҳар гектар экинзорга ҳисоблаганда соф даромад миқдори, ҳар киши-соат ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш каби сифат кўрсаткичлари қўлланилади (159-бетга қarang).

Бундай баҳолаш методикасини ғалла экинлари мисолида кўриб чиқамиз (1-жадвал). Хўжалик бўйича ўрта ҳисобда 3 йиллик бошланғич маълумотлар (ҳосилдорлик, ишлаб чиқариш харажатлари) келтирилган. Ҳисоб-китоб сомони ҳисобламасдан, фақат асосий маҳсулот бўйича қилинган.

Келтирилган маълумотлардан мазкур хўжалик ша-роитида кузги жавдар ва арпа анчагина серҳосил ғалла экини эканлиги кўриниб турибди. Ҳар гектардан қиймат ифодасини маҳсулот чиқиши бўйича ҳам кузги жавдар биринчи ўринда — 481 сўм (37,0 ц·13,0 сўм), иккинчи ўринда буғдой 416,0 сўм (32,0 ц·13,0 сўм), учинчи ўринда арпа — 315 сўм (35,0 ц·9,0 сўм) туради.

Бир центнер ғалланинг таннархи бўйича арпа — 2 сўм 85 тийин (100,0 сўм:35,0 ц) ва кузги жавдар — 3,0 сўм (110,0 сўм: 37,0 ц) ни ажратиб кўрсатиш мумкин. Кузги жавдар барча бошқа экинлардан ҳар гектар экин майдонига ҳисоблаганда соф даромад ҳажми бўйича — 371,0 сўм (481,0 сўм — 110,0 сўм), шунингдек, бир киши-соат ҳисобига маҳсулот чиқиши бўйича — 26,6 сўм (481,0 сўм: :18,0 киши-соат) афзалроқдир.

Ўстириладиган экинларга бериладиган баҳолар уларнинг экин майдонларини планлаштиришда бу экинларнинг энг самаралисини танлаш учун фойдаланилади.

Айрим озуқабоп экинларнинг самарадорлигини қиёсий баҳолаш асосан ҳар гектар экинзордан озуқа бирлиги ва протеин чиқишига қараб ўтказилади. Айрим озуқабоп экинларни баҳолаш учун ҳар гектар ердан шартли озуқа протейни бирликларида озуқа чиқиши кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади:

$$E = \frac{K + 10 P}{2},$$

бунда: E — шартли озуқа-протеин бирликлари, ц;
 К — ҳар гектар экинзордан озуқа бирлиги чиқиши, ц;
 П — ҳар гектар экинзордан протеин чиқиши, ц;
 10 — доимий коэффициент,

Ҳар гектар экинзордан озуқа бирлиги ва протеин чиқиши билан бирга, бир центнер озуқа бирлиги (озуқа-протеин бирлиги)нинг таннарни ҳам муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Айрим озуқабоп экинларни қиёсий иқтисодий баҳолаш фақат ўзаро алмаштириладиган экинлар, яъни бир номдаги озуқа берадиган экинлар бўйича ўтказилиши керак. Масалан, дағал озуқалар группаси бўйича кўп йиллик ва бир йиллик ўтларни; ширали озуқалар группаси бўйича силос учун маккажўхори, силос учун бир йиллик ўтлар ва шу кабиларни таққослаш мумкин.

1-жадвал. Хўжаликда ғалла экинларининг қиёсий иқтисодий самарадорлиги

Кўрсаткичлар	Экинлар			
	баҳори бугдой	кузги жавдар	баҳори арпа	сули
<i>Бошланғич маълумотлар</i>				
Ҳосилдорлик, ц	32,0	37,0	35,0	30,0
1 ц нинг харид нархи, сўм	13,0	13,0	9,0	9,0
1 га учун қилинган ишлаб чиқариш харажатлари сум- маси, сўм	105,0	110,0	100,0	95,0
1 га учун қилинган меҳнат сарфлари, киши-соат	17,0	18,0	15,0	14,0
<i>Ҳисоб-китоб кўрсаткич- лари</i>				
1 га дан маҳсулот чиқиши, сўм	416,0	481,0	315,0	270,0
1 ц ғалланинг таннарни, сўм	3,28	3,0	2,85	3,17
1 га га ҳисоблаганда соф даромад, сўм	311,0	371,0	215,0	175,0
1 киши-соатга ҳисоблаганда маҳсулот ишлаб чиқариш сўм	24,4	26,6	21,0	19,3

Ҳар гектар (100 га) қишлоқ хўжалик ерларига ҳисоблаганда хўжаликда бир йил давомида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик (деҳқончилик ва чорвачилик) маҳсулотлари қиймати хўжаликка бириктирилган барча

ерлардан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичларидир.

Ердан фойдаланиш самарадорлигининг умумлаштирилган кўрсаткичларига ҳар гектар қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобига олинган соф даромад ҳажми ва ишлаб чиқариш рентабеллиги кўрсатилади. Соф даромад ҳажми ялпи маҳсулот қиймати билан унинг таннархи (ялпи маҳсулотга қилинган жами ишлаб чиқариш харажатлари суммаси) ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Бу ҳолда ишлаб чиқариш рентабеллиги соф даромад ҳажмининг ялпи маҳсулоти таннарихига (барча ишлаб чиқариш харажатлари суммасига) процентлардаги нисбати тарзида ёки қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади.

$$P_y = \frac{D_c}{C_c} \cdot 100,$$

бунда: P_y — ишлаб чиқариш рентабеллиги, %;

C_c — ялпи маҳсулотнинг ҳаммасига қилинган ишлаб чиқариш харажатлари суммаси, сўм;

D_c — соф даромад, сўм.

Юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар учун бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида (6- ва 12- формалар) бўлади.

Пландаги ва айрим ҳисобот маълумотлари йиллик ишлаб чиқариш-молия планларида: «Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар баланси ва улардан фойдаланиш», «Сугориладиган ерларнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш», «Ишлаб чиқариш программаси ва деҳқончилик маҳсулотлари таннарихини калькуляция қилиш» ва шу каби жадвалларда мавжуд. Айрим маълумотлар бухгалтерия уётидан олинади.

2- §. КУРС ИШИНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИ БАЖАРИШ МЕТОДИКАСИ

Ишнинг мақсади — қишлоқ хўжалик корхоналарининг структураси ва иқтисодий самарадорлигини мелиоратив тадбирлар планининг бажарилишини характерлайдиган кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини ўзлаштириш.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш

I. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий характеристикаси.

II. Хўжаликнинг ердан фойдаланиш состави ва мелиоратив тадбирлар планининг бажарилишини анализ қилиш.

III. Қишлоқ хўжалик экинларининг қиёсий иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

IV. Экин майдонлари ва хўжаликда ердан фойдаланиш структурасининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси. Курс иши бутун бир хўжалик-совхоз, колхоз, хўжаликлараро корхона мисолида бажарилади.

Қириш қисмида ҳар гектар ердан тўла ва юқори самарада фойдаланиш, тупроқнинг ҳосилдорлигини ошириш, мелиоратив тадбирлар ўтказиш ҳамда ғалла, сабзавот ва бошқа экинлардан гарантияланган ҳосил олиш зоналарини ташкил этиш кабиларнинг аҳамияти қайд қилинади; КПСС XXVI съезди, КПСС Марказий Комитетининг пленумлари, партия ва ҳукуматимиз қарорлари томонидан ердан фойдаланишга доир белгиланган асосий вазифалар, курс ишининг мақсади, унинг асосий масалалари, хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда худди олдинги курс ишларида келтирилган маълумотлар келтирилади.

II бўлимда аввало хўжаликнинг ердан фойдаланишига умумий характеристика берилади. Унда бириктирилган ерлар майдони, рельеф характери, айрим ер масивларининг ҳажми, конфигурацияси, тупроқнинг кўп учрайдиган тури, алмашлаб экиш мавжудлиги ва бошқа айрим маълумотлар кўрсатилади.

Ер фонди структурасини характерлаш учун аналитик жадвалда хўжалик ер балансининг ўтган ва ҳисобот йилининг I ноябрига бўлган маълумот келтирилади (2-жадвал).

Қелтирилган кўрсаткичлар асосида хўжаликка бириктирилган ерлардан фойдаланиш баҳоси, анализ қилинаётган даврда улар составида бўлиб ўтган ўзгаришлар берилади. Бизнинг мисолимизда ерларнинг ҳайдалиш даражаси юқори — бириктирилган ерларнинг умумий майдонига нисбатан экинзорлар 65—66%, қишлоқ хўжалик ерлари — 79% дан ортиқроқни ташкил этади.

2-жадвал анализи шуни кўрсатадики, анализ қилинадиган даврда қишлоқ хўжалик ерлари структурасида

2- ж а д в а л. Хўжаликнинг ер фонди ва ундан фойдаланиш

Ерларнинг тури	Ўтган йил- нинг 1 нояб- рига мавжуд бўлгани		Ҳисобот йилида ер фон- дида фойдаланиш					Ҳисобот йили- нинг 1 нояб- рига мавжуд бўлган	
	га	жамига нис- батан, %	экинлар	сугор қи- линган ер	пичан уриш	айтовлар	ва ҳоказо	га	жамига нисбатан
Ҳамма ерлар	10000	100	6500	100	650	550	—	10000	100
Ҳамма қишлоқ хўжа- лик ерлари	7800	78,0	6500	100	650	550	—	7950	79,5
Шу жумладан:									
экинзорлар	6500	65,0	6500	100	—	—	—	6600	66,0
пичанзорлар	800	8,0	—	—	650	150	—	750	7,5
шу жумладан мада- ний пичанзорлар	100	1,0	—	—	100	—	—	150	1,5
Ва ҳоказо									

муҳим ўзгаришлар бўлмаган. Экинзорлар (100 га) ва маданий пичанзорлар (50 га) майдони бирмунча кўпай-ган. Кам ҳосилли ва фойдаланилмайдиган ерлар май-донини камайтириш ҳисобига интенсив турдаги ерларни кенгайтириш имкони бўлганлиги сабабли бундай ўзга-ришлар ижобий ҳисобланади.

Худди шу бўлимда ерларни яхшилаш бўйича ўтган йилдаги тадбирлар планининг бажарилишини анализ қилиш зарур (3-жадвал).

3- ж а д в а л. Хўжаликда ҳисобот йилида ерларни яхшилаш тад- бирлари ўтказиш планининг бажарилиши

Тадбирлар	План бўй- ича ҳажми, га	Ҳақиқатда бажарила- ган, га	Планининг бажарили- ши, %
Янги ерларни суғориш	105	110	104,7
Ўтлоққа айлантириш ва ҳоказо	20	10	50,0

Бу тадбирлар хўжаликдаги йиллик ишлаб чиқариш-молния планининг махсус жадвалида планлаштирилади.

Мелиорацияланган (қуритилган, суғориладиган) майдонлар бўйича уларнинг ҳажми ва фойдаланишини характерлайдиган, яъни ҳисобот йилида бу майдонлар қандай экинлар билан банд бўлган, ҳар гектардан қанча ҳосил олинган, маҳсулот бирлиги таннарни каби маълумотлар келтирилади. Бу кўрсаткичлар мелиорациялан-

маган майдонлардан олинган тегишли кўрсаткичлар билан таққосланади.

Бошланғич маълумотлар йиллик ишлаб чиқариш-молия планларидан (7-жадвал), шунингдек, бухгалтерия учётидан олинади.

III бўлимда қишлоқ хўжалик экинларининг группалари бўйича самарадорлиги баҳоланади. Хўжаликнинг кейинги икки-уч йиллик маълумотларидан фойдаланиб, экинлар самарадорлиги кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби методикаси кўриб чиқилади. Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари анализ қилинади, шунинг учун ҳам улар аналитик жадвалда жойлаштирилади. Унинг озиқ-овқат экинлари группалари бўйича тахминий формаси 151-бетда келтирилган. Озуқабоп экинлар бўйича уларнинг қиёсий баҳолари кўрсаткичи қуйидаги формадаги жадвалда группаланади (4-жадвал).

4-жадвал. Айрим озуқабоп экинларнинг қиёсий иқтисодий самарадорлиги

Экинлар группаси	Ўртача ҳосилдорлик, ц	1 ц озуқада мавжуд		1 га дан озуқа чиқиши, ц		Озуқа таннарихи сўм	
		озуқа бирлиги	ҳазмбоп протеини, кг	озуқа бирлиги	ҳазмбоп протеини	1 ц (натура ҳолида)	1 ц озуқа бирлиги
Яшил озуқа экинлари							
Маккажўхори	200	20	1,5	40,0	3,0	0,60	3,00
Хашаки нўхат-сули аралашмаси	90	16	2,2	14,4	2,0	0,72	4,50
Кўп йиллик ўтлар	120	22	2,0	26,4	2,4	0,30	1,36
Кўзги жавдар	90	19	0,9	17,1	0,81	0,90	4,73

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маккажўхори гектаридан 40 ц озуқа бирлиги (200,0·0,20) ва кўп йиллик ўтлар гектаридан 26,4 ц озуқа бирлиги (120,0·0,22) берар экан. Бу бошқа экинларга нисбатан кўпроқ яшил озуқа беради, демакдир. Кўп йиллик ўтлар энг арзон озуқа ҳисобланиб, унинг 1 ц озуқа бирлиги 1 сўм 36 тийин (0,30 сўм:0,22) га тенг бўлади.

Ҳазмбоп протеин чиқиши бўйича маккажўхори биринчи ўринда — 3,0 ц (200,0·0,15), кўп йиллик ўтлар иккинчи ўринда 2,4 ц (120,0·0,20), хашаки нўхат-сули аралашмаси учинчи ўринда — 2,0 ц (90,0·0,22) туради.

Қўшимча равишда озуқа протеин бирликлари бўйича

озуқа экинларининг қиёсий самарадорлигини келтириш мумкин (150 — 152-бетларга қаранг).

Курс ишининг худди шу бўлимида ҳисобот йилида хўжаликда содир бўлган экин майдонлари структураси ҳақидаги маълумотларни ҳисоблаб чиқиш ва келтириш зарур. Агар кейинги икки-уч йил ичида экин майдонлари структурасида муҳим ўзгаришлар бўлган бўлса, бу ўзгаришлар хўжаликни ихтисослаштириш, ишлаб чиқаришни хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси асосида концентрациялашлар билан боғлиқ бўлган-бўлмаганлигини аниқлаш зарур.

Анализ ўтказиш учун аналитик жадвал тузилади (5-жадвал).

5-жадвал. Хўжаликнинг экин майдонлари структураси*

Кўрсаткичлар	Базис йили		Ҳисобот йили		Ҳисобот йилидаги ўзгаришлар
	га	жамига нисбатан, %	га	жамига нисбатан, %	
Ғалла экиладиган майдон ҳаммаси	3352	52,4	3696	56,0	+344
шундан кузги ғалла учун	1340	20,9	2112	32,0	+772
Техника экинлари майдони — ҳаммаси	768,0	12,0	650,0	9,9	-118
шундан кунгабоқар учун	500,0	7,8	550,0	8,3	+50
Сабзавот-полиз экинлари майдони — ҳаммаси	32,0	0,5	50,0	0,7	+18
Картошка экиладиган майдон	128,0	2,0	140,0	2,1	+12
Озуқа экинлари майдони — ҳаммаси	1920,0	30,0	1964	29,8	+44
шундан:					
силос учун маккажўхори	512,0	8,0	700	10,6	+188
кўп йиллик ўтлар	960,0	15,0	180,0	14,8	+20
Жами экин майдони	6200	96,9	6500	98,5	+300
Дам берилган ер	200	3,1	100	1,5	-100
Ҳамма ишлов бериладиган экинзор	6400	100,0	6600	100,0	-200

* Жадвал қисқартирилган ҳолда берилган.

5-жадвалда келтирилган маълумотлар анализи шуни кўрсатадики, ҳисобот йилида хўжаликда ҳайдалган ерлардан базис йилидагига қараганда самаралироқ фойдаланилган, чунки жами ер майдонининг 98,5% ига қишлоқ хўжалик экинлари экилган, фақат 1,5% игагина дам берилган (базис йилида тегишли равишда 96,9 ва 3,1% бўлган). Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, айрим

тупроқ-иқлим зоналари учун ерларга дам бериш деҳқончилик системаси учун мажбурий звено ҳисобланади ва уларнинг мавжудлиги ҳайдалган ерлардан етарли даражада тўлиқ фойдаланилмаётир, деган гап эмас.

Ғалла экинлари экиш бирмунча — 344,0 гектарга (3696—3352 га) кўпайган. Уларнинг ишлов бериладиган умумий ер майдонидаги салмоғи 52,4 дан 56,0% га (3352 : 6400 ва 3696—6600) кўпайган. Айниқса кузги ғалла экиш 772,0 гектарга кенгайган. Экин майдонлари структурасида техника экинлари салмоғи 2,10%га камайган. Бошқа гурппадаги экинлар бўйича деярлик ўзгариш бўлмаган. Аммо озуқабоп экинлар гурппалари бўйича маккажўхори экин майдони бирмунча—188,0 гектарга (700,0—512,0) ошган. Анализ қилинадиган даврда хўжаликда умумий экин майдони 300 гектарга (дам берилган ер майдонларини қисқартириш ҳисобига 100 гектарга ва бошқа турдаги ерларни экинзорга айлантириш ҳисобига 200 гектарга) кўпайган.

IV бўлимда ҳайдалган ерлардан фойдаланиш самардорлиги ва экин майдонлари структурасининг, шунингдек, умуман қишлоқ хўжалик ерларининг асосий кўрсаткичлари кўриб чиқилади. Бу кўрсаткичлар хўжаликнинг бошланғич маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилади.

6-жадвал. Экин майдонлари структурасининг турли вариантларида озиқ-овқат ва техника экинларидан маҳсулот чиқиши

Экинлар	Базис йили (I вариант)			Ҳисобот йили II вариант		Экин майдонлари структураси турли хил бўлганда I га ҳайдалган ердан асосий маҳсулот чиқиши	
	экин майдони, га	ҳосилдорлик, ц	ялпи йиғим, т	экин майдони, га	I вариантдаги ҳосилдорликда ялпи йиғим, ц	I вариант	II вариант
Ғалла экинлари, ҳаммаси	3352	30,0	10065	3696	11088	15,7	16,8
Кунгабокар	500	20,0	1000	550	1100	1,6	1,7
Ва ҳоказо							

6-жадвалда экин майдонлари структураси турли хил бўлганда ҳар гектар ердан озиқ-овқат ва техника экинлари ялпи маҳсулоти чиқишининг ҳисоб-китоби кўрсатилади.

Озуқабоп экинлар бўйича ҳам худди шундай ҳисоб-китоб қилинади. Кўрсаткичларни таққослаш учун ялпи йиғим бир хилдаги — базис йилидаги ҳосилдорлик бўйича ҳисоблаб чиқилади.

6-жадвал маълумотларининг анализи шуни кўрсатадики, экин майдони структурасидаги ўзгаришлар ҳисобот йилида ялпи ғалла ҳосилини ҳам (10,1 дан 11,1 минг тоннагача), ҳар гектар ердан маҳсулот чиқишини ҳам (15,7 дан 16,8 центнергача) бирмунча кўпайтириш имконини берган. Экин майдонлари структураси турлича бўлганда озуқа экинларининг таққосланадиган самарадорлиги ҳар гектар ердан озуқа бирлиги чиқишига қараб аниқланади.

7-жадвал. Ҳисобот йилида қишлоқ хўжалик экинлари майдони структурасининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ҳисоб-кигоби

Экин	Экин майдони		Базис йилидаги ҳосилдорлик бўйича экин маҳсулот йиғими, ц	1 ц нинг харид нархи, сўм	Ялпи маҳсулот қиймати минг сўм	Базис йилида 1 га ерга қилинган харажат даражасида ишлаб чиқарин харажатларнинг умумий суммаси, минг сўм.	Соф даромад, минг сўм
	га	жамига нисбатан %					
Ғалла экинлари—ҳаммаси	3696	56,0	110880	11,0	1219,6	554,4	665,2
Кунгабоқар	550	8,3	11000	16,5	181,5	88,0	93,5
Ва ҳаказо							
Ж а м и	4396	66,5	X	X	1751,0	843,0	908,0

7-жадвалда ҳисобот йилида озиқ-овқат ва техника экинлари майдони структурасининг иқтисодий самарадорлигини характерлайдиган кўрсаткичларнинг ёрдамчи ҳисоб-китоблари методикаси келтирилган. Базис йили бўйича ҳам худди шундай ҳисоб-китобни бажариш лозим.

Кейинги икки-уч йил ичида экин майдонлари структурасида сезиларли ўзгариш бўлмаганлиги учун курсишида фақат ҳисобот йили ҳисоб-китоби билан чегараланиш мумкин.

Экин майдони структурасининг икки варианты бўйича иқтисодий кўрсаткичлар ҳисоб-китоб қилинаётганда уларни таққослаш учун қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги, ҳар гектар экин майдонига қилинган ишлаб чиқариш харажатлари, шунингдек маҳсулотга бўлган ягона харид нархлари бўйича бир хил маълумотлардан фойдаланиш лозим (7-жадвал). Ҳисоб-китоб маълумотлари асосида экинзорлардан фойдаланиш иқтисодий кўрсаткичларининг йиғма аналитик жадвалини тузиш ва уларни анализ қилиш лозим (8-жадвал).

8-жадвал. Хўжаликда экинзорлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Экин майдонлари структураси		Базис йилидагига нисбатан ҳисобот йилида /+, -/
	базис йилида	ҳисобот йилида	
Ишлов бериладиган экинзор майдони, га	6400	6600	+200,0
Озиқ-овқат ва техника экинлари ялпи маҳсулоти қиймати, минг сўм	1370	1751,0	+381,0
Бу ҳам, 1 га экинзорга ҳисоблаганда, сўм	214,0	265,3	+51,3
Озиқ-овқат ва техника экинлари бўйича ишлаб чиқариш харажатлари йиғиндиси, сўм	710,0	843,0	+133,0
Соф даромад—ҳаммаси, минг сўм	660,0	908,0	+248,0
Бу ҳам, 1 га экинзорга ҳисоблаганда, сўм	103,0	137,6	+34,6
Соф даромаднинг ишлаб чиқариш харажатлари суммасига нисбатан, %	93,0	107,7	+14,7
1 га экинзор ҳисобига озуқа чиқиши, ц/озуқа бирл.	30,0	32,5	+2,5
1 ц озуқа бирлиги, таннархи, сўм	2,32	2,20	-0,12
1 ц озуқа бирлигида бўлган ҳазмбоп протени, грамм	72,4	85,0	+11,6

8-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ҳисобот йилида экин майдонлари структураси бир гектар экинзордан бирмунча юқори маҳсулот чиқиши ва соф даромад олиншини таъминлар экан. Улар тегишли равишда 51,3 ва 34,6 сўмни ташкил этади.

Ҳисобот йилида озиқ-овқат ва техника экинлари ишлаб чиқариш рентабеллиги базис йилидагига нисбатан 14,7% (107,7 ва 93,0%) юқори бўлган.

Озуқа ишлаб чиқариш ҳақидаги маълумотлар ҳам

ҳисобот йилида яйловлардан янада самаралироқ фойдаланганлигини кўрсатади. Буни ҳар гектар яйловдан олинган озуқадан ҳам, унинг таннархидан ҳам билиб олиш мумкин. Ҳисобот йилида экин майдонлари структурасининг бирмунча юқори самарадорлигига сабаб озуқа бирлигида протеиннинг бирмунча юқорилиги (85 ва 72 г) бўлиб, у оқсил бўйича озуқа рационларининг балансланганлигида катта аҳамиятга эгадир. Ҳисоблаб чиқилган кўрсаткичларга қўшимча равишда ҳар бир киши-соат бевосита меҳнат сарфларига ҳисоблаганда қишлоқ хўжалик экинларидан ялпи маҳсулот чиқиши кўрсаткичларини ҳам аниқлаш лозим.

Бўлим охирида ҳисобот йилида хўжаликка бириктирилган барча ерлардан самарали фойдаланиш: ҳар гектар қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан қишлоқ хўжалик (деҳқончилик ва чорвачилик) ялпи маҳсулоти ишлаб чиқариш ва сарф даромад ҳажми; қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган ўртача йиллик ҳар бир ходимга ҳисоблаганда қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти ишлаб чиқариш; умуман хўжалик бўйича ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси ҳақидаги умумлаштирилган маълумотлар келтирилади.

Хулоса ва таклифлар қисмида хўжаликка бириктирилган ерлардан фойдаланишга, айрим турдаги ерларнинг ҳосилдорлигини оширишга доир тадбирларнинг ўтказилишига, бу тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигига баҳо берилиши лозим. Ердан фойдаланишдаги камчиликларни таъкидлаш, қишлоқ хўжалик ерлари ва энг аввало ишлов бериладиган ерлар майдонини кенгайтириш учун мавжуд имкониятларни санаб ўтиш, хўжалик ер фондидан фойдаланишнинг иқтисодий кўрсаткичларини ошириш йўллари кўрсатиш лозим.

Х т е м а

ДЕҲҚОНЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИ ЭКОНОМИКАСИ УНИ ТАШҚИЛ ЭТИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ

1-§. ДЕҲҚОНЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ

Деҳқончилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи бўлиб, у ғалла хўжалиги, картошкачилик, пахтачилик,

зигирчилик, лавлагичилик, сабзавотчилик, озуқа ишлаб чиқариш, боғдорчилик ва шу каби мустақил тармоқларнинг катта группасини ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ҳаёт учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатнинг кўпгина тармоқлари учун қимматбаҳо хом ашё етказиб беради.

КПСС XXVI съезди томонидан қишлоқ хўжалиги олдига деҳқончилик маҳсулотлари, айниқса ғалла ялпи ҳосилни кўпайтириш бўйича улкан вазифалар қўйилган. Ун биринчи беш йилликда ўртача йиллик ғалла етиштиришнинг 238—243 миллион тоннага етказиш кўзда тутилган.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этишда янги илмий ютуқлар ва илғорлар тажрибасини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, деҳқончиликда фан-техника тараққиётини тезлаштириш; унинг асосий йўналишларини КПСС Марказий Қомитети ва СССР Министрлар Советининг «Келгусида Қишлоқ хўжалиги фани самарадорлигини ошириш ва уни ишлаб чиқариш билан алоқасини мустаҳкамлаш тадбирлари» номли қарорига мувофиқлиги биринчи даражали аҳамиятга эга.

Деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришни планлаштиришда жорий қилинган алмашлаб экинни ҳисобга олган ҳолда айрим қишлоқ хўжалик экинлари экинни бригадалар (бўлимлар, участкалар) бўйича тўғри жойлаштириш, шунингдек экинлар ҳосилдорлиги бўйича вазифаларни асосли белгилаш катта аҳамиятга эга. Шу муносабат билан курс ишини бажаришда ҳамда конкрет хўжаликда деҳқончилик ҳолатини ва унинг тараққиётини анализ қилишда бу масалаларни ҳал этиш методикасини кўриб чиқиш зарур.

Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини баҳолаш хўжаликда эришилган ҳосилдорлик даражасини план билан, кейинги икки-уч йиллик тегишли кўрсаткичлар билан, район хўжаликлари бўйича худди шунга ўхшаш ўртача кўрсаткичлар билан ва зонадаги илғор хўжаликлар маълумотлари билан таққослаш орқали амалга оширилади.

Айрим бригада, звеноларнинг ҳосилдорлик кўрсаткичлари умуман хўжалик бўйича ҳосилдорлиkning ўртача даражаси билан, шунингдек унинг кейинги икки-уч йил ичида бўлинмада эришилган ҳақиқий даражаси билан таққосланади.

Тегишли қишлоқ хўжалик экинларининг ялпи ҳосили

бўйича план топшириқлари бажарилишининг анализи фақат умуман ҳўжалик бўйича эмас, балки унинг ҳар бир ишлаб чиқариш бўлинмаси бўйича ўтказилади. Анализ қилиш жараёнида планнинг бажарилмаганлик сабаблари (агар шундай ҳоллар содир бўлса) ва уни ошириб бажаришга олиб келадиган омиллар аниқланади. Бунда алмаштириш методи ёрдамида экин майдонлари ва ҳосилдорликнинг ўзгариши натижасида фарқлар ҳажми белгиланади (30 — 31-бетларга қаранг). Давлатга маҳсулот сотиш планининг бажарилишига алоҳида эътибор берилади.

Деҳқончилик тармоқларининг ривожланишини баҳолаш айрим гурпуадаги экинлар экиш структурасининг иқтисодий самарадорлигини белгилаш, шунингдек агротехника тадбирларини ўтказиш планининг бажарилиши, янги техника ва илғор технологик усулларнинг жорий қилиниши, меҳнатни ташкил этишнинг такомиллаштирилиши кабиларни ҳам ўз ичига олади.

Экинлар гурпуалари бўйича экиш структурасининг иқтисодий самарадорлигини белгилаш методикаси юқорида кўриб ўтилган (151-бетга қаранг). Бир гектар экинга ҳисоблаганда қўшимча соф даромад ҳажми айрим агротехник тадбирлар ва усуллар самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари сифатида фойдаланилади. У бундай тадбирларни ўтказиш харажатлари ҳажми билан қўшимча ҳосилнинг қиймати орасидаги фарқ сифатида ёки қўшимча харажатларнинг ҳар бир сўмига ҳисоблаганда қўшимча соф даромад сифатида аниқланади.

Минерал ўғитларни қўллашнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ҳисоб-китобини мисол қилиб келтирамиз.

Бошланғич маълумотлар (1 гектарга ҳисоблаганда).

1. Сепиладиган ўғитлар қиймати — 36 сўм.
2. Ўғитларни ташиш, тайёрлаш ва сепиш харажатлари — 7 сўм.
3. Қўшимча ҳосилни йиғиб олиш ва ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар — 22 сўм.

4. Ўғит сепиш ҳисобиға қўшилган ҳосил қиймати — 120 сўм.

Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари (1 гектарга ҳисоблаганда).

5. Ўғит сепиш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг умумий суммаси 65 сўм (37+7+22).

6. Ўғит сепишдан олинган қўшимча соф даромад — 55 сўм (120—65).

7. Бу ҳам қўшимча харажатларнинг бир сўмига — 84 тийин (55:65).

Бу ҳолда бир гектар экинга ҳисоблаганда минерал ўғитларни қўллашдан олинган қўшимча соф даромад 55 сўмни, қўшимча харажатларнинг ҳар бир сўми ҳисобига олинган қўшимча соф даромад эса 84 тийинни ташкил этган.

Харажатларни қоплаш муддати ва рентабеллик даражаси ҳам капитал қўйилмалар билан боғлиқ бўлган тадбирлар (тупроқни оҳаклаш, мелиорация ишлари ва ҳ. к.) самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади.

Харажатларни қоплаш муддати қуйидаги формула ёрдамида белгиланади:

$$K_x = \frac{X_k}{K_{сд}}$$

бунда: K_x — харажатларни қоплаш муддати, йил;

X_k — тадбирлар ўтказиш билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатлар, сўм;

$K_{сд}$ — йиллик қўшимча соф даромад, сўм.

Рентабеллик даражасини йиллик қўшимча соф даромаднинг тегишли тадбирни ўтказиш учун қилинган ўртача йиллик харажатларга нисбати тарзида ҳисоблаб чиқиш мумкин:

$$P_y = \frac{K_{сд} \cdot 100}{X_{ўр}}$$

бунда: P_y — рентабеллик даражаси, %;

$X_{ўр}$ — қўшимча ҳосилни йиғиб олиш, ташиш ва реализация қилиш (сақлаш) билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатларни ҳам қўшган ҳолда, тадбирлар ўтказиш учун қилинган ўртача йиллик харажатлар, сўм.

Мелиорация тадбирлари бўйича соф даромад ҳажминини аниқлашда капитал қўйилмалар суммасига бир гектарга ҳисоблагандаги йиллик ишлаб чиқариш (эксплуатацион) харажатлари қўшилади.

Янги техника ва илғор технологияни, НОТ тадбирларини жорий қилишдан олинган тежам ҳисоб-китоби методикаси икки вариант кўрсаткичларини — ишлаб чиқаришнинг амалдаги ва янги усуллари кўрсаткичларини таққослашга асосланган.

Бу мақсадлар учун ҳар бир қишлоқ хўжалик экини учун тузилган технологик картадан фойдаланилади.

Бу карталарда у ёки бу экинни ўстиришга доир ишлар рўйхати ва ҳажми, агротехник тадбирларнинг бутун комплекси, муҳим иқтисодий кўрсаткичлар: ҳар бир иш тури бўйича меҳнат сарфлари ва иш (меҳнат) ҳақи фонди, ҳосилни етиштириш билан боғлиқ бўлган бошқа барча бевосита (асосий) харажатлар — уруғликлар ва сепиладиган ўғитларнинг, заҳарли химикатларнинг, нефть маҳсулотларининг қиймати, ёрдамчи ишлаб чиқаришларнинг (автотранспорт, иш ҳайвонлари бажарадиган ишларнинг) харажатлари ва шу кабилар келтирилади.

Айрим иш турлари бўйича меҳнат сарфлари ва иш (меҳнат) ҳақи фонди ҳисоб-китоби методикаси юқорида келтирилган (142—143-бетларга қаранг). Бошқа барча турдаги бевосита харажатлар миқдори маҳсулот ва ишлар таннархининг қабул қилинган методикаси асосида ҳисоблаб чиқилади.

У ёки бу экин бўйича технологик карталардаги якуний маълумотлар — меҳнат сарфлар (киши-кунларда ёки киши-соатларда) ва бир ёки 100 гектар экин майдонига ҳисоблаганда барча бевосита харажатлар суммаси (сўмларда) — ишлаб чиқаришга фан-техника тараққиётини жорий қилишнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун зарур бўлган кўрсаткичларни аниқлаш имконини беради. Бу кўрсаткичларга йиллик харажатлар ва моддий-пул маблағлари тежами, маҳсулот бирлиги таннархи, бир гектар ва харажатларнинг бир сўмга ҳисоблаганда соф даромад ҳажми, маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси, шунингдек капитал қўйилмаларни қоплаш муддати (қўшимча капитал сарфлар билан боғлиқ бўлган тадбирлар самарадорлигини баҳолашда) киради.

Технологик харажатларнинг кўрсаткичлари хўжалик ишлаб чиқариш бўлинмаларининг йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларини ишлаб чиқиш ва энг аввало харажатлар лимитини аниқлаш учун, меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд-мукофот системасида, бригадалар механизациялашган звенолар ва отрядлар ишини жорий (оператив) ва якуний анализ қилишда маҳсулот бирлиги ҳам асос ҳисобланади.

Мазкур тема бўйича «Ғалла етиштириш экономикаси ва ташкил этилиши», «Сабзавот етиштириш экономикаси ва ташкил этилиши», «Техника экинлари етиштириш экономикаси ва ташкил этилиши», «Озуқа етиштириш

экономикаси ва ташкил этилиши» ва бошқа шу каби бир қанча курс ишларини бажариш мумкин.

Ғаллачилик хўжалиги бўйича курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикасини кўриб чиқамиз.

2-§. ХЎЖАЛИҚДА ҒАЛЛА ЕТИШТИРИШ ЭКОНОМИКАСИ ВА ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

КУРС ИШИНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИ БАЖАРИШ МЕТОДИКАСИ

Ишнинг мақсади — деҳқончилик тармоқларининг ҳолатини ва уни ривожлантириш перспективасини ҳарактерлайдиган кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини агротехник усулларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашни, янги техника ва илғор технологияни жорий қилишни, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришни ўзлаштириш.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий характеристикаси.

II. Совхоз (колхоз)да ғаллачилик хўжалиги тараққиётини анализ қилиш;

1) экин майдонлари, ғалла экинларининг ҳосилдорлиги ва ялпи ғалла ҳосилни динамик тарзда анализ қилиш;

2) ғалла экинлари ўстириш технологиясини, меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашни анализ қилиш.

III. Хўжалиқда ғалла етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ва тармоқни ривожлантириш перспективалари.

Ишни бажариш методикаси. Курс ишини умуман хўжалик ва унинг айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари (бригадалар, звенолар) мисолида бажариш мақсадга мувофиқдир.

Кириш қисмида ғалла етиштиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти, ишлаб чиқариш ҳажми ва ғалла тайёрлашни кўпайтиришнинг актуал проблемалари қайд қилинади; бу борада КПСС XXVI съезди, партия ва ҳукуматимизнинг бошқа қарор ва кўрсатмалари томонидан қўйилган асосий вазифалар кўрсатилади; ғаллачилик хўжалигини ривожлантириш, бу тармоқнинг самарадорлигини оширишга доир амалга ошириладиган ва план-

лаштириладиган тadbирлар санаб ўтилади; ишнинг мақсади, унинг асосий масалалари, иш қайси хўжалик мисолида бажарилаётган бўлса, шу хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимнинг мазмуни асосан худди бошқа курс ишларидагидек (37- бетга қаранг).

II бўлимда энг аввало тармоқнинг хўжалик экономикасидаги роли ва аҳамиятини (ғалла экинларининг барча экин майдонлари структураси, ғалланинг ялпи ва товар маҳсулоти умумий ҳажмидаги, меҳнат сарфларидаги салмоғини) характерлайдиган маълумотларни кўриб чиқиш лозим. Кейинги икки-уч йил ичида экин майдонлари ва ғалла экинлари ҳосилдорлигининг ялпи маҳсулот ва давлатга ғалла сотишнинг динамик кўрсаткичлари ҳам келтирилади, улар анализ қилинади.

Аналитик жадвалнинг тахминий формасини келтирамиз (1- жадвал). Бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида (4- ва 12- формаларда) мавжуд.

1- жадвал. Экин майдонлари ва ғалла экинлари ҳосилдорлиги, ялпи ғалла ҳосили

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Базис йили- га нисбатан ҳисобот йили, %
Экин майдони—ҳаммаси, га	2500	2650	106,0
Ҳосилдорлик, ц	30	36	120,0
Ялпи ғалла ҳосили, т	7500	9540	127,2
Давлатга ғалла сотиш, т	3000	3900	130,0

1- жадвал маълумотлари анализи шуни кўрсатадики, хўжаликда анализ қилинадиган давр майдонида ғалла экинлари экиладиган майдон 6% га, ҳосилдорлик эса 20% га ошган. Бу ялпи ғалла етиштиришни 27,2% га, уни сотишни эса 30% га кўпайтириш имконини берган.

Занжирли алмаштириш (цепная подстановка) методи ёрдамида ялпи ғалла ҳосилининг кўпайишига олиб келадиган икки асосий омил — экин майдонлари ва ҳосилдорликнинг таъсири аниқланади (2- жадвал).

2- жадвалда келтирилган ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, ялпи ғалла ҳосилининг 20400 ц (95400ц — 75000 ц) миқдорида кўпайишига экин майдонларининг кенгайиши (4500 ц) ва ҳосилдорликнинг ошиши (15900 ц) сабаб бўлган.

2- жадвал. Экин майдонлари ҳажми ва ғалла экинлари ҳосилдорлигининг ялпи ғалла ҳосилининг кўпайишига таъсири

Йиллар	Экин-лар майдони, га	Ҳосилдорлик, ц	Ялпи ҳосил, ц	Базис йилидаги ҳосилдорлик ва ҳисобот йилидаги экин майдонида ялпи ҳосил, ц	Ўзгариш натижасида ялпи ҳосилнинг фарқи, ц	
					экин майдони бўйича	ҳосилдорлик бўйича
Базис йили	2500	30	75000	X	X	X
Ҳисобот йили	2650	36	95100	79500	+4500	+15900

Сўнгра давлатга ғалла сотиш қатъий план-бужуртмасининг бажарилиши ҳақидаги ва кейинги икки-уч йил ичидаги айрим экинлар бўйича пландан ортиқча ғалла сотиш ҳақидаги, ғаллани реализация қилишдан тушган пул ҳақидаги, реализация нархлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Ғалла экинлари экиладиган майдонлар структурасидаги, уларнинг бригадалар бўйича жойлаштирилишидаги бўлиб ўтган ўзгаришлар анализ қилинади. Шу мақсадда ҳисобот айрим ғалла экинлари бўйича экин майдонлари ҳажми базис йилидаги худди шундай кўрсаткичлар билан таққосланади, ҳисобот йилида бўлиб ўтган ўзгаришларнинг (бирмунча ҳосилдор ҳисобланган кузги экин экиладиган майдонларнинг кенгайиши, хўжаликлараро ихтисослаштириш тадбирларининг амалга оширилиши ва ҳ. к.) сабаблари аниқланади.

Курс ишининг худди шу бўлимида хўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлинмаларида ғалла етиштириш бўйича план топшириқларининг бажарилиши кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади. Айни пайтда ҳақиқий кўрсаткичларнинг пландагидан фарқ қилишига олиб келган омиллар аниқланади (3- жадвал). Бошланғич маълумотлар бухгалтерия учётидан олинади.

3- жадвал маълумотларининг анализи шуни кўрсатадики, учала бригада ҳам ялпи ғалла ҳосили бўйича план топшириқларини тегишли равишда 101,4, 102,7 ва 102,2% га бажарган. Умуман хўжалик бўйича ялпи ғалла етиштириш плани 102,1% га бажарилган (пландаги 93380 ц ўрнига 95396 ц ғалла олинган). Аммо иккита бригадада (2- ва 3- бригадаларда) ҳақиқий экин майдонлари пландагисидан фарқ қилганлиги сабабли ялпи ҳосил планининг бажарилганлигини баҳолаш учун план

**3- ж а д в а л. Хўжалик бригадаларида ғалла етиштиришга доир
план топшириқларининг бажарилиши**

Бригада	Экин майдонлари, га		Ҳосилдорлик, ц		Ялпи ҳосил, ц	
	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда	планда	ҳақиқатда
1- брига- да	800	800	36	36,5	28800	29200
2- брига- да	1000	1010	35	35,6	35000	35956
3- брига- да	870	840	34	36,0	29580	30240
Хўжалик бўйича жами	2670	2650	35	36,0	93380	95396

Давоми

Бригада	Ялпи ҳосил планининг ба- жарилиши, %	Пландаги ҳо- силдорлик ва ҳақиқий экин майдонлари бўлганда ялпи ғалла ҳосили, ц	Фарқи / +, - /, ц		
			умумий	шу жумладан, ўзгаришлар ҳисобига	
				экин май- донлари	ҳосилдорлик
1- брига- да	101,4	28800	+400	—	+400
2- брига- да	102,7	35350	+956	+350	+606
3- брига- да	102,2	28560	+660	—1020	+1680
Хўжалик бўйича жами	102,1	92710	+2016	—670	+2686

топшириқларини ҳақиқий экин майдони бўйича қайта ҳисоблаш (корректировка қилиш) лозим.

Мазкур ҳолатда ялпи ҳосил бўйича аниқланган план топшириқлари 2-бригадада 35350 ц (1010·35,0) ни, 3-бригадада 28560 ц (840·33,0) ни ташкил этган. Шундай қилиб ҳисоблаганда ҳақиқий экин майдони бўйича корректировка қилинганини ҳисобга олган ҳолда ялпи ғалла ҳосили плани 1-бригадада 101,4% (ўзгаришлар-сиз), 2-бригадада 101,4% (35956 ц : 35350·100) ва 3-бригадада 105,9% (30240 ц : 28560·100), умуман хўжалик бўйича эса 102,9% (95396 : 92710·100) бажарилган.

3- жадвал маълумотларининг анализи ҳам экин майдонлари ва ҳосилдорлик ўзгаришининг айрим бригадалар бўйича ялпи ғалла ҳосили планининг бажарилишига таъсирини аниқлаш имконини беради. Масалан, 1-бригадада бу фарқлар (+400 ц) га ҳосил планининг ошириб бажарилганлиги сабаб бўлган; 2- бригадалардан ортиқча 956 ц ғалла олинган, шулардан 350 ц (35350—3500) экин майдонларининг кўпайиши ҳисобига ва 606 ц (35956—35350) ҳақиқий ҳосилдорликнинг пландагидан ошиб кетиши ҳисобига олинган. 3- бригадалар экин майдонлари планининг бажарилмаганлиги (30 гектарга) сабабли ялпи ҳосил 1020 ц (29580—28560) га камайиб кетган. Аммо ҳосилдорлик бирмунча юқори бўлганлиги ҳисобига бу бригадаларда қўшимча равишда 1680 ц (30240—28560) ғалла олинган, натижада ялпи ҳосил бўйича план 660 (1680—1020 ёки 30240—29560) га ошириб бажарилган. Бундай ҳолларда курс ишида умуман хўжалик бўйича ҳам, унинг айрим бўлинмалари бўйича ҳам экин майдонлари планининг бажарилмаганлик сабабларини кўрсатиб ўтиш зарур.

Худди шу бўлимда ғалла экинларини ўстиришда қўлланиладиган технология, асосий ишларнинг механизациялашганлик даражаси, ғаллачилик хўжалигида меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашлар анализ қилинади.

Бригада (звено)ларнинг бири мисолида деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш бўйича йиллик топшириқларнинг мазмунини кўриб чиқилади, бир-иккита асосий ғалла экинлари бўйича технологик карталар анализ қилинади, физик ва шартли бирликлардаги ишлар ҳажми агрегат состави ва унинг смена вақтининг бир соатида, бир иш кунинда ва агротехник муддатдаги унумдорлиги, ишни бажариш учун зарур бўлган хизмат кўрсатувчи ходимларнинг зарур сонини каби кўрсаткичлар ҳисоб-китоб методикаси келтирилади. Технологик картани курс ишига илова қилиш керак.

Ғалла экинларининг ўстириш ва ҳосилини йиғиб-териб олишда қўлланиладиган технологияни анализ қилишда механизациялашганлик даражасини, асосий турдаги ишларни бажаришнинг усул ва йўлларини характерлайдиган маълумотлар келтирилади. Бунда илғор технологияни жорий қилишнинг йиллик ишлаб чиқариш-молия планида (20- жадвал) кўзда тутилган. Қуйидаги тадбирларнинг бажаришни анализ қилишга алоҳида эъти-

бор берилади: ғалла экинлари экиладиган ерларни эрозияга қарши ишлаш (шамол эрозияси бўладиган районларда), похолини ҳам майдалаган ҳолда ҳосилни поток усулида йиғиб олиш, ғалла йиғиб-териб олингандан сўнг ғалла тозалаш-қуритиш типовой пунктларида унга поток усулида ишлов бериш ва ҳоказо.

Жорий қилинадиган ҳар бир тадбир бўйича ҳисобот йилида планнинг бажарилиш даражаси ва олинган йиллик тежам (меҳнат ва моддий-пул маблағлари) ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Ҳисоб-китоб методикаси 97 — 98- бетларда кўриб чиқилган. Кўрсаткичлар жадвал кўринишида группаланади (4- жадвал).

4- жадвал. Янги техника ва илғор технологик усулларни жорий қилиш плани ва унинг бажарилиши

Тадбирлар, усуллариинг номи	Ушчов бирлиги	План	Ҳақиқат- да	Планиинг бажарили- ши, %	Тадбирларин жорий қилиш- дан олинган йил- лик тежам	
					киши- кун	минг сўм
1. Ишлаб чиқаришнинг тех- ник даражасини ошириш						
2. Меҳнатни ташкил этиш- ни такомиллаштириш						
Ва ҳоказо						

Бошланғич маълумотлар йиллик ишлаб чиқариш-молия пландаги 20- жадвалдан, тегишли экинларнинг технологик карталаридан ва бухгалтерия ўқетидан олинади.

Агар хўжаликда у ёки бу усулни, янги машиналарни жорий қилишдан олинган йиллик меҳнат ва маблағ тежами бўлмаса, бу кўрсаткичлар эски ва янги технология шароитида у ёки бу ишнинг бажарилиш кўрсаткичларидан фойдаланган ҳолда технологик карталар бўйича ҳисоблаб чиқилади.

Меҳнатни ташкил этиш бўйича бригада ва звенолар ҳажмини, уларнинг механизаторлар ҳамда отда-қўлда иш бажарадиган ишчилар сони бўйича составини, уларга биркитилган экин майдонларини, трактор ва машиналар тўпламини, трактор паркиннинг механизатор

кадрлар билан таъминланганлигини характерлайдиган маълумотлар келтирилади. Асосий ишларда меҳнатни ташкил этиш даражаси, уларни ўтказиш муддатлари, ишлаб чиқариш нормаларининг бажарилиши кабилар ҳам ўрганилади (101 — 102-бетларга қаранг).

Хулоса қисмида меҳнатга ҳақ тўлашнинг қўлланиладиган системалари (аккорд-мукофот, ишбай-мукофот) ҳамда йил давомида ҳам, унинг якунида ҳам, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига қараб тармоқда банд бўлган ходимларни моддий рағбатлантириш формалари кўриб чиқилади.

III бўлимда деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар, хўжалик маълумотлари асосида уларни аниқлаш методикаси кўриб чиқилади, бу кўрсаткичлар анализ қилинади.

Бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботида: 6, 4,2 12-формаларда, шунингдек бухгалтерия учёти ҳужжатларида мавжуд.

Бошланғич ва ҳисоб-китоб кўрсаткичлари иккита жадвалда группаланади. Улардан бирида (5-жадвалда) ғаллачилик хўжалигида ва умуман деҳқончиликда меҳнат унумдорлиги даражасини, бир центнер ғалланинг таннархини, тармоқнинг рентабеллик даражасини характерлайдиган кейинги икки-уч йиллик маълумотлар келтирилади.

5-жадвал. Ғалла етиштиришнинг иқтисодий самадорлик кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Базис йилига нисбатан ҳисобот йилида, %
Бевосита харажатларнинг			
1 киши-соатига ҳисоблаганда деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш, сўм	1,6	2,05	128,1
Бу ҳам, ғаллачилик хўжалигида, сўм	2,1	2,88	137,1
1 ц ғалланинг таннархи, сўм	8,5	7,80	91,8
Умуман деҳқончилик бўйича рентабеллик даражаси, %	24,0	32,0	+8,0
Бу ҳам, ғаллачилик хўжалигида, %	47,0	62,0	+15,0

5-жадвал маълумотларининг анализи кўрсатишича, бизнинг мисолимизда ғаллачилик хўжалигидаги 1 соатлик меҳнат унумдорлиги ҳисобот даврида 37% га ошган.

1 киши-соатга ҳисоблаганда базис йилида (қиймат ифодасида) 2 сўм 10 тийинлик, ҳисобот йилида 2 сўм 88 тийинлик ғалла етиштирилган. Умуман деҳқончиликда бу кўрсаткичлар бирмунча паст (тегишли равишда 1 сўм 60 тийин ва 2 сўм 05 тийин).

Бу даврда 1 ц ғалланинг таннархи 8,2% га (8 сўм 50 тийиндан 7 сўм 80 тийинга) пасайган, ғалла етиштиришнинг рентабеллик даражаси эса 47,0 дан 62,0% гача ўсган. Умуман деҳқончилик бўйича рентабеллик 24 дан 32% гача ошган. Бу ҳўжаликда ғалла етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги юқори бўлганлигидан далолат беради.

Бошқа жадвалда, бу маълумотларга қўшимча равишда, ҳўжаликдаги айрим ғалла экинлари иқтисодий самарадорлигининг таққослама кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади ва улар анализ қилинади. Ҳисоб-китоб кўрсаткичлари методикаси ва аналитик жадвал формаси 151-бетда келтирилган.

Курс ишининг худди шу бўлимида ғалла етиштиришнинг ривожланиш истиқболлари, унинг ҳўжаликлараро кооперацияси ва энг аввало уруғчиликни ташкил этиш асосида ихтисослашувни ишлаб чиқилади. Ялпи ғалла етиштириш ҳажмини кўпайтириш ва уни давлатга сотиш, маҳсулот сифатини яхшилаш учун мавжуд резервлар ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Ишда келтириладиган барча ҳисоб-китоб (лойиҳалаштириладиган) кўрсаткичлари (ғалла экинлари экиладиган майдонларни кенгайтириш, янги навларни жорий қилиш, ҳосилдорликни ошириш ва ялпи ғалла ҳосилини кўпайтириш, уни давлатга сотиш кўрсаткичлари), ҳисоб-китоблар, нормативлар, планлаштириладиган агротехник тадбирлар, сепиладиган ўғит миқдори кабилар билан асосланган бўлиши лозим.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш, органик ва минерал ўғитларни сепиш миқдорини кўпайтириш, ачиган тупроқни оҳаклаш, суғориладиган майдонларни ҳамда юқори ҳосилли экинлар экишни ва унинг сортларини яхшилашни кенгайтириш, тўғри алмашлаб экишни ўзлаштириш, агротехник тадбирлар комплексини қўллаш, умуман деҳқончилик маданиятини ошириш кабилар қишлоқ ҳўжалик экинлари ҳосилдорлигини ва деҳқончилик маҳсулотлари ялпи ҳосилини кўпайтиришнинг асосий омилларидир.

Курс ишининг хулоса ва таклифлар қисмида ғалла-

чилик хўжалигининг тараққиёт даражасига баҳо берилади, ялпи ғалла ҳосилини кўпайтириш ва уни давлатга сотиш, маҳсулот сифатини ошириш, ғалла таннархини пасайтириш, тармоқнинг самарадорлигини ўстиришнинг асосий йўллари кўрсатилади.

XI тема

ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИ ЭКОНОМИКАСИ, УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ

1-§. ЧОРВАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ

Чорвачилик ҳам деҳқончилик каби қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи бўлиб, қорамолчилик, чўчқачилик, қўйчилик, паррандачилик, отчилик, асаларичилик каби бир қанча мустақил тармоқларни ўз ичига олади. У қимматбаҳо ва жуда керакли озиқ-овқат маҳсулотлари (сут, гўшт, тухум ва ҳоказо), енгил ва озиқ-овқат саноати учун кўплаб турдаги хом ашё етказиб беради.

КПСС XXVI съездида чорвачиликнинг катта халқ хўжалиги аҳамиятига эга эканлиги қайд қилинган эди. Съезд қарорларида чорва моллари сони ва уларнинг маҳсулдорлигини янада кўпайтириш, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва давлатга сотишни бирмунча яхшилаш, унинг сифатини ошириш кабилар кўзда тутилди.

Ун биринчи беш йилликда ўртача йиллик сут етиштириш 97 — 99 миллион тоннага, гўшт (сўйилган вазнда) 17—17,5 миллион тоннага, тухум 72 миллиард донага, жун 470—480 минг тоннага етказилиши керак.

Фан-техника тараққиётининг чорвачилик соҳасидаги асосий йўналишлари — бу хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси асосида ишлаб чиқаришни келгусида ихтисослаштириш ва концентрациялаш, саноат технологиясига ўтиш, тўлиқ рационда озиқлантирилганда ўрта ҳисобда ҳар бир сигирдан йилига ёғлилиги 3,8—4,0% бўлгани ҳолда 5000—7000 кг сут олишни, шунингдек ҳар бош боқувдаги қорамолларнинг суткалик семиришини 1100—1300 граммга ва боқувдаги чўчқаларнинг ҳар бирининг суткалик семиришини 700—750 граммга етказишни, ҳар бир қўйдан қирқиб олинадиган жунни 3,2—3,5 кг га ва йилига ҳар бир товуқдан оли-

надиган тухумни 280—300 донага етказишни таъминлайдиган юқори маҳсулдор чорва моллари зотини етиштиришдан иборатдир.

Бу кўрсаткичларга эришишга мустаҳкам озуқа базасини, шунингдек наслчилик ишларини ташкил этиш катта аҳамият касб этади.

«Яхши зотдор чорва мол чорвачилик маҳсулотини кўнайтирибгина қолмай, шу билан бирга ем-хашакнинг катта қисмини тежаб ҳам қолади, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ва материал сарфини реал равишда қисқартирадиган»¹.

Айрим хўжаликдаги чорвачилик тармоқларининг ҳолати ва уни ривожлантириш, уларнинг иқтисодий самарадорлиги қорамоллар сони: пода структураси ва она моллар салмоғи, чорва молларининг маҳсулдорлиги, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва давлатга сотиш ҳажми, тармоқларнинг товарлилик даражаси, маҳсулот таннархи, унинг бирлигига меҳнат ва озуқа сарфлари, ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражаси каби кўрсаткичлар билан характерланади.

Бу ва айрим бошқа ишлаб чиқариш ҳамда иқтисодий кўрсаткичларнинг мазмуни юқорида кўриб ўтилган (II темага қаранг).

Ихтисослаштирилган совхоз ва колхозларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлигини характерлаш учун ҳар 100 га қишлоқ хўжалик ерларига ҳисоблаганда натура бирликларида чорвачилик маҳсулотлари (сут, гўшт ва ҳоказо) етиштириш, шунингдек ер майдони бирлигидан ялпи ва соф даромад (сўм) чиқиши каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ириқ ихтисослаштирилган чорвачилик корхоналари давлат ва хўжаликлараро қорамол ва чўчқа боқиладиган бўрдоқчилик комплекслари ва майдончалари, саноат типдаги фермалар ишини анализ қилиш ва баҳолаш учун ишлаб чиқариш-иқтисодий кўрсаткичларнинг қуйидаги системасидан фойдаланилади: бўрдоқига боқилган моллар сони ва йиллик ялпи семириш миқдори, ўртача суткалик семириш, 1 центнер қўшилган вазн учун меҳнат ва озуқа сарфлари, 1 центнер қўшилган вазннинг таннархи, давлатга сотилган, шу жумладан, юқори кондициядаги қорамоллар сони, бир бош қорамолнинг топшириш пайтидаги ўртача вазни, 1 центнер

¹ КПСС XXV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1976 йил, 71-бет.

тирик вазнининг ўртача реализация нархи, олинган фойда суммаси ва ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражаси.

Паррандачилик фабрикалари ва саноат типигаги йирик паррандачилик фермалари ишини характерлайдиган асосий кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат: тухум қиладиган товуқларнинг ўртача йиллик бош сони ва йиллик ўстирилган бройлерлар сони, ялпи тухум ва парранда гўшти етиштириш, ҳар бир товуқнинг ўртача йиллик тухум қилиши ва йиллик ҳар бир қўниш жойига ҳисоблаганда (катакда боқишда) тухум чиқиши, бройлерларнинг боқилиш муддати ва суткалик семириниш, ҳар 1000 та тухум ва бир центнер қўшилган вазн учун меҳнат ва озуқа сарфи, ҳар бир ўртача йиллик ходимга ва қишлоқ хўжалигига мўлжалланган асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар 100 сўмига маҳсулот ишлаб чиқариш, 1000 та тухум ва 1 центнер қўшилган вазнининг таннархи, ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси. Чорвачилик комплекслари, саноат типигаги фермалар ва паррандачилик фабрикалари учун капитал қўйилмаларни қоплаш муддати ёки харажатларни қоплаш коэффициенти ҳам муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Чорвачиликда план топшириқларининг бажарилишини анализ қилиш метод ва усуллари худди деҳқончиликдагидекдир. Аммо чорвачиликнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади. Кўпгина тармоқлар йил давомида бир хилда маҳсулот беради. Ундан ташқари, чорвачиликда ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси маълум даражада конкрет омилларга — озиқлантириш ва наслчилик ишлари даражасига, сақлаш технологиясига, меҳнат ва моддий пул маблағлари сарфига боғлиқ бўлади.

Бу хусусиятларни ҳисобга олиб чорвачилик тармоқларини ривожлантиришни планлаштиришда йиллик кўрсаткичлар билан бир қаторда ойлик топшириқлар ва уларнинг бажарилишини оператив анализ қилиш катта аҳамиятга эга. Подани такрор ишлаб чиқаришни, чорва моллари сони планининг бажарилишини анализ қилишда чорва молларининг алоҳида ёш ва жинс гуруплари бўйича йил охирига ҳақиқий бош сонининг пландагидан фарқини ва уларнинг сабабларини аниқлашга алоҳида аҳамият берилади.

Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва уни давлатга сотиш планининг бажарилишини баҳолаш хўжалик

бўйича ҳақиқий ва ҳисобланадиган оғирликда пландаги ва ҳисобот кўрсаткичларини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Бунда реализация қилинадиган маҳсулот сифатига, унинг ГОСТ талабларига мос келишига, бу кўрсаткичларнинг ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигига таъсир этишига алоҳида аҳамият берилди.

Чорва моллари маҳсулдорлиги даражасини баҳолаш хўжаликнинг (хўжаликлараро корхонанинг, комплекснинг) динамик тарздаги (бир неча йиллик) тегишли кўрсаткичлари билан, шунингдек район хўжаликлари бўйича ўртача кўрсаткичлар билан, зонадаги илғор хўжалик кўрсаткичлари билан таққослаш йўли орқали амалга оширилади.

Айрим чорвачилик фермаларининг кўрсаткичлари хўжалик бўйича тегишли ўртача кўрсаткичлар билан ёки уларнинг ўтган икки-уч йиллик ҳақиқий даражаси билан таққосланади.

Айрим зооветеринария тадбирлари, молларни боқиш, янги техника ва технология, фермаларда меҳнатни ташкил этиш системаларининг иқтисодий самарадорлигини характерлайдиган кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикаси худди деҳқончиликда қўлланиладиган методикага ўхшаш бўлади (99-бетга қаранг). У ҳам у ёки бу тадбирни ўтказиш, бу тадбир сабабли қўшимча маҳсулот чиқиши билан боғлиқ бўлган харажатларни таққослашга асосланган. Шу мақсадда тегишли чорва моллари группалари бўйича икки вариантда — эски ва янги технология вариантларида (масалан, снгирларни қўлда ва машинада соғиш вариантларида) технологик карталар ишлаб чиқилади.

Киши-соатларда йиллик меҳнат сарфлари тежами ва эксплуатацион (ишлаб чиқариш) харажатларни қисқартириш, фермалардаги меҳнат унумдорлиги (бир киши-соат ва битта ўртача йиллик ходимга сўмларда ва натура кўрсаткичларида ҳисоблаганда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори), янги технологияни, машиналар системасини жорий қилиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмаларни қоплаш муддати (йил) асосий кўрсаткичлар тарзида фойдаланилади.

Чорвачилик экономикаси, уни ташкил этиш ва планлаштириш бўйича қуйидаги тармоқ ва маҳсулот турларига кўра бир неча мустақил курс иши бажарилиши мумкин: сут қорамолчилиги, гўшт қорамолчилиги, чўчқа-

чилик, қўйчилик, паррандачилик (сут, гўшт, тухум ва бошқаларни етиштириш).

Чорвачилик фермасидаги йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларни (чорва моллари тури бўйича) ишлаб чиқиш ва анализ қилиш, молларни боқиш, озиқлантириш турларининг у ёки бу технологиянинг иқтисодий самарадорлиги ҳам курс ишининг мустақил темаси ҳисобланади.

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикасини чорвачилик тармоқларининг бири мисолида кўриб чиқамиз.

2-§. ЧОРВАЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ЕТИШТИРИШ ЭКОНОМИКАСИ ВА УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ (тармоқлар бўйича)

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишининг мақсади — хўжаликда чорвачилик тармоқларининг ҳолатини характерлайдиган ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини ўзлаштириш, уларни ривожлантириш перспективалари, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ҳажминини кўпайтириш ва уни давлатга сотиш учун фойдаланилмаган резервларни аниқлаш.

Ишининг тахминий плани

Қириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
каси.

II. Тармоқнинг ҳолатини ва ривожланишини анализ қилиш.

1) чорва моллари сони, маҳсулот ишлаб чиқариш ва давлатга сотиш кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш;

2) қўлланиладиган технологияни, меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашни анализ қилиш.

III. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоб-китоб ва анализ қилиш.

IV. Хўжаликда тармоқни ривожлантириш перспективалари.

Хулоса ва таклифлар.

Ишни бажариш методикаси (сут қорамолчилиги мисолида).

Курс ишини умуман хўжалик бўйича, унинг айрим фермаларининг ишини анализ қилган ва баҳолаган ҳол-

да ҳам, саноат типигаги йирик ферма (комплекс) мисолида ҳам бажариш мумкин.

Қириш қисмида тармоқни ривожлантириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва давлатга сотишни қўпайтириш, унинг сифатини ошириш, мазкур тармоқни янада ривожлантириш бўйича планлаштириладиган ва амалга ошириладиган тадбирлар, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш каби асосий вазифалар санаб ўтилади. Ишнинг мақсади, унинг асосий мазмуни, курс иши қайси хўжалик мисолида бажарилаётган бўлса ўша хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда хўжалик ҳақидаги умумий маълумотлар, унинг экономикаси ҳолати кабилар билан бирга чорвачилик тармоқларини (курс иши қайси тармоқ мисолида бажарилаётган бўлса, ўша тармоқдан ташқари) ривожлантиришни, озуқа базасининг ҳолатини характерлайдиган бирмунча батафсил маълумотлар ҳам келтирилади.

II бўлимнинг биринчи қисмида энг аввало хўжаликдаги тармоқнинг иқтисодий аҳамияти: унинг ялпи ва товар маҳсулоти структурасидаги, олинадиган фойда суммасидаги салмоғи кўрсатилади. Кейинги икки-уч йил ичидаги моллар, шу жумладан урғочиларининг бош сони кўриб чиқилади, ҳисобот даврида пода структурасидаги бўлиб ўтган ўзгаришлар, ҳисобот йилида моллар бош сони планининг бажарилиши анализ қилинади (1-жадвал).

1- ж а д в а л. Қорамоллар бош сони планининг бажарилиши

Қорамол группалари	Йил охирига қорамоллар бош сони, бош			Пода структураси			
				йил бошига		йил охирида	
	планда	ҳақиқатда	пландан фарқи (+, -)	бош	салмоғи, %	бош	салмоғи, %
Сигирлар	550	548	-2	530	48,3	548	47,9
Ғунажинлар	96	100	+4	44	4,4	100	8,7
Ва ҳоказо							

Бўлимнинг бу қисмида қорамоллар маҳсулдорлигининг, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишнинг динамикаси кўрсатилади, аналитик жадвалда группаланган кўрсаткичлар анализи келтирилади (2-жадвал).

Бошланғич маълумотлар хўжаликнинг йиллик ҳисоботларида (15,13- ва 4- формаларда) бўлади.

2- жадвал. Моллар бош сонининг, ялпи сут етиштириш ва уни давлатга сотишнинг динамикаси

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили
Қорамоллар бош сони—ҳаммаси	1090	1200
шу жумладан сигирлар	530	624
Ҳар бир сигирдан йиллик сотиб олинган сут, кг	3100	3269
Бу ҳам базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	105,4
Ялпи сут соғиб олиш, ц	16420	20388
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	124,2
Давлатга сут сотиш, ц	11394	15690
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	137,7

Моллар бош сонини анализ қилишда подани такрор ишлаб чиқаришга ва наслчилик ишларини ташкил этишга, подани комплектлашга алоҳида аҳамият бериш зарур. Агар иш хўжаликлараро корхона (комплекс) мисолида бажарилса, репродукцияни ташкил этишга донр пайчи-хўжаликлар билан қочеришга қўйиладиган ёш молларни ўстириш орасида содир бўлган ўзаро алоқаларни кўрсатиш зарур.

2- жадвал маълумотларининг анализи шуни кўрсатадики, ҳисобот даврида сигирлар бош сони 17,7 % га кўпайган, уларнинг подадаги салмоғи эса 48,6 дан 52,0 % $\left(-\frac{624 \cdot 100}{1200}\right)$ га ўсган. Ўртача йиллик сут соғиб олиш 169 кг (3100 дан 3269 кг) га ёки 5,4 % $\left(\frac{3100 \cdot 100}{3269}\right)$ га кўпайган. Сигирлар бош сонининг кўпайганлиги ва уларнинг маҳсулдорлиги ошганлиги ҳисобот йилида ялпи сут соғиб олишни 24,2% (20388 : 16420 · 100) га, уни давлатга сотишни эса 37,7 % (15690 : 11384 · 100) га кўпайтириш имконини берди.

Бунга қўшимча равишда ҳисобот йилида хўжаликнинг айрим чорвачилик фермаларида сут соғиб олиш топшириқларининг бажарилганлигини характерлайдиган кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади, ҳақиқий кўрсаткичларнинг пландагисидан фарқ қилишига олиб келган

сабаб ва омиллар аниқланади. Аналитик жадвалнинг тахминий формасини келтирамиз (3-жадвал). Ҳисоб-китобларда сутнинг ҳақиқий ёғлилиги пландаги (базисдаги) 3,1% ўрнига 1-фермада 3,6% ва 2-фермада 3,8% қабул қилинган.

3-жадвал. Ялпи сут соғиб олиш планининг бажарилиши

Ферма	Молларнинг ҳақиқий ўртача йиллик бош сони	План топшириғи		Ҳақиқий ялпи соғим, ц		Ялпи соғим планининг бажарилиши,	
		1 сигирдан соғиб олинган, кг	ялпи соғим, ц	физик оғирликда	базис ёғлиликка ўтказиб ҳисоблаганда	физик оғирликда	базис ёғлиликка ўтказиб ҳисоблаганда
1-ферма	231	3200	7392	7510	7307	101,6	98,8
2-ферма	393	3290	12930	12878	13226	99,6	102,3
Хўжалик бўйича жами	624	3257	20322	20383	20533	100,3	101,0

Зарур бошланғич маълумотлар бухгалтерия учётидан олинади.

3-жадвал маълумотларининг анализи шунни кўрсатадики, ялпи сут соғиб олиш бўйича белгиланган план топшириғини (физик оғирликда) 1-ферма 101,6% (7510:7392) га, 2-ферма 99,6% (12878:12930) га бажарган. Сутнинг физик ёғлилигини ҳисобга олган ҳолда (базис ёғлиликка ўтказиб ҳисоблагандан сўнг) ялпи соғиб олиш топшириғи 1-фермада 98,8% (7307:7392) га, 2-фермада 102,3% (13226:12930) га бажарилган.

Моллар бош сони ва сут соғиш даражасидаги ўзгаришларнинг (ҳақиқий кўрсаткичларнинг пландагисидан фарқининг) ялпи сут соғиб олиш планининг бажарилишига таъсирини аниқлаш учун кетма-кет ўрнига қўйиш усуллари қўлланилади (30 — 31-бетларга қаранг). Чорва моллари маҳсулдорлиги плани бажарилмаган ҳолларда унинг сабаблари ва плани бажариш учун мавжуд резервлар аниқланади. Сигирлар бош сони стабил бўлган тақдирда ялпи сут соғиб олишни: 1) сигирлардан ўртача йиллик сут соғиб олиш оширилганда ва 2) қисир сигирлар камайтирилганда ва улардан самарали фойдаланилганда кўпайтириш мумкин.

Сигирлардан самарали фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари маҳсулдорлик коэффициенти бўлиб, у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{\text{сф}} = \frac{K_{\text{д}}}{K_{\text{ф}}},$$

бунда: $K_{\text{сф}}$ — сигирлардан самарали фойдаланиш коэффициенти;
 $K_{\text{с}}$ — соғин сигирларнинг ўртача йиллик сони, бош;
 $K_{\text{б}}$ — боқувдаги сигирларнинг ўртача йиллик сони, бош.

0,83 коэффициенти сигирлар соғилмайдиган 60 кун, лактация даври эса 300 кун давом этганлиги сабабли ($300:360=0,83$) сигирлардан самарали фойдаланганликни кўрсатади.

Сигирларнинг маҳсулдорлигини ошириш ҳисобига ялпи сут соғиб олишни кўпайтириш резервларини аниқлаш учун уларни ўртача йиллик соғимга қараб группалаш методи қўлланилади:

Тартиб номери	Соғиладиган сут миқдорига қараб сигирлар группаси, кг	Сигир- лар сони	Ялпи соғим, п	Ҳар бир сигир- дан ҳақиқатда соғиб олинган ўртача йиллик сут, кг
1	2250 гача	110	1921	1746
2	2251 дан 2500 гача	145	3480	2400
3	2501 дан 2750 гача	110	2761	2510
4	2751 дан 3000 гача	113	3130	2770
5	3000 дан ортиқ	122	2708	3040
	Ж а м и	600	15000	2500

Соғиб олинган сут миқдорига қараб сигирларни группалаш ҳақидаги маълумотлар шуни кўрсатадигани, подадаги барча молларнинг 42,5% ини ташкил этадиган $\left(\frac{110 + 145 \cdot 100}{600}\right)$ биринчи ва иккинчи группадаги сигирлардан (255 бош) 36 % $\left(\frac{1921 + 3480}{15000} \cdot 100\right)$ ялпи сут соғиб олинган.

Сигирларнинг бу иккита группаси бўйича сут соғиб олиш умуман пода бўйича ўртача даражасига етказилганда (ҳар бир сигирдан 2500 кг) фермадаги ялпи соғим 899,0 ц, шу жумладан биринчи группадаги сигирлардан 754,0 ц $[(2500-1746) \cdot 110]$, иккинчи группадагилардан 145 ц $[(2500-2400) \cdot 145]$ кўпаяди.

Умуман ферма бўйича ўртача йиллик соғим бешинчи группадаги сигирлар маҳсулдорлиги (3040 кг гача) даражасига етказилганда ялпи сут етиштириш 3240 ц $(18240 \cdot 15000 \text{ ц})$ га кўпаяди.

* Ферма бўйича ўртача йиллик ялпи соғим 3040 кг бўлганда.

Курс иши бу бўлимининг иккинчи қисмида фермаларда (комплексда, хўжаликлараро корхонада) қўлланиладиган технология, меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашлар анализ қилинади.

Бунинг учун бевосита фермаларда чорва молларини боқиш усуллари ва уларни озиқлантириш типлари, айрим технологик процессларни (соғиш, озуқа тайёрлаш ва тарқатиш, гўнгни ташиб чиқариш, молларни суғориш, микроиклимни сақлаш кабиларни) ташкил этиш ишлари билан танишиб чиқиш керак. Ишларнинг механизациялашиш даражасини характерлайдиган маълумотлар келтирилади. Технологик карталарни ўрганиш ҳамда уларнинг қуйидаги асосий кўрсаткичлари ҳисоб-китоби методикасини келтириш лозим: айрим операциялар бўйича суткалик ва йиллик ишлар ҳажми, машина ва жиҳозларга бўлган талаб, айрим категориядаги ходимлар сони, меҳнат сарфлари ва эксплуатацион харажатлар миқдори, фермани қайта жиҳозлаш, янги технологияни жорий қилиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар миқдори, машиналар системалари ёки меҳнатни ташкил этиш. Технологик картани курс ишига илова қилиб топшириш лозим.

Агар хўжалик фермаларида турли хилдаги технология (чорва молларини боқиш усуллари, озиқлантириш типлари, механизациялаш даражаси ва ҳоказо) қўлланилса, улар қиёсий баҳоланади.

Бундай баҳо олиш учун зарур маълумотларни олиш мақсадида технологик карталардан фойдаланилади. Талаб қилинадиган кўрсаткичлар бўлмаганда, улар технологик карталар ишлаб чиқиш йўли билан ҳисоблаб чиқилиши лозим. Ишлаб чиқилган карталар курс ишига илова қилинади ёки бевосита текстга киритиб юборилади. Юқорида айтиб ўтилганидек, бундай асосий кўрсаткичларга меҳнат сарфининг йиллик тежами (киши-соат), бевосита ишлаб чиқариш харажатларини (бир бош қорамолга ва маҳсулот бирлигига ҳисоблаганда йиллик эксплуатацион харажатларни) қисқартириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, қўшимча капитал қўйилмаларни қоплаш муддати кабилар киради.

Худди шу бўлимда фермада меҳнатни ташкил этиш, меҳнат коллективларининг состави ва катта-кичиклиги, турли категориядаги ходимлар учун чорва молларига хизмат кўрсатишнинг қабул қилинган нормалари, улар орасидаги асосий вазифаларнинг тақсимланиши, меҳнат

жараёнларини рационализациялаш бўйича амалга ошириладиган тадбирлар, меҳнат ва дам олиш режими, хавфсизлик технологияси ва ёнғинга қарши профилактика тадбирлари, атроф-муҳитни муҳофаза қилишлар анализ қилинади.

Бўлим хулосасидан тармоқ (ферма)да қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш системаси, қўлланиладиган тариф ставкалари ва разрядлари, ишбай расценкалар, турли хил қўшимча тўловлар ва мукофотлашларни анализ қилиб бериш лозим. Ойлик иш ҳақи ҳисоблаш, шунингдек ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига кўра йил ёки давр якуни бўйича ҳисоб-китоблардан мисоллар келтириш керак (анализ ва ҳисоб-китоб методикаси 142—144-бетларда кўриб чиқилган).

III бўлимда курс иши бажарилаётган тармоқда меҳнат унумдорлигида эришилган даража, маҳсулот бирлигига қилинган озуқа сарфи, унинг таннарни, умуман хўжалик ва унинг айрим тармоқлари бўйича кейинги икки—уч йил мобайнида эришилган ишлаб чиқариш даражаси характерланади.

Умуман хўжалик бўйича бундай анализ учун зарур кўрсаткичлар йиллик ҳисоботларда (4, 6, 13- ва 16-формалар) бўлади.

Айрим фермалар, бригадалар, звеноларнинг ишларини баҳолаш учун бошланғич маълумотлар бошланғич ва бухгалтерия учётларидан олинади.

Сут қорамолчилигида меҳнат унумдорлиги даражасини характерлайдиган кўрсаткичлар динамикасини кўриб чиқамиз (4-жадвал).

4-жадвал. Сут қорамолчилигида меҳнат унумдорлиги динамикаси

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ўтган йили	Ҳисобот йили
Ҳар бир ишловчига ҳисоблаганда маҳсулот (сут + насл) етиштириш, сўм	5100	5300	7500
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	103,9	147,0
Бевосита харажатларнинг 1 киши-соатига ҳисоблаганда маҳсулот етиштириш, сўм	2,70	2,80	3,93
1 ц сут учун қилинган бевосита меҳнат сарфлари, киши-соат	4,5	4,2	2,7
Бу ҳам, базис йилига нисбатан % ҳисобида	100,0	93,3	60,0

4-жадвал маълумотлари анализи шуни кўрсатадики, фермада маҳсулот етиштириш ўртача йиллик ҳар бир ходимга ҳисоблаганда 47,0% га; бир киши-соатга ҳисоблаганда 45,5% га кўпайган.

1 ц сут учун қилинган бевосита меҳнат сарфлари худди шу даврда 40,0% ($\frac{2,7 \cdot 100}{4,5}$) га камайган. Ҳисобот йили учун айрим фермалар бўйича ҳам худди шундай анализ ўтказилади. Анализ жараёнида ҳақиқий кўрсаткичларнинг пландагидан фарқ қилиш сабаблари, фермалар бўйича меҳнат унумдорлиги даражасидаги фарқлар аниқланади.

Хўжалик бўйича сут таннархи ва уч йил ичида уни етиштириш учун қилинган озуқа сарфлари ҳақидаги маълумотлар 5-жадвалда келтирилган. Харажатларда меҳнатга тўланган ҳақ ва озуқа қийматининг салмоғи ҳам кўрсатилган.

5-жадвал. Сут таннархи ва уни етиштириш учун қилинган озуқа сарфлари

Кўрсаткичлар	Базис йили	Ҳисобот йили	Ҳисобот йилида базис йилига нисбатан % ҳисобида
1 ц сутнинг таннархи, сўм	20,50	18,50	90,2
Шу жумладан:			
меҳнатга ҳақ тўлаш, сўм	6,58	6,00	91,2
озуқа сарфи, сўм	6,70	6,50	97,0
1 ц сут учун озуқа сарфи, ц (озуқа бирлиги)	1,3	1,2	92,3
Район хўжаликлари бўйича ўртача			
1 ц сутнинг таннархи, сўм	21,50	19,50	90,7

5-жадвалдан кўриниб турибдики, ҳисобот даврида хўжаликда сутнинг таннархи 20 сўм 50 тийиндан 18 сўм 50 тийинга ёки 9,8% (18,50:20,50) га пасайган. Бунда меҳнатга тўланган ҳақнинг жами харажатдаги салмоғи 31,7% (6,5:20,5·100) дан 32,4% (6,0:18,5·100) гача ошган.

Бизнинг мисолимизда 1 ц сут учун қилинган озуқа сарфи 1,3 дан 1,2 озуқа бирлигига, уларнинг харажатлардаги қиймати эса 6 сўм 70 тийиндан 6 сўм 50 тийинга камайган. Аммо харажатларнинг умумий суммасида озуқа учун қилинган сарфлар салмоғи 32,7% (6,70:20,50·100) дан 35,1% (6,50:18,50·100) га кўпайган.

5-жадвалда келтирилган маълумотлар таққосланганда, хўжаликда сут етиштириш учун қилинган хара-

жатлар даражаси умуман район хўжаликлари бўйича ўртача кўрсаткичдан бирмунча пастлиги кўриниб турибди.

Айрим фермалар бўйича сутнинг таннарх даражасини харажатларнинг айрим элементлари бўйича (меҳнатга ҳақ тўлаш, озуқа қиймати) ҳисобот йилида пландаги ва ҳақиқий харажатларни таққослаш йўли билан баҳолаш, харажатларнинг ҳар бир тури бўйича фарқларнинг кўп-озлигини аниқлаш лозим. Кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикаси китобнинг 30 — 31-бетларида келтирилган. Курс иши текстида фақат бир ферма бўйича кўрсаткичлар келтирилиши ва улар анализ қилиниши мумкин.

Бошланғич маълумотлар йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари ва бухгалтерия учётидан олинади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигининг натижавий кўрсаткичи тармоқ рентабеллигидир. Бу кўрсаткичларни аналитик жадвалда группалаш мумкин (6-жадвал).

6-жадвал Сут етиштириш рентабеллиги ҳисоб-китоби

Йил	Сутни реализация қилишдан тушган пул, минг сўм	Реализация қилинган сутнинг тўла таннархи, минг сўм	Сутни реализация қилишдан олинган натижа, минг сўм		Рентабеллик даражаси, %
			фойда	зарар	
Базис йили	248,2	233,5	14,7	—	6,3
Ўтган йили	349,5	290,3	59,2	—	20,4
Район бўйича ўртача	×	×	×	×	17,0

Ҳисоб-китоблар учун зарур бошланғич маълумотлар йиллик ҳисоботларда (4-форма) бўлади.

Курс иши текстида 6-жадвал кўрсаткичлари ҳисоб-китоби методикаси, сутнинг харид нархи ва хўжалик томонидан амалдаги ГОСТларга биноан унинг сифати учун олиннадиган қўшимча ҳақлар кўриб чиқилади.

Бизнинг мисолимизда хўжаликда сут етиштириш рентабелли ҳисобланади. Аммо рентабеллик даражаси нисбатан паст бўлиб, у ҳисобот йилида 20% (59,2:290,3·100) ни ташкил этди. Район хўжаликлари бўйича ўртача бундай кўрсаткичлар ҳам паст — бор-йўғи 17,0%. Сутни реализация қилишдан хўжалик базис йилида 14,7 минг сўм (248,2 минг сўм — 233,5 минг сўм), ҳисобот йилида 59,2 минг сўм (349,5 минг сўм — 290,3 минг сўм) фойда олган.

III бўлимнинг хулоса қисмида меҳнат унумдорлиги ва тармоқ рентабеллиги даражасининг кўриб чиқилган

кўрсаткичлари бошқа тармоқларнинг худди шундай кўрсаткичлари билан таққосланади.

IV бўлимда чорва моллари бош сони, уларнинг маҳсулдорлиги, келгуси уч-беш йил ичида ялпи маҳсулот етиштириш ва уни давлатга сотишларни характерлайдиган ҳисоб-китоб (план) кўрсаткичлари кўриб чиқилади; бундай ҳисоб-китоблар методикаси қисқача баён қилинади.

Ялпи маҳсулот етиштириш ва уни давлатга сотишни янада кўпайтириш, унинг сифатини яхшилашнинг хўжаликда мавжуд бўлган резервлари, шунингдек тармоқ иқтисодий самарадорлигини оширишнинг асосий омиллари кўрсатилади.

Беш йиллик ва йилларга бўлинган ҳолда тузилган бошқа перспектив планларда чорва моллари бош сони йиллик пода оборотини тузиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Бу кўрсаткич озуқа етиштириш ва хоналар мавжудлиги билан ўзаро алоқада бўлиши керак.

Моллар ва паррандаларнинг маҳсулдорлиги хўжаликда ва зонадаги илғор совхоз ва колхозларда бу соҳада эришилган даражага қараб, чорва молларини сақлаш ва боқиш шароитларини яхшилаш, наслчилик ишларини такомиллаштириш, чорва молларининг бирмунча юқори маҳсулдор зотларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш натижасида уларнинг мумкин даражада кўпайтирилишига қараб йиллар бўйича планлаштирилади.

Йиллар бўйича ялпи маҳсулот етиштиришнинг кутиладиган миқдори чорва молларининг ўртача йиллик бош сонини ҳар бир бошдан олинадиган ўртача маҳсулот миқдorigа кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Курс ишининг бу бўлимида ишлаб чиқаришни хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси асосида ихтисослаштириш планларини; озуқа базасини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўллари, ўзи ишлаб чиқариши ҳисобига молларини барча турдаги озуқалар билан янада тўлароқ таъминлашларини кўриб чиқишга алоҳида аҳамият берилади.

Хулоса ва таклифларда хўжаликда тармоқни ривожлантириш даражаси, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари баҳоланади; хўжаликда мавжуд бўлган фойдаланилмаган резервлар ва ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, уни давлатга сотиш, сифатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таннархини пасайтириш ва тармоқ рентабеллик даражасини ошириш йўллари кўрсатилади.

ХІІ тема

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИҚ МАҲСУЛОТЛАРИ ТАННАРХИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

1-§. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА ИШЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархи — бу хўжаликда маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган пул инфодасидаги харажатлардир. У совхоз ва колхозлар, хўжаликлараро корхона ва бирлашмалар, паррандачилик фабрикалари ишларининг самарадорлигини характерлайдиган муҳим иқтисодий кўрсаткич ҳисобланади.

Маҳсулот таннархи даражаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини — фойда ва зарарни, иқтисодий самарадорлигини белгилаб беради.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ва тўла ёки коммерция таннархи, шунингдек пландаги ва ҳисобот ёки ҳақиқий таннархи бўлади (24 — 25-бетларга қаранг). Маҳсулот таннархини ҳосил қиладиган барча харажатлар қуйидаги тўртта гурпуага бўлинади: 1) меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; 2) материаллар — уруғлик, озуқа, ўғит ва бошқа оборот маблағлари сарфи; 3) ишлаб чиқаришдаги асосий восита (машиналар, жиҳозлар, қурлишлар ва ҳоказо)ларнинг ҳар йиллик эскириши миқдоридаги (амортизацион суммадаги) харажатлари ва 4) қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар (маъмурий-хўжалик ҳамда ишлаб чиқаришни бошқариш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар).

Ишлаб чиқариш жараёнида харажатлар ролига қараб асосий, умум ишлаб чиқариш (тармоқ) ва умумхўжалик харажатларига бўлинади. Асосий харажатлар уларнинг таннархга киритилиши усулига кўра маълум бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бевосита ҳамда икки ёки ундан ортиқ турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган тақсимланадиган харажатларга бўлинади.

Планли таннархни ҳисоблашда ҳам, ҳисобот бўйича таннархни ҳисоблашда ҳам харажатларни уларнинг иқтисодий аҳамиятга қараб группалаш. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархини планлаштириш, учётга олиш ва калькуляция қилишга доир Асосий низом (1969 й.)

асосида амалга оширилади. Бу ҳужжатда харажатлар ҳисоб-китоби ва ўқётининг умумий принциплари, уларнинг турларига ва ҳамма совхозлар ва колхозлар учун мажбурий бўлган модда ёки элементларга кўра классификацияси кўрсатиб берилган.

Калькуляция объектлари ва калькуляция бирликлари ҳам ҳужжатда белгилаб берилган. Калькуляция объектлари — қишлоқ хўжалик экинлари, уларнинг группалари, моллар тури (уларнинг ёш ва жинс группалари) рўйхати бўлиб, бу рўйхат асосида ишлаб чиқариш харажатлари планлаштирилади ва ўқётга олинади. Калькуляция бирлик деганда маҳсулотнинг таннархи ҳисобланадиган конкрет тури тушунилади.

Меҳнат сарфини планлаштириш ва ўқётга олиш ҳам пул ифодасида (сўмларда), ҳам киши-соат ва киши-кунларда амалга оширилади.

Харажатлар структураси, яъни айрим харажат моддаларининг уларнинг умумий суммасига бўлган процентлардаги нисбати маҳсулот таннархи даражасини баҳолаш ва анализ қилиш учун муҳим кўрсаткичдир. У ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун белгиланган планли харажатлар харажатлар лимити дейилади. Улар ишлаб чиқариш бўлинмаларига (трактор-далачилик бригадасига, механизациялашган звенога, чорвачилик фермасига ва ҳоказо) берилган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларда қабул қилинган типовой номенклатураларига кўра алоҳида моддалар бўйича кўрсатилади. Бу харажатларнинг кўп-камлиги қишлоқ хўжалик экинларидан олинishi лозим бўлган пландаги ҳосилдорлик ва чорва моллари маҳсулдорлигидан, йиллик ишлар ҳажмидан, ишлаб чиқариш нормалари (хизмат кўрсатиш нормалари) ва тариф ставкаларидан, уруғ сепиш ва молларни озиклантириш нормаларидан, хўжаликда қабул қилинган бошқа нормативлардан келиб чиқиб технологик карталарда ҳисоблаб чиқилади.

Умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари айрим моддалар бўйича худди асосий харажатлардагидек ҳисобланади. Маҳсулот турларига қараб улар бевосита харажатлардаги иш (меҳнат) ҳақи суммасига, ҳисобланган амортизацияга ва қишлоқ хўжалик техникасини жорий ремонт қилиш харажатларига пропорционал тақсимланади.

Қишлоқ хўжалик экинлари ва моллари тури (уларнинг группалари) бўйича харажатларнинг умумий сум-

маси барча асосий харажатларни (сўмларда) ҳамда умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатларининг тегишли ҳиссасини жамлаш йўли билан аниқланади. Маҳсулот бирлиги таннархини белгилаш учун харажатларнинг умумий суммаси (сўмларда) ялпи маҳсулот ҳажмига (ц, дона) тақсимланади. Агар у ёки бу экин чорва молларидан бир хил эмас, балки икки ва ундан ортиқ турдаги бир-бирига боғлиқ маҳсулотлар (ғаллачилик хўжалигида — ғалла ва похол, зиғирчиликда — уруғ ва тола, қўйчиликда жун ва қўшимча вазн ва ҳоказо) олинса, бундай маҳсулот таннархини ҳисоблашда харажатларнинг умумий суммаси олдиндан шартли коэффициентлар бўйича ёки маҳсулотнинг реализация нархи умумий қийматида айрим турдаги бир-бирига боғлиқ маҳсулотнинг салмоғи бўйича тақсимланади (6-иловага қаранг).

Маҳсулот таннархининг планли ва ҳисобот кўрсаткичларини таққослаш қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг, уларнинг айрим ишлаб чиқариш бўлинмаларининг иқтисодий натижаларини баҳолаш: ишлаб чиқариш харажатлари бўйича тежам ёки ортиқча харажатни, соф даромад (фойда)нинг кўп-камлигини, ишлаб чиқариш рентабеллиги даражасини белгилаш имконини беради. Бу кўрсаткичларнинг мазмунини ва ҳисоб-китоб қилиш методикаси юқорида кўриб ўтилган (китобнинг 26-бетига қаранг).

Хўжаликда олинган у ёки бу маҳсулотнинг таннархи даражасини баҳолаш учун бу кўрсаткич бошқа совхоз ва колхозлардаги худди шундай кўрсаткичлар билан, район бўйича умумий кўрсаткичлар билан, шунингдек бу маҳсулотнинг реализация нархлари билан таққосланади. Маҳсулот бирлиги таннархининг унга белгиланган нархдан ошиб кетиши бу маҳсулотни ишлаб чиқаришдан зарар кўрилишини билдиради, чунки бундай ҳолда уни реализация қилиш хўжаликдаги ишлаб чиқариш харажатларини қопламайди.

Харажатларни камайтириш ва ҳақиқий таннархнинг пландагидан ёки ҳисобот ва ундан олдинги йиллардаги ҳақиқий таннархидан фарқ қилиш сабабларини аниқлаш учун бу умумлаштирилган кўрсаткични харажатларнинг таркибий элементларига бўлиб юбориш методи қўлланилади. Ишлаб чиқариш харажатларидан тежалган сумма ва маҳсулот таннархини пасайтириш проценти хўжаликда маҳсулот ишлаб чиқариш даражасини харак-

терлайдиган натижа кўрсаткичлари тарзида ҳисоблаб чиқилади (1-жадвал).

1-жадвал. Ҳисобот йилида хўжалик бўйича тежалган (орғиқча сарфланган) ишлаб чиқариш харажатлари суммаси ҳисоб-кигоби

Маҳсулот тури	Ялли маҳсулот ҳажми (ҳақиқий), ц	Маҳсулотнинг планли таннари, 1 ц учун сўм	Ҳақиқий олинган маҳсулотга қилиниши лозим бўлган планли харажатлар, минг сўм	Учёт маълумотларига кўра ҳақиқий харажатлар, минг сўм	Тежам (+), ортиқча харажат (-), минг сўм
Ғалла	40 000	2	280	200	+ 80
Картошка	20 000	5	100	105	- 5
Сут ва ҳоказо	20 000	20	400	360	+ 40
Жами	×	×	780	665	+ 115,0

Бизнинг мисолимизда маҳсулотнинг уч тури бўйича ҳисобот йилида тежалган ишлаб чиқариш харажатлари суммаси 115,0 (780—665) минг сўмни ташкил этган. Бунда картошка бўйича 5,0 минг сўм [(20000 ц · 5 сўм) — 105000] сўм ортиқча сарфланган.

Хўжалиkning айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича ҳам тежалган (ортиқча сарфланган) ишлаб чиқариш харажатлари худди шундай аниқланади.

Маҳсулот таннархининг пасайганлик проценти ҳисоб-китоби методикаси 26-бетда келтирилган.

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикасини деҳқончилик тармоқлари мисолида кўриб чиқамиз. Чорвачилик маҳсулотлари таннархи бўйича курс иши ҳам худди шундай мазмунга эга бўлади. Деҳқончилик (чорвачилик) маҳсулотлари таннархи калькуляцияси ва ёрдамчи ишлаб чиқаришнинг иш бирлиги (автотранспортда юк ташиш тонна-километри, трактор ишларининг шартли эталон гектари ва ҳоказо) ҳам курс ишининг мустақил темаси бўла олади.

2-§. ДЕҲҚОНЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ ТАННАРХИНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишининг мақсади — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш харажатлари даражасини, айрим тармоқлар бўйича уларнинг состави ва структурасини характерлай-

диган планли ва ҳисобот кўрсаткичларининг ҳисоб-китоб ва анализ қилиш методикасини ўзлаштириш; маҳсулот таннархини пасайтириш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларини аниқлашдир.

Ишнинг тахминий плани

Кириш.

I. Хўжаликнинг қисқача ташкилий-иқтисодий хара-
теристикаси.

II. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш хара-
жатлари состави ва структураси кўрсаткичларини ҳисоб-
китоб ва анализ қилиш.

III. Деҳқончилик маҳсулоти таннархини пасайтириш
ва рентабеллик даражасини ошириш йўллари.

Хулоса ва таклифлар

Ишни бажариш методикаси. Курс ишини хўжалик-
нинг айрим ишлаб чиқариш бирликлари — бригадалар,
механизациялашган звенолар, отрядлар бўйича тегишли
кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ва анализ қилган ҳолда
умуман хўжалик (совхоз, колхоз, хўжаликлараро корхо-
на) бўйича бажариш мақсадга мувофиқдир.

Кириш қисмида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва
ишлар таннархини пасайтиришнинг, харажатларни те-
жашнинг аҳамияти қайд қилинади. Хўжалик бўйича иш-
лаб чиқариш харажатларининг 1% тежалишини таъмин-
лайдиган йиллик тежам суммасини келтириш зарур.
Партия ва ҳукуматимиз томонидан қишлоқ хўжалигида
иқтисодий тежашни амалга ошириш, энг кам меҳнат ва
моддий-пул сарфлаган ҳолда ялпи маҳсулот ишлаб чи-
қаришни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш соҳа-
сида қўйилган асосий вазифалар; ишнинг мақсади, унинг
асосий масалалари, курс иши қайси хўжалик мисолида
бажарилаётган бўлса, шу хўжаликнинг номи кўрсати-
лади.

I бўлимда хўжалик ҳақидаги умумий маълумотлар
кейинги икки-уч йиллик асосий иқтисодий кўрсаткичла-
ри билан бир қаторда деҳқончилик тармоқларини ривож-
лантириш ҳақидаги (экин майдонлари, ҳосилдорлик, ял-
пи ҳосил, техника билан таъминланганлик, ишларнинг
механизациялаштирилганлик даражаси, меҳнат унум-
дорлиги, хўжаликдаги ялпи ва товар маҳсулоти умумий
ҳажмдаги деҳқончилик маҳсулотларининг салмоғи ва
шу кабилар ҳақидаги) маълумотлар келтирилади.

II бўлимда энг аввало ишлаб чиқариш харажатлари,
қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати ва таннархи ту-

шунчалари; деҳқончилик маҳсулотлари таннархини аниқлашда харажатлар классификацияси, айрим турдаги харажатларнинг ҳисоб-китоб методикаси кўриб чиқилади.

Сўнгра асосий турдаги деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш харажатлари даражасини (кейинги икки-уч йил учун динамик тарзда) ҳаётлашдириган кўрсаткичлар келтирилади. Ҳисобот йилидаги ҳақиқий маълумотлар пландагилари билан, шунингдек зонадаги илғор хўжаликларда худди шундай маҳсулот етиштириш харажатлари даражаси билан, район бўйича ўртача кўрсаткичлар билан таққосланади. Аналитик жадвалнинг тахминий формасини келтирамиз (2-жадвал).

2-жадвал. Деҳқончилик маҳсулотлари таннархи динамикаси
(1 ц учун сўм)

Маҳсулот	Базис йили	Ўтган йили	Ҳисобот йили	
			планда	ҳақиқат- да
Кузги ғалла	5,2	4,6	4,4	3,51
Баҳори ғалла ва дуккакли дон	6,4	5,8	5,4	4,47
Картошка	5,4	5,2	5,1	6,50
Ва ҳоказо				

Бошланғич маълумотларни хўжаликнинг йиллик ҳисоботларидан («12-Деҳқончиликда маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг таннархи» формаси) ва йиллик ишлаб чиқариш-молия планидан («Ишлаб чиқариш программаси ва деҳқончилик маҳсулотлари таннархи калькуляцияси», «Ўруғликларга бўлган талаб ва уларнинг қиймати», «Ўғитларни жамғариш ва далага сепиш» каби жадваллардан) олиш лозим.

2-жадвал маълумотлари ғалла таннархини бирмунча пасайтиришга, яъни кузги ғалла бўйича базис йилидаги 5 сўм 20 тийиндан ҳисобот йилида 3 сўм 51 тийинга, баҳори ғалла ва дуккакли дон бўйича тегишли равишда 6 сўм 40 тийиндан 4 сўм 47 тийинга туширишга эришилганлигини кўрсатади. Бу давр картошка таннархи 5 сўм 40 тийиндан 6 сўм 50 тийинга ошган.

Ҳисобот йилида бир центнер ғалланинг ҳақиқий таннархи пландагидан (кузги ғалла бўйича 89 тийин, баҳори ғалла бўйича 93 тийинга) паст бўлган.

Айрим экинлар бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари даражасини баҳолаш учун базис ва ўтган

йилги даражага нисбатан ҳисобот йилида маҳсулот таннархи кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқиш ёки таннархнинг пасайиш процентини аниқлаш лозим (32-бетга қаранг). Курс иши текстида кўрсаткичлар анализини бериш лозим (3-жадвал).

3-жадвал. Ҳисобот йилида хўжалик бўйича деҳқончилик маҳсулотлари таннархи кўрсаткичлари

Экин, маҳсулот тури	Ҳисобот йили ҳақиқатда			1 ц маҳсу- лотнинг тан- нархи, сўм		Ҳисобот йили- да ялпи маҳсу- лот ҳосили (минг сўм)		Ҳисобот йили- даги таннарх даражаси, %	
	ялпи маҳсу- лот, ц	таннархи		базис йили- да	ўтган йили	базис йили таннар- хи бў- йича	ўтган йилги таннар- хи бў- йича	базис йилида- ги дара- жага нисба- тан	ўтган йилги дара- жага нисба- тан
		1 ц ни- ки, сўм	ҳамма маҳсу- лотни- ки, минг сўм						
Картош- ка Ва ҳоқа- зо	20000	5,10	102,0	5,4	5,2	108,0	104,0	94,4	98,1

Бизнинг мисолимизда ҳисобот йилида хўжалик бўйича картошканинг таннархи даражаси: базис йилидаги даражага нисбатан 94,4% ($102000:108000$), ўтган йилги даражага нисбатан эса 98,1% ($102000:104000$)ни ташкил этган.

Айрим экинлар бўйича ҳақиқий таннархнинг пландагисидан фарқ қилишига олиб келган омилларни аниқлаш учун занжирли ўрин алмаштириш (цепная подстановка) методи қўлланилади. Анализ методикаси картошка мисолида кўрсатилган (4-жадвал).

4-жадвал маълумотлари ҳақиқий таннархнинг пландагисидан умумий фарқи 1 сўм 40 тийин (6,50—5,10) эканлигини кўрсатиб турибди. 1 ц картошканинг пландаги таннархи (5 сўм 10 тийин) пландаги харажат қилиниб, ҳақиқатда олинган ҳосилдорлик таннархига [5 сўм 95 тийин ($1071:180$ ц га)] таққосланганда ҳосилдорлик ҳисобига вужудга келган фарқнинг катта-кичиклиги аниқланади. Айни пайтда ҳосилдорлик планининг 30 ц (210—180)га бажарилмай қолишига бир центнер картошка таннархининг 85 тийинга (5 сўм 95 тийин — 5 сўм 10 тийин) ошганлиги сабаб бўлган. Ҳар гектар экинга қилинган ҳақиқий харажатларнинг бирмунча юқори (пландаги 1071 сўм ўрнига 1170 сўм) бўлганлиги ҳисобига картошка таннархи 55 тийинга (6 сўм 50 тийин — 5 сўм 95 тийин) ошган.

4 - ж а д в а л. Ҳисобот йилида 1 гектар экин майдонига қилинган харажатлар ва ҳосилдорлик даражасининг маҳсулот таннархига таъсири ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Экин	
	Картошка	ва бошқалар
1 гектарга қилинган харажатлар, сўм: планда	1071	
ҳақиқатда	1170	
Ҳосилдорлик, ц:		
планда	210	
ҳақиқатда	180	
1 ц нинг таннархи, сўм:		
пландагича харажат қилиниб,		
пландагича ҳосил олинганда	5,10	
пландагича харажат қилиниб,		
олинган ҳақиқий ҳосилдорликда	5,95	
ҳақиқатда қилинган харажат ва		
ҳақиқатда олинган ҳосилдорликда	6,50	
Ҳақиқий ҳосилдорликнинг пландагидан		
фарқ қилиши—ҳаммаси, сўм	1,40	
шу жумладан:		
ҳосилдорлик ҳисобига	0,85	
1 гектарга қилинган харажат ҳисобига	0,55	

Натижада умумий фарқ 1 сўм 40 тийинни (85 тийин + 61 тийин, ёки 6 сўм 50 тийин—5 сўм 95 тийин) ташкил этган.

Бошқа қишлоқ хўжалик экинлари бўйича ҳам худди шундай анализ қилиш лозим. Бунда таннарх кўрсаткичининг таркибий элементларга бўлиш методидан фойдаланиб, у ёки бу модда бўйича ҳар гектар экин майдонига бирмунча юқори харажат қилинганлигининг сабабини аниқлаш лозим. Бундай ҳисоб-китоблар учун тахминан қуйидаги формадаги аналитик жадвал тузилади (5-жадвал).

5-жадвал харажатлар состави билан бир қаторда уларнинг структураси, яъни ҳар гектар картошка экиш учун қилинган умумий харажатлар суммасига нисбатан айрим моддаларнинг салмоғи ҳам ҳисоблаб чиқилган. Ҳисобот йилидаги ҳақиқий харажатлар пландагилари билан таққослаб кўрсатилган, айрим харажат элементлари бўйича фарқларининг кўп-озлиги ҳам аниқланган.

5-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ҳисобот йилида қилинган ҳақиқий харажатлар бир гектар экин майдонига ҳисоблаганда пландагидан 99 сўмга (1170 сўм — 1071 сўм), шу жумладан айрим харажат модда-

5- жадвал. Картошка етиштириш учун қилинган харажатлар састаи ва структураси кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили				
			суммаси			% ҳисобида	
			планда	ҳақиқатда	пландан фарқ қилиши, (+, -)	планга нисбатан	ўтган йилга нисбатан
1 га учун қилинган харажатлар, сўм:							
қўшимча ҳисоблашлар билан бирга иш ҳақи	320	30,8	325	340	+15	104,6	106,2
уруғлик	170	16,3	180	184	+4	102,2	108,2
ўғитлар	60	5,6	70	60	-10	85,7	100,0
нефть маҳсулотлари	20	2,0	18	24	+6	133,3	120,0
автотранспорт	65	6,2	69	60	-9	87,0	92,3
амортизация	20	2,0	24	22	-2	91,6	110,0
жорий ремонт	18	1,7	20	28	+8	140,0	155,5
бошқа асосий харажатлар	207	20,0	215	285	+70	132,5	137,7
умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари	160	15,4	150	167	+17	111,3	104,3
Ҳамма харажатлар	1040	100,0	1071	1170	+99	109,2	112,5
Ҳосилдорлик, ц	200	X	210	180	-30	85,7	90,0
1 ц нинг таинархи, сўм	5,20	X	5,10	6,50	+1,40	127,4	125,0

лари бўйича, масалан, иш ҳақи бўйича 15 (340—325) сўмга, уруғлик бўйича 4 (184—180) сўмга, жорий ремонт харажатлари бўйича 8 (28—20) сўмга ошиб кетган. Бошқа асосий харажатлар бўйича моддий-пул маблағлари айниқса кўп миқдорда ортиқча сарфланган бўлиб, у 70 (285—215) сўмни, шунингдек умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари 17 сўмни ташкил этган. Бундай фарқлар сабаби бошланғич ва бухгалтерия учёти, технологик карталар ва бригадаларнинг ҳар ойлик ишлаб чиқариш ҳисоботларидаги тегишли маълумотлар анализ қилинаётганда аниқланади. Бригадалар бўйича аналитик жадвал формаси худди айрим экинлар бўйича тузилган жадвалдек кўринишга эга (4-жадвалга қаранг).

Курс иши. текстида кўрсаткичлар анализ қилинади.

III бўлимда хўжаликда экиладиган экинлардан маҳсулот етиштириш учун қилинадиган меҳнат ва моддий пул маблағлари сарфини камайтиришнинг, деҳқончилик тармоқлари рентабеллигини оширишнинг асосий омил ва резервлари келтирилади.

Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини ошириш ва ҳар гектар экин майдонига қилинадиган харажатларни камайтириш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий резервларидан ҳисобланади. Курс ишида зарур ҳисоб-китоблар қилинади ва улар асослаб берилади. Картошка мисолида бригадалар бўйича маҳсулот таннархини пасайтириш резервларининг ҳисоб-китобини келтирамиз (6-жадвал).

6-жадвал. Бригадалар бўйича картошка таннархини пасайтириш резервлари ҳисоб-китоби

Бригада	Ҳақиқий ҳосилдорлик, ц	1 гектарга қилинган ҳақиқий харажатлар, сўм	1 ц нинг таннархи		
			ҳисобот йилида ҳақиқатда, сўм	2-бригаданинг ҳосилдорлиги ва ҳисобот йилида бир гектарга қилинган ҳақиқий харажатлар даражаси	2-бригадада 1 гектарга қилинган харажатлар ва ҳисобот йилида олинган ҳақиқий ҳосилдорлик
1-бригада	190	1263	6,64	6,07	5,61
2-бригада	208	1067	5,13	5,13	5,13
3-бригада	170	1380	8,11	6,63	6,27

6-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, 1-ва 3-бригадаларда ҳосилдорликни 2-бригададаги ҳосилдорлик даражасига, яъни 208 ц га етказиш бир центнер картошка қийматини (худди аввалгича харажат қилиб) 1-бригадада 6 сўм 64 тийиндан 6 сўм 07 тийинга, 3-бригадада 1 сўм 48 тийинга (8 с 11 т — 6 с 63 т) камайтиришни таъминлайди.

Агар бу бригадаларда бир гектар экин майдонига (ҳосилдорлик аввалгидек бўлганда) қилинган харажатлар 2-бригададаги даражага (1067 сўм) тенг бўлганда 1 центнер картошканинг таннархи 1-бригадада 5 сўм 61 тийингача (1067 сўм : 190 ц), 3-бригадада 6 сўм 27 тийингача (1067 сўм : 170) камаяди. Бошқа қишлоқ хўжалик экинлари бўйича ҳам худди шундай ҳисоб-китоб қилинади.

Кўпгина ҳолларда маҳсулот таннархини пасайтиришнинг мавжуд резервларини аниқлашда умуман хўжалик

бўйича у ёки бу экин турига доир эришилган даража ва унга қилинган харажатлар, шунингдек зонадаги илғор хўжаликларнинг кўрсаткичлари мисол қилиб олинади. Курс ишининг учинчи бўлимида ҳисобот йилида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган деҳқончилик маҳсулотлари ҳажмига планли харажат қилинганда айрим қишлоқ хўжалик экинлари бўйича қилинган ишлаб чиқариш харажатларидан тежалиши мумкин бўлган суммани ҳисоблаб чиқиш зарур (190- бетдаги 1- жадвалга қаранг).

Курс ишида ишларни комплекс механизациялашни, техник асосланган ишлаб чиқариш нормаларини, НОТ га доир тадбирларни жорий қилиш моддий-пул маблағларини тежаб-тергаб сарфлаш ҳисобига айрим экинлар бўйича харажатларни тежашнинг конкрет йўллари ҳам кўриб чиқиш лозим. Сўнгра деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш рентабеллигининг даражаси (кейинги икки-уч йил учун) келтирилади, у умуман хўжалик бўйича рентабеллик даражаси билан, қўшни хўжаликларнинг тегишли кўрсаткичлари билан таққосланади. Кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоб методикаси 33—34- бетларда кўриб чиқилган. Аналитик жадвал формасини келтирамиз (7- жадвал).

7- ж а д в а л. Деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси кўрсаткичлари ҳисоб-китоби

Экинлар, тармоқлар	Утган йили				Ҳисобот йили			
	маҳсулотни реализация қилинган пул, минг сўм	реализация қилинган маҳсулот таънарихи, минг сўм	маҳсулотни реализация қилинган олинган натижа, фойда (+), зарар (—)	рентабеллик даражаси, %	маҳсулотни реализация қилинган пул, минг сўм	реализация қилинган маҳсулот таънарихи, минг сўм	маҳсулотни реализация қилинган олинган натижа, фойда (+), зарар (—)	рентабеллик даражаси, %
Дон экинлари	210	120	+90	75,0	240	125	+115	92,0
Картошка	120	110	+10	9,1	110	126	—16	Зарарли
Ва ҳоказо								
Деҳқончилик, ҳаммаси	670	420	+250	59,5	760	480	+280	58,3
Чорвачилик, ҳаммаси	580	440	+140	31,8	640	470	+170	36,2
Хўжалик бўйича ж а м и	1250	850	+400	47,1	1400	950	+450	47,3

Курс иши текстида кўрсаткичларни анализ қилинг ва баҳоланг, тармоқ рентабеллиги даражасига таъсир қиладиган асосий омилларни — таннарх, сифат, маҳсулотни реализация қилишнинг муддати ва нархи кабиларни кўриб чиқинг.

Бизнинг мисолимизда деҳқончилик бўйича рентабеллик даражаси: ўтган йили — $59,5\% \left(\frac{250 \cdot 100}{420} \right)$, ҳисобот йилида — $58,3\% \left(\frac{280 \cdot 100}{480} \right)$ ни ташкил этган, яъни $1,2\%$ пасайган. Дончилик хўжалигининг рентабеллик даражаси ўтган йили 75% ни, ҳисобот йилида 92% ни ташкил этди. Картошка етиштиришдан ҳисобот йилида зарар кўрилган (зарар суммаси 16 минг сўм). Барча товар бўладиган қишлоқ хўжалик экинлари бўйича ҳам худди шундай кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқиши лозим. Зарур бошлангич маълумотлар йиллик ҳисоботларда бор (2- ва 4- формалар).

Деҳқончиликдаги рентабеллик кўрсаткичлари чорвачиликдаги ва умуман хўжаликдаги худди шундай кўрсаткичлар билан таққосланади. Бу кўрсаткичлар анализ қилинаётганда деҳқончилик тармоқларидаги рентабеллик даражасига маҳсулот сифатининг, унинг оширилган нархларда пландан ортиқча сотилишининг таъсирига алоҳида эътибор бериш, айрим экинлар бўйича аниқ ҳисоб-китобларни келтириш лозим.

Курс ишининг хулоса ва таклифлар қисмида деҳқончилик маҳсулотлар таннархи даражасига, моддий-пул ва меҳнат сарфларини пасайтириш, ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш ҳажмини кўпайтириш, деҳқончилик тармоқлари рентабеллигини ошириш кабиларга баҳо берилади.

ХІІІ тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИДА ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ

1-§. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БЎЛИНМАЛАРИ ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ ФАОЛИЯТИНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА ПЛАНЛАШТИРИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ СИСТЕМАСИ

Хўжалик ҳисоби деганда социалистик корхоналар хўжаликларни планли юритишнинг шундай методи тушуниладики, унда бу хўжаликлар маҳсулот сотишдан олинган ўз даромадлари билан барча харажатларини

қоплайдилар, ундан ташқари фойда оладилар. Хўжалик ҳисоби ишлаб чиқаришга қилинган харажатларни (пул формасида) унинг пировард натижалари билан доимий равишда тенглаштириб (ўлчаб) боришни тақозо қилади. Шунинг учун хўжалик ҳисоби корхона коллективларининг энг яхши иқтисодий натижаларга эришишдан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишдан моддий манфаатдорликларини ошириш вазифарига тўлиқ жавоб беради.

Хўжалик ҳисоби таннарх, баҳо, фойда, кредит каби иқтисодий ричаглардан ишлаб чиқаришни бошқаришда кенг фойдаланишга асосланган ва у ҳам корхоналар билан давлат ўртасида, ҳам корхоналар билан айрим ходимлар ўртасида бўладиган ўзаро иқтисодий алоқаларни ўз ичига олади.

Унинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият масалаларини ҳал қилишда корхоналарнинг хўжалик-оператив мустақиллиги; корхоналар ва барча ходимларнинг бириктирилган ерлардан, моддий ва меҳнат ресурсларидан юқори унум билан фойдаланишдан ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан моддий манфаатдорликлари; барча харажатларни ўз даромадлари ҳисобига қоплаш; корхоналар ва уларнинг бўлимлари фаолияти натижаларини доимий равишда сўм билан назорат қилиш.

Бу принципларни ҳар бир совхоз ва колхоз, хўжаликлараро корхоналар ва бирлашмалар ишига жорий қилиш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг экономикасини мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалигини янада ривожлантиришнинг юқори ва барқарор суръатларини таъминлашнинг асосий йўли ҳисобланади.

Умумхўжалик ва ички хўжалик ҳисоблари бир-биридан фарқ қилади.

Ички хўжалик ҳисоби ички ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўзаро алоқаларни, бўлинмалар ўртасидаги, шунингдек уларнинг меҳнат коллективлари ва хўжалик маъмурияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб беради. У асосан умумхўжалик ҳисоби принциплари асосида ташкил этилади. Аммо унинг муҳим фарқи шунда иборатки, у фақат ишлаб чиқариш соҳасини ўз ичига олиб, маҳсулотни тақсимлаш ва реализация қилиш, ташқи молния-ҳисоб-китоб операциялари масалаларига дахлсиздир. Бу масалалар хўжалик маъмурияти функциясига киради.

Бундай ички хўжалик ҳисоби бўлинмалари меҳнат коллективларининг асосий эътиборини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш, уни ишлаб чиқариш учун меҳнат ва моддий-пул маблағлари сарфини камайтиришга қаратиш имконини беради.

Агар корхонанинг ҳар бир бўлинмаси харажат лимитлари аниқланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш топшириқларини олган бўлса, зарур меҳнат ва моддий ресурсларга, ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлса; белгиланган план тошириқларининг бажарилиши контрол қилиб турилса ва меҳнатга бу топшириқларнинг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда ҳақ тўланса, ички хўжалик ҳисоби жорий қилинган ҳисобланади. Бундай шаронда бўлинма (бригада, ферма) мустақил хўжалик ҳисобидаги бирлик бўлади. Худди чорвачиликдагидек деҳқончиликда ҳам ишлаб чиқариш бригадалари ичида анчагина майда меҳнат коллективлари — механизациялашган звенолар, ихтисослаштирилган бригада ва звенолар хўжалик ҳисобига ўтказилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалик корхоналари бўлинмаларининг хўжалик ҳисобида ишлаш шартлари ва тартиби махсус Низом билан белгилаб берилади. Бунда ҳар бир структурали бўлинмага йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқлар ишлаб чиқиш ва белгилаш катта аҳамиятга эга. Деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга доир план топшириқларида экин майдонлари ҳажми, ҳар бир экин бўйича ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил (центнерларда ва қиймат ифодасида), тугалланмаган ишлаб чиқаришга доир ишлар; чорвачилик бригадалари ва звенолари бўйича — ўртача йиллик моллар бош сони, чорва молларининг маҳсулдорлиги ва ялпи маҳсулот етиштиришлар назарда тутилади.

Харажатларнинг йиллик лимити даврларга бўлинган ҳолда, чорвачиликда эса ойлар бўйича маҳсулотнинг ҳар бир турига (айрим қишлоқ хўжалик экинлари, уларнинг группалари, чорва молларининг тури ва ёш-жинс группаларига) қараб технологик карталарда (натура ўлчовларида ва пул баҳосида) белгиланади. Ички хўжалик ҳисоби планлаштиришнинг (ҳар ойда иш якунларини чиқарган ҳолда) бундай тартибни айниқса самарали амалга оширади.

Ички хўжалик ҳисоби шартларида бўлинмалар ҳодимлари ишдаги юқори кўрсаткичлар, план топшириқла-

рининг бажарилганлиги ва ошириб бажарилганлиги учун моддий рағбатлантириш кўзда тутилади. Совхозларда бу масалалар меҳната ҳақ тўлаш, моддий рағбатлантириш фонди ва бошқа иқтисодий рағбатлантириш фондлари ҳақидаги амалдаги низомларга кўра, колхозларда — ички хўжалик ҳисоби ҳақидаги Намунавий Устав ва Низом асосида ҳал қилинади. Масалан, совхозларда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш планининг ошириб бажарилганлиги учун бригада, ферма ходимларига пландан ортиқча ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматининг 20% игача, бевосита харажатларнинг тежалганлиги (маҳсулот таннархисининг пасайтирилганлиги) учун эса олинган тежам суммасининг чорвачиликда 40% и ва деҳқончиликда 25% и мукофот тариқасида берилади. Харажатларни тежаганлик учун мукофотлар фақат ялпи маҳсулот бўйича белгиланган план бажарилган тақдирдагина берилади.

Бўлинмалар ичида мукофотлар ҳар бир ходимга классилик, иш стажы, ишни юқори сифатли қилиб бажарилганлиги ва бошқалар учун тўланган қўшимча тўловларни ҳам ҳисобга олган ҳолда унинг асосий иш ҳақиға пропорционал равишда тақсимланади. Кўпчилик колхозларда ҳам бу масалалар худди шундай тартибда ҳал қилинади.

Хўжалик ҳисобида ишлайдиган бўлинмаларнинг йиллик иш якунлари икки асосий кўрсаткич бўйича: ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш планининг бажарилиши ва ишлаб чиқариш харажатларидан тежалган (ортиқча сарфланган) сумма бўйича баҳоланади. Бунда планли харажатлар ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига қараб олдиндан аниқланади. Бунинг учун ялпи маҳсулотнинг ҳар 100 сўмлик қийматига ҳисоблаганда қилинган харажатлар тежами ва хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг жами бажарилиш проценти каби умумлаштирувчи иқтисодий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Харажатлар тежами қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$T_x = \frac{X_{\text{ап}} - X_x}{\text{ЯМ}} \cdot 100,$$

бунда: T_x — 100 сўмлик ялпи маҳсулот қийматига қилинган харажатлардан олинган тежам, сўм;

$X_{\text{ап}}$ — ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига қараб аниқланган планли харажатлар, сўм;

x_x — ҳақиқий харажатлар, сўм;
ЯМ — ҳақиқатда олинган ялпи маҳсулот қиймати, сўм.

Кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикасини конкрет мисолда кўриб чиқамиз.

Мисол. Хўжалик ҳисобидаги йиллик топшириқда сутчилик фермасига 11200 ц (сут+насл) маҳсулот ишлаб чиқариш плани ҳамда асосий харажатлар бўйича 169,9 минг сўм, ёки ҳар бир ц сут учун 15 сўм 08 тийиндан йиллик лимит белгиланган. Йил якунига кўра ҳақиқий кўрсаткичлар: ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича 11600 ц, харажатлар бўйича (ёрдамчи маҳсулот қиймати чегирилганда) 172 минг сўмни ташкил этган. Пландаги ва ҳақиқий харажатлар таққосланганда 3,0 минг (172000 — 109000) сўм ортиқча сарфлангани кўриниб турибди. Аммо бундай ҳисоб-китобда планли харажатларда 400 ц (11600 — 11200) пландан ортиқча маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинадиган харажатлар ҳисобга олинмайди. Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот бўйича аниқланган харажатлар лимити 174,9 минг сўмга (11600 · 15,08) тенг бўлади. Шундай қилиб мазкур фермада йил якунига кўра ортиқча харажат қилинмай, балки 2,9 минг сўм (174,9—172,0) тежалган.

Бундай ҳолда 1000 сўмлик ялпи маҳсулот қийматига қилинган харажатлардан олинган тежам (1 центнер сутнинг харид нархи 21 сўм бўлганда) 1 сўм 20 тийинни ташкил этади:

$$T_x = \frac{174928 - 172000}{11600 \cdot 21} \cdot 100.$$

Хўжалик ҳисобидаги топшириқнинг жами бажарилиш проценти ялпи маҳсулот планининг бажарилиш проценти ва тежалган (ортиқча сарфланган) ишлаб чиқариш процентидан ташкил топади. Бизнинг мисолимизда у 105,4 % ни ташкил этади:

1) ялпи сут соғиш планининг бажарилиш проценти—103,6% (11600 : 11200 · 100);

2) тежалган ишлаб чиқариш харажатлари проценти 1,7% (2,9 : 172,0 · 100);

3) хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг жами бажарилиш проценти 105,3% (103,6 + 1,7)

Қўпчилик хўжаликларда жами бажарилиш проценти бўлинмалар ўртасида ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари учун моддий рағбатлантириш фондидан маблағ тақсимлашда фойдаланилади. Бу тема бўйича курс ишини хўжаликнинг айрим тармоқлари (деҳқончилик, чорвачилик, ёрдамчи ишлаб чиқаришлар) бўйича, шунингдек унинг бўлинмалари (трактор-далачилик бригадалари, чорвачилик бригадалари ва фермалари, ремонт-механика устахоналари) бўйича бажариш мақсадга мувофиқдир. Мисол тариқасида деҳқончилик бригадаларида ички хўжалик ҳисоби бўйича курс ишининг бажарилишини кўриб чиқамиз.

2-§. ДЕҲҚОНЧИЛИКДА ИЧКИ ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади — қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш бўлинмаларига берилган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларни ишлаб чиқиш методикасини, уларнинг бажарилишини жорий ва якуний анализ қилишни, моддий рағбатлантириш фонди ҳисобкитобини, хўжалик ҳисобидаги бирлик (корхона)ларнинг иш якунига кўра бериладиган қўшимча тўловлар ва мукофотларни билиб олиш.

Ишнинг тахминий плани.

Кириш.

I. Хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий характери-
каси.

II. Деҳқончиликда ишлаб чиқариш бригада (звено)-ларига бериладиган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқлар кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби.

III. Хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг бажарилишини ва ходимларни моддий рағбатлантириш системаларини анализ қилиш.

Хулоса ва таклифлар.

Ишнинг бажарилиш методикаси. Кириш қисмида социалистик қишлоқ хўжалик корхоналари хўжаликларини планли юритишнинг асосий методи бўлган хўжалик ҳисобининг роли, унинг умуман хўжалик бўйича хўжалик ҳисобини амалга оширишдаги аҳамияти ва ўрни, ишлаб чиқаришни бошқарш ва унга раҳбарлик қилишнинг иқтисодий методлари қайд қилинади. Партия ва ҳукуматимизнинг давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг тўла хўжалик ҳисобида ишлаш шароитлари ва тартибини белгилаб берадиган асосий қарорлари, бу масалалар бўйича бошқа ҳужжатлар санаб чиқилади. Ишнинг мақсади, унинг асосий масалалари, курс иши қайси хўжалик мисолида бажарилаётган бўлса, шу хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда хўжаликнинг ихтисослаштирилганлигини, хўжаликлараро алоқаси, кейинги икки-уч йил ичидаги экономиканинг ҳолатини характерлайдиган маълумотлар кўриб чиқилади. Совхоз бўйича курс иши бажарилаётганда хўжалик қайси йилдан бошлаб тўла хўжалик ҳисобига ўтказилганлиги кўрсатилади, бундай шароитларда унинг ишини характерлайдиган асосий кўрсаткич-

лар (олинадиган фойда суммаси, хўжаликнинг меҳнат унумдорлиги даражаси, ҳар бир ходимнинг ўртача йиллик иш ҳақи, фондларнинг самарадорлик даражаси ва бошқалар), хўжаликнинг ташкилий ва ишлаб чиқариш структураси, бошқарув структураси, шунингдек ишлаб чиқариш бўлинмаларининг ҳажми ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Курс иши қайси тармоқ мисолида бажарилаётган бўлса, ана шу тармоққа бирмунча кенг-роқ характеристика бериш лозим.

II бўлимда энг аввало деҳқончиликда тўла хўжалик ҳисобига ўтказилган ишлаб чиқариш бўлинмаларининг состави келтирилади, шунингдек бригада ва звеноларни хўжалик ҳисобига ўтказиш шароитлари: хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг мазмуни, кўрсаткичлар системаси, уни хўжаликда ташкил этишнинг бошқа масалалари қисқача характерлаб берилади.

Бошланғич маълумотлар: ички хўжалик ҳисоби ҳақидаги Низом, бригадаларнинг иши ҳақидаги планли ва ҳисобот ҳужжатлари.

Бу бўлимда бригадаларга (механизациялаштирилган звеноларга) бериладиган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг планли кўрсаткичлари ҳисоб-китоби методикасини кўриб чиқишга алоҳида эътибор берилади. Кўпчилик хўжаликларда қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги бўйича план топшириқларини белгилашда унинг кейинги икки-уч йил ичидаги эришилган ўртача даражасидан келиб чиқилади. Бунда маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича аниқ ва асосли топшириқларни белгилаш, уларни бажариш учун барча хўжалик ҳисобидаги бўлинмаларга тенг имконият ва шароитлар яратиш аиниқса муҳимдир.

Кейинги йилларда кўпгина хўжаликларда бригада ва звеноларга хўжалик ҳисобидаги топшириқларни ишлаб чиқиш учун йириклаштирилган нормативлар кенг қўлланилади. Бундай планлаштиришнинг моҳияти шундан иборатки, кейинги уч-тўрт йил ичида хўжалик бўлинмаларининг иш натижаларини анализ қилиш ҳамда қишлоқ хўжалик экинларини ўстиришнинг амалдаги технологияси асосида бир гектар экинга ва бир центнер ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларнинг ўртача планли нормативлари ишлаб чиқилади. Бу нормативлар асосида хўжаликнинг ҳар бир ишлаб чиқариш бўлинмасига маҳсулот ишлаб чиқариш ва харажатлар

лимити бўйича йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқлар белгиланади (1-жадвал).

1-жадвал. 1 га экин майдони ҳисобига қилинадиган харажатлар ва ялпи маҳсулот чиқилишининг планли нормативлари

Кўрсаткичлар	Экинлар			
	буғдой	макка-жўхори	қунага-боқар	ва ҳоказо
Ҳосилдорлик, ц:				
асосий маҳсулот	30,0	40,0	24,0	
ёрдамчи маҳсулот	30,0	40,0	24,0	
I ц маҳсулотнинг баҳоси, сўм:				
асосий маҳсулотники	13,0	8,5	16,0	
ёрдамчи маҳсулотники	1,5	1,6	—	
Ялпи маҳсулот чиқиш нормативи — ҳаммаси, сўм:				
меҳнат сарфи киши-кун	6,0	9,2	7,0	
Меҳнатга ҳақ тўлаш, сўм:				
асосий меҳнатга	30,0	50,0	35,0	
қўшимча меҳнатга	3,0	4,5	3,6	
Уруғлик қиймати, сўм	16,0	5,5	4,8	
Ўғитлар, сўм:				
минерал	8,0	10,0	6,0	
органик	20,0	—	—	
ва ҳоказо	—	—	—	
Бошқа бевосита харажатлар	10,0	18,0	8,0	
Жами бевосита харажатлар	172,0	124,0	104,0	
Умумибригада харажатлари	8,0	16,0	6,0	
Жами харажатлар нормативи	180,0	140,0	110,0	
Ялпи маҳсулот қийматининг харажатлардан ошиб кетиши	255,0	264,0	274,0	

Бу мақсадлар учун қишлоқ хўжалик экинларини ўстиришининг хўжалик шароитларига татбиқан аниқланган типовой технологик карталаридан ҳам кенг фойдаланилади. Бу карталар асосида бригада ва звеноларга белгиланадиган харажатлар лимити ҳисоблаб чиқилади. Технологик карталарда айрим турдаги харажатлар ҳажми — асосий ва қўшимча меҳнатга ҳақ тўлаш, уруғлик, минерал ва органик ўғитлар, нефть маҳсулотларининг қиймати, амортизация, жорий ремонт ва бошқалар — маҳсулот таннархисининг қабул қилинган ҳисоб-китоб методикасига кўра белгиланади.

Кўрсатишда хўжаликда қўлланиладиган ҳисоб-китоб

методикаси кўриб чиқилади, кўрсаткичларнинг асослиги анализ қилинади. Бир-иккита бригада (звено) бўйича хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг якуний жадвали тузилади ёки курс ишига барча топшириқлар илова қилинади.

Хўжалик ҳисобидаги топшириқ кўрсаткичларининг асослилигини ва уни бажариш шароитларининг тенглигини баҳолаш учун хўжаликнинг барча бригадалари бўйича (тегишли қишлоқ хўжалик экинлари бўйича) пландаги ҳосилдорликни, шунингдек уларнинг асосий элементлари бўйича харажатлар лимитини таққослаш лозим.

Ҳақиқий кўрсаткичларнинг пландагидан фарқи бўлса, уларнинг сабаблари аниқланади.

1-жадвалда учта қишлоқ хўжалик экинлари бўйича ялпи маҳсулот чиқишининг ва 1 га экинга қилинадиган харажатларнинг йириклаштирилган нормативлари келтирилган (жадвал қисқартирилган ҳолда берилган). Бугдой мисолида кўрсаткичлар ҳисоб-китоби методикасини аниқлаймиз. Бугдойнинг ҳосилдорлиги — 30,0 ц дон ва 30,0 ц ҳосил похол. Бундан 1 гектардан олинган ялпи маҳсулот — 435,0 сўм ($30 \cdot 13 + 30,0 \cdot 1,5$, бунда 13 сўм ва 1,5 сўм хўжалик ҳисоби шароитларига кўра хўжаликда қабул қилинган бир центнер ялпи маҳсулот баҳоси).

Бу экин бўйича бир гектар экин майдонига ҳисоблаганда барча харажатларнинг пландаги нормативи — 180 сўмни ($172 + 8$), ялпи маҳсулот қийматининг харажатлардан ошиши эса 255 сўмни ($435 - 180$) ташкил этган.

Ҳисоб-китобларнинг норматив методидан фойдаланганда бу кўрсаткичлар хўжаликнинг барча бригада ва звеноларига хўжалик ҳисобидаги топшириқлар айрим қишлоқ хўжалик экинлари бўйича экин майдони тегишли пландаги нормативга кўпайтириш йўли билан ҳисобланаётганда фойдаланилади (2-жадвал). Бригада (звено) га биркитилган барча қишлоқ хўжалик экинлари бўйича, шунингдек тугалланмаган ишлаб чиқариш (кузги экинлар экиш, кузги шудгор қилиш)га доир ишлар бўйича кўрсаткичлар йнғиндиси йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқларни ташкил этади. Бизнинг мисолимизда бригадага ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича 242,0 минг сўмлик топшириқ берилган. Бу сумма барча экинлар бўйича асосий ва ёрдамчи маҳсулот ялпи ҳосили қийматини жамлаш йўли билан аниқланган. Масалан, кузги

бугдой бўйича у 65,3 минг сўми (150·435) ташкил этган, бунда 435,0 сўм — ҳар гектар экин майдонидан ялпи маҳсулот чиқишининг пландаги нормативи (1- жадвалга қаранг). Бригада бўйича пландаги экин майдонига қилинадиган харажатларнинг умумий ҳажми 171,0 минг сўм миқдорида белгиланган. Ялпи маҳсулот қийматининг харажатлардан ошиб кетган суммаси бригада бўйича 124,0 минг сўми (295—171) ташкил этган.

2 - ж а д в а л . Трактор-далачилик бригадасига бериладиган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқ

Кўрсаткичлар	Экинлар			Ҳам-маси
	кузги бугдой	макка- жўхори	ва ҳо- казо	
<i>Маҳсулот ишлаб чиқаришга доир топшириқ</i>				
Экин майдони, га	150,0	100,0		840,0
Асосий маҳсулот ҳосилдорлиги, ц	30,0	40,0		×
Ялпи ҳосил, ц:				
асосий маҳсулот	4500	4000		×
ёрдамчи маҳсулот	4500	4000		×
Ялпи маҳсулот чиқиш нормативи, сўм	435,0	404,0		×
Ялпи маҳсулот қиймати—ҳаммаси, минг сўм	65,3	40,4		295,0
Харажатлар лимити				
Меҳнат сарфлари, киши-кун	900	920		11400
Иш ҳақи-ҳаммаси, минг сўм	5,17	5,70		57,0
шу жумладан:				
асосий иш ҳақи	4,50	5,00		50,2
қўшимча иш ҳақи	0,45	0,45		3,6
бошқарув ва хизмат				
кўрсатувчи ходимлар иш ҳақи	0,22	0,25		3,2
Уруғликлар қиймати, сўм	2400	550		24000
Ўғитлар сўм:				
органик	3000	—		8000
минерал	1200	1000		7500
ва ҳоказо				
Бошқа бевосита харажатлар	1500	1800		12400
Ж а м и бевосита харажатлар, минг сўм	25,8	12,4		164,6
Умумбригада харажатлари, минг сўм	1,2	1,6		6,4
Ҳ а м м а харажатлар, минг сўм	27,0	14,0		171,0
Ялпи маҳсулот қийматининг харажат- лардан ошиб кетиши, минг сўм	38,3	26,4		124,0

Курс иши текстида айрим нормативларнинг ҳисоб-китоб методикасини, хўжалик ҳисобидаги топшириқларни ишлаб чиқишда уларнинг қўлланилишини кўриб чиқиш лозим.

Агар хўжаликда бригада ва звеноларга бериладиган йиллик хўжалик ҳисобидаги топшириқлар қишлоқ хўжалик экинларини ўстиришнинг технологик карталари асосида белгиланадиган бўлса, курс ишида икки-учта асосий экин мисолида айрим турдаги харажатлар лимити ҳисоб-китоб методикасида кўриб чиқилади. Уларнинг биттаси бўйича технологик картани курс ишига илова қилиш лозим.

Худди шу бўлимда хўжаликнинг барча бригадалари бўйича бир гектар экин майдонига ҳисоблаганда айрим элементлар ва экинлар бўйича пландаги харажатлар ҳажми таққосланади. Хўжалик ҳисобидаги топшириқларда кўзда тутиладиган бошқа кўрсаткичларнинг ҳам мазмунини келтириш лозим.

III бўлимда энг аввало ишлаб чиқариш бўлинималарига белгиланган хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг бажарилиши устидан учёт ва контролнинг ташкил этилиши анализ қилинади. Бригадаларнинг бири бўйича бу мақсадлар учун фойдаланиладиган ҳисобот йилининг бир ойни учун ишлаб чиқариш ҳисоботи келтирилади ва унинг кўрсаткичлари баҳоланади. Бунда уларнинг айрим турлари бўйича харажатлар учётига, бир бригаданинг кучи ва воситалари ёрдамида бошқа бригадаларнинг ишини бажаришга олинадиган маҳсулотнинг учёти ва баҳосига алоҳида эътибор берилади. Учёт ва контролнинг чек системаси қўлланилганда тўлғазилган учёт ҳужжатларининг намуналари курс ишига илова қилиниши лозим.

Бу бўлимнинг иккинчи қисмида хўжаликда қўлланиладиган ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига қараб ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш системаси кўриб чиқилади. Бир-иккита бригада (звено) бўйича қўшимча тўлов ва мукофотлар тегишли равишда ҳисоб-китоб қилинади.

Хўжалик ҳисобидаги топшириқларнинг бажарилиши якунига кўра иш (меҳнат) ҳақи фонди, пландан ортиқча олинган маҳсулот учун мукофот ва харажатларнинг тежалганлиги ҳисобига, шунингдек умуман хўжалик ишларининг якунига кўра моддий рағбатлантириш фонди ва иқтисодий рағбатлантиришнинг бошқа фондлари ҳи-

собига (совхозларда фойданинг тақсимланадиган қисми, колхозларда соф даромад ҳисобига) берилиши лозим бўлган сумманинг ҳисоб-китоби алоҳида кўрсатилади.

Бригада, звеноларнинг пировард иш якунларига кўра бериладиган қўшимча тўлов ва мукофотлар ҳисоб-китоби методикаси курс ишининг VIII темасида, шунингдек 137 — 138-бетларда кўриб чиқилган.

Курс ишининг хулоса ва таклифлар қисмида хўжаликнинг айрим бўлинмалари ишидаги хўжалик ҳисобидаги принципларнинг жорий қилиниши, ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш ва уни бошқариш методи ҳисобланган ички хўжалик ҳисобини ташкил этиш даражаси ҳоҳланади. Ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги хўжалик ҳисобидаги фаолиятини мустаҳкамлаш, айрим меҳнат коллективларининг ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан, унинг самарадорлигини оширишдан манфаатдорлигини кучайтириш бўйича таклифлар ҳам киритилади.

XIV тема

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ БОШҚАРИШ

1-§. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҚОРХОНАЛАРИНИНГ ТАШКИЛИИ ВА БОШҚАРУВ СТРУКТУРАСИНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ ВА БАҲОЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ишлаб чиқаришни бошқариш деганда хўжаликларнинг меҳнат коллективларига, айрим ишлаб чиқариш бўлинмаларига уларнинг бир меъёрга ва самарали ишлаши учун мақсадли, онгли ва планли равишда таъсир этиш тушунилади. Қишлоқ хўжалик қорхоналарининг йириклашиб бориши, уларнинг техника билан таъминланиш даражаси ошиб бориши, ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқалари мураккаблашиб бориши билан колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни бошқариш ва раҳбарлик қилиш даражасига бўлган талаблар анча ошиб бормоқда.

Совхоз ва колхозлар фаолияти бошқарув функцияларини бажарувчи лавозимли шахслар ва хўжаликни бошқариш органлари (колхоз правлениеси, совхоз дирекцияси, колхозчиларнинг умумий мажлиси, хўжаликлараро қорхона Совети ва ҳ. к.) дан иборат бошқарув аппарати томонидан бошқарилади.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик корхоналарида мустақил бошқарув функциялари сифатида қуйидагилар ажралиб чиққан: хўжаликка умумий раҳбарлик қилиш; ишлаб чиқаришни оператив бошқариш; ишлаб чиқаришга технологик раҳбарлик қилиш; план-иқтисод хизмати; моддий-техника таъминоти; молиявий фаолият ва учётни ташкил этиш; кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш; меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси хизмати; маданий-маиший ва хўжалик хизмати кўрсатишларни ташкил этиш. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ана шу асосий функцияларига мувофиқ равишда бошқарув аппарати ходимлари ҳам бўлинади, совхоз ва колхозлар штатлари, лавозимлар ишлаб чиқилади ва белгиланади.

Бошқарув аппаратлари ходимларини учта категорияга бўлиш қабул қилинган: 1) раҳбар ходимлар; 2) мутахассислар ва 3) техник ижрочилар. Биринчи категорияга совхоз ва колхозларда хўжалик раҳбарлари, уларнинг бош мутахассислари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларининг раҳбарлари киради. Иккинчисига — ишлаб чиқаришга технологик ва техник раҳбарликни амалга оширувчи мутахассислар киради.

Учинчи категорияга иш юритувчи, дастлабки учётни олиб боровчи, информацияларни йиғувчи, етказувчи ва унга ишлов берувчилар, моддий бойликларни сақловчилар, берувчилар ва бошқалар киради.

Совхоз ва колхозларнинг ишлаб чиқариш-молия планларида ва йиллик ҳисоботларида бошқарув аппарати ходимлари: инженер-техник ходимлар (ИТР), хизматчи ва хизмат кўрсатувчи ходимларга (МОД) бўлинади.

Лавозимли шахслар, бошқарув аппарати ходимлари ўз амалий фаолиятларида қуйидаги асосий принципларга амал қиладилар: 1) сиёсий ва хўжалик раҳбарликнинг бирлиги (партиявийлик принципи), 2) демократик централизм, 3) илмийлик, 4) барча ходимларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан моддий ва маънавий манфаатдорлиги, 5) социалистик қонун, ҳуқуқ нормаларига амал қилиш; 6) кадрларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш.

Бу принципларни реализация қилиш ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг турли методларида ўз аксини топади. Бу ерда ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг турли методлари деганда меҳнат коллективлари ва айрим ходимларга таъсир ўтказиш усуллари ва йўлларининг жами ту-

шунилади. Булар ўз мазмунига кўра уч группага бўлинади: иқтисодий, маъмурий ва социал-психологик. Улар бир-бирига чамбарчас боғлиқ, кўпинча битта метод бошқаси билан тўлдирилади.

Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг иқтисодий методлари кредит, хўжалик ҳисоби, нарх, фойда сингари иқтисодий дастаклар системасини ўз ичига олади. Уларни қўлланиш коллектив ва уларнинг айрим ходимларининг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилашдан, иш сифатини, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан моддий манфаатдорлигини таъминлайди.

Бошқарувнинг маъмурий ёки ташкилий методлари коллектив ёки айрим ходимларга бевосита таъсир этишни назарда тутди. Уларга: фармойиш ва буйруқлар (ёзма ва оғзаки формада), кўрсатмалар, инструкциялар, умуман корхонанинг ёки унинг бўлинмаларининг ишлаб чиқариш ва молия фаолиятининг у ёки бу томонини белгиловчи бошқа фармойиш берувчи актлар кирази. Бу методлардан совхозлар ва колхозларнинг маъмурияти, уларнинг раҳбарлари, мутахассислари ўз ҳуқуқ ва компетенциялари доирасида фойдаланадилар. Уларнинг ҳуқуқ ва компетенциялари тегишли қонун актлари — социалистик давлат ишлаб чиқариш корхонаси ҳақидаги Қонун, Намунавий Устав (колхозларда), лавозим инструкциялари ва бошқалар билан белгиланади, шунингдек, ишлаб чиқаришдаги конкрет шаронтлар, объектив омиллар ҳисобга олинади.

Бошқарувнинг социал-психологик методлари ходимларга таъсир этишнинг қуйидаги усуллари: ишонтириш, коммунистик онглиликни тарбиялаш, ижодий активликни ошириш, социалистик мусобақани авж олдириш каби усуллардан фойдаланишни, меҳнат коллективларини қўйилган ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришга жалб этишнинг бошқа формаларидан фойдаланишни назарда тутди.

Совхоз ва колхозларда ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш ва бошқариш даражасини анализ қилиш ва баҳо беришда дастлаб хўжаликдаги мавжуд ташкилий-ишлаб чиқариш структураси ва қўлланиладиган бошқарув структураси белгиланади.

Бошқарув структураси — бу бошқарув орган (звено)ларнинг йиғиндиси, лавозимли шахслар состави, уларнинг раҳбарлик ва ишлаб чиқаришни бошқариш системасидаги ўзаро бўйсунув демакдир. У асосан хўжа-

ликдаги мавжуд бўлган ташкилий-ишлаб чиқариш структурасидан келиб чиқиб белгиланади.

Айрим бошқарув органлари бўйсунмиш ва бажарадиган функциялари жиҳатидан звено ва босқичларга бўлинади.

Бошқарув звеноси деганда мустақил таркибий бўлинмалар — муайян бошқарув функцияларини бажарувчи мутахассислар группаси, бўлимлар, секторлар тушунилади. Бошқарувнинг юқори, қуйи ва тенг аҳамиятли звенолари фарқ қилинади.

Тенг аҳамиятли звенолар йиғиндисини бошқарув босқичлари деб аташ расм бўлган. Бошқарувнинг икки босқичли, уч босқичли, тўрт босқичли ва комбинациялашган (аралаш) структуралари фарқ қилинади.

Бошқарувнинг икки босқичли структурасида хўжалик (совхоз, колхоз)да мавжуд бригадалар, чорвачилик фермалари бевосита марказий маъмурият. (совхоз директори, колхоз раиси, бош мутахассислар)га бўйсундилар.

Кейинги йилларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни бошқаришнинг цех системаси кенг тус олди. У бошқарувнинг икки босқичли структураси турларидан биридир. Бу системадан фойдаланишда бошқарувнинг маъмурий ва технологик функциялари битта лавозимли шахс айни вақтда цех бошлиғи ҳам бўлган, бош мутахассисда жамланган бўлади.

Ириқ совхозлар бир нечта ишлаб чиқариш бригадалари, чорвачилик фермаларини бирлаштирадиган бўлимларга (колхозда — участкаларга) бўлинади. Бундай хўжаликларда уч босқичли ташкилий ва бошқарув структураси қўлланилади.

Бошқарувнинг комбинациялашган ёки аралаш структурасида ишлаб чиқариш бўлинмаларининг баъзилари бевосита (оралиқ звеноларсиз) корхона раҳбарига бўйсунса, бошқалари — оралиқ звенолар (бригадир, бўлим бошқарувчиси, совхоз директори) орқали бўйсунди.

Бошқарувнинг тўрт босқичли системаси аграр-саноат бирлашмалари, комбинатлар, хўжаликларо корхона ва бирлашмаларда қўлланилади.

Совхоз ва колхозларда бошқарув аппарати ходимларининг штатдаги сони: хўжаликнинг ташкилий-ишлаб чиқариш структураси, ишлаб чиқариш ҳажми, унинг ишлаб чиқариш бўлинмаларининг территория жиҳатдан жойлашуви ва бошқаларга қараб белгиланади. Бошқа-

рув аппарати штатларини белгилашда у ёки бу мутахассис учун планли нагрузка белгиланган штат нормативларидан фойдаланилади. Агрономлар учун бу — экин майдони, зоотехниклар ва ветеринария ходимлари учун — молларнинг бош сони, инженер-техник мутахассислар учун — тракторлар сони ва ҳоказодир.

Қолхозларда бошқарув структурасини, бошқарув аппарати ходимлари сони ва составини правление, колхозчиларнинг умумий мажлиси конкрет шаронтлардан келиб чиқиб белгилайди. Совхозларда бошқарув структураси, бошқарув аппарати ходимларининг штатдаги сони кабиларга тааллуқли масалаларни бевосита хўжалик маъмуриятига меҳнат ва иш ҳақи фондининг йиллик плани атрофида ҳал этиш ҳуқуқи берилган.

Совхоз ва колхозларда бошқарувнинг у ёки бу структурасини танлашда, бошқарув аппаратини рационализация қилиш тадбирларини ишлаб чиқишда унинг иқтисодий самарадорлигини фойдаловчи кўрсаткичлар системасидан фойдаланилади.

Раҳбар ходимлар ва мутахассислар маҳсулот яратишда фақат билвосита иштирок этадилар. Шу сабабли улар меҳнатнинг самарадорлиги умуман тўғридан-тўғри меҳнат сарфи кўрсаткичлари, бошқарув аппаратини сақлашдан тежалган сумма бўйича эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини фойдаловчи умумий натижа кўрсаткичлари бўйича баҳоланади. Бундай кўрсаткичларга қуйидагилар киради: ялпи маҳсулот ҳажми ва унинг ўртача бир йиллик ходим ҳисобига ишлаб чиқарилиши (меҳнат унумдорлиги), 100 га қишлоқ хўжалик ери ҳисобига ялпи маҳсулот чиқиши ва фойда (соф даромад) суммаси, фонд самарадорлиги (қайтими), ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражаси. Бу кўрсаткичлар мазмуни ва ҳисоб-китоби II темада кўриб чиқилган (25—31-бетларга қаранг).

Шу билан бирга бошқарувнинг у ёки бу структурасининг нисбий самарадорлигини анализ қилиш ва унга баҳо беришда унинг тежамлилигининг бевосита кўрсаткичлари: бошқарув ходимларининг иш ҳақи (меҳнат ҳақи)нинг умуман хўжалик, тармоқ бўйича умумий йиллик иш ҳақи фондидаги салмоғи, шунингдек, бошқарувга сарфланаётган меҳнат сарфи ва маблағларнинг маҳсулот таннаридаги салмоғи; бошқарув аппарати ходимларининг умумий сонидagi салмоғидан ҳам фойдаланилади. Бошқарув структурасининг самарадорлигига баҳо бе-

ришда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи ҳам қўлланилади. Уни қуйидаги кўрсаткичлар билан ифодалаш қабул қилинган:

1) ялпи ва товар маҳсулоти ишлаб чиқариш, шунингдек, соф даромаднинг бошқарув аппаратидаги битта ходими ҳисобига тўғри келган ҳажми, сўм;

2) бошқарувга сарфланган ҳар бир сўм ҳисобига ялпи ва товар маҳсулоти ишлаб чиқариш, сўм;

3) бошқарув аппарати ходимларининг меҳнат ҳақи-га сарфланган ҳар бир сўм ҳисобига олинган соф даромад, сўм.

Бошқарувнинг лойиҳалаштирилаётган структурасининг ёки уни такомиллаштиришга онд айрим тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигига тегишли вариантларнинг кўрсаткичларини таққослаш йўли билан баҳо берилади. Юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичларнинг баъзиларини ҳисоб-китоб қилиш методикаси қуйида келтирилади.

2-§. СОВХОЗ (КОЛХОЗ)ДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ БОШҚАРИШНИ ТАШҚИЛ ЭТИШ

Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси

Ишнинг мақсади — совхоз ва колхозларда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосий методлари билан танишиш, ташкилий ишлаб чиқариш структураси ҳамда бошқарув структурасини анализ қилиш ва унинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш методикасини ўзлаштиришдир.

Ишнинг тахминий плани

Кириш

I. Хўжаликнинг қисқача характеристикаси.

II. Қишлоқ хўжалик корхоналарида қўлланиладиган ишлаб чиқаришни бошқариш методларини анализ қилиш.

III. Ташкилий структура ва бошқарув структурасини анализ қилиш.

IV. Бошқарув структурасини такомиллаштириш ва унинг иқтисодий самарадорлиги.

Ишни бажариш методикаси. Кириш қисмида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни бошқариш даражасини оширишнинг аҳамияти, ҳозирги шароитда раҳбар кадр-

лар ва мутахассисларга талабнинг ўсиб бораётганлиги қайд этилади. КПСС XXVI съезди, КПСС Марказий Комитетининг пленумлари томонидан партия ва ҳукуматнинг қарорлари бўйича халқ хўжалигини, унинг айрим тармоқларини бошқаришни такомиллаштириш юзасидан қўйилган асосий вазифалар кўрсатиб ўтилади. Ишнинг мақсади, уни ишлаб чиқишга доир асосий масалалар, ишнинг қайси хўжалик мисолида бажарилиши, хўжаликнинг номи кўрсатилади.

I бўлимда хўжаликнинг жойлашган ери, унинг ташқи ва ички транспорт алоқалари, ер майдонлари состави ва структураси, ихтисослашганлиги, хўжаликлараро алоқаларига характеристика берилади. Шунингдек, хўжаликнинг кейинги икки-уч йиллик ишнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари келтирилади (7- бетга қаранг).

II бўлимда совхоз ва колхозларда, хўжаликлараро корхоналарда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосий принциплари ва методлари, совхоз маъмурияти (колхоз правлениеси) томонидан ишлаб чиқариш бўлинмаларига раҳбарлик қилиш, шунингдек, ишлаб чиқариш бригадалари, чорвачалик фермалари ва хўжаликнинг бошқа бўлинмаларига раҳбарлик қилиш практикасида фойдаланиладиган метод ва усуллар системаси кўриб чиқиладди. Социалистик мусобақани ташкил этишга, унинг амалийлиги, меҳнат коллективларида қўлланиладиган тарбия ишларининг форма ва методларини анализ қилишга, ходимларнинг ташаббуси ва ижодий активлигини; уларнинг коммунистик онглилигини оширишга алоҳида эътибор берилади.

III бўлимда энг аввал ташкилий ишлаб чиқариш структураси ва бошқарув структурасига тушунча берилади.

Хўжаликнинг ташкилий ишлаб чиқариш структурасига характеристика бериш учун ялпи ва товар маҳсулоти структураси ҳақидаги маълумотлардан (ўртача кейинги икки-уч йиллик маълумотлардан) фойдаланилади. Бунда асосий, қўшимча ва ёрдамчи тармоқларни айтиб ўтиш, хўжалик ичидаги бўлинмаларнинг состави, ҳажми ва сонини кўрсатиш, уларнинг хўжалик территорияси бўйича жойлашувини (бўлим (участка)лар ва ўсимликчилик бригадаларининг чегаралари, чорвачилик фермалари, қўшимча хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи бўлинмаларнинг чегаралари кўрсатилган карталарини келтириш) кўрсатиб ўтиш керак.

Совхоз (колхоз)нинг ташкилий тузилишини схема тарзида кўрсатиш зарур (217- бетга қаранг). 3- схемада совхознинг уч босқичли ташкилий структураси мисол қилиб келтирилган, уни «бўлинмали» деб аташ қабул қилинган. 4- схемада ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг цех структураси келтирилган (118- бетга қаранг).

Ушбу бўлимнинг ўзида хўжаликда қўлланилаётган ишлаб чиқаришни бошқариш структураси анализ қилинади, бунда бошқарув, хизматлар, бўлимлар, группаларнинг асосий органлари кўрсатиб ўтилади. Уларнинг сони, бирга бўйсунishi, шунингдек, хўжаликдаги бошқарув аппарати ходимларининг умумий сонини ходимларни категорияларга: раҳбар ходимлар, мутахассислар, инженер-техник ходимлар, хизматчилар, кичик хизмат кўрсатувчи ходимларга бўлиб кўрсатилади.

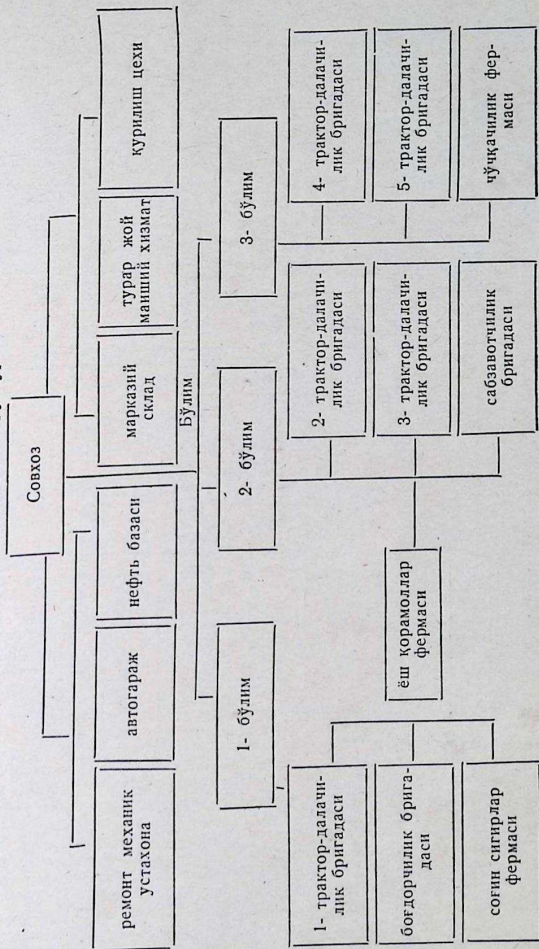
Асосий хизматлар (агрономик, зоотехника, ветеринария, инженерлик, план-иқтисод, молия-учёт) бўйича лавозимлар, бошқарувга ва ишлаб чиқаришни бошқаришга оид бажариладиган вазифалар келтирилади. Асосий хизматлардан икки-учтасининг структурасини (ўқувчи ўқитилаётган мутахассисликка мувофиқ) схема тарзида кўрсатиш зарур.

Мисол сифатида совхозда агрономлик ва инженерлик хизмати схемасини келтирамиз (219- бетга қаранг).

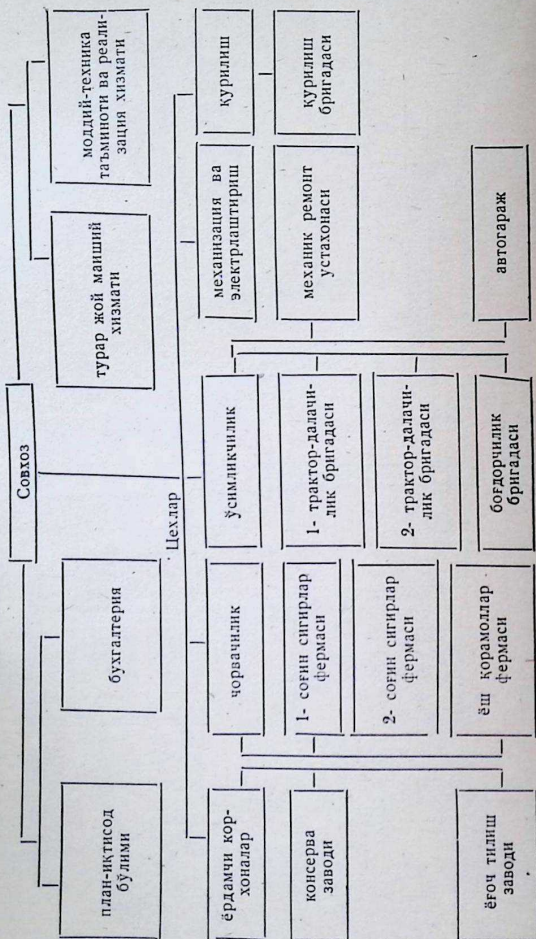
IV бўлимда хўжаликда бошқарув структурасини рационализация қилиш, бошқарув аппарати ишининг оперативлигини ошириш бўйича лойиҳалаштирилаётган (ёки амалга оширилаётган) тадбирлар кўриб чиқилади. Масалан, ишлаб чиқаришнинг уч босқичли структурасидан икки босқичли ташкилий структурасига ўтиш ва бўлим (участка) сингари оралиқ звеноларни тугатиб бошқариш. Белгиланган тадбирларни амалга оширишда иш ҳақининг йиллик фонди атрофида қайта тузишда бошқарув аппарати сони ва составидаги ўзгаришларни ифодаловчи ҳисоб-китоблар келтирилади (1- жадвал). Шунингдек, ишлаб чиқариш ва бошқаришнинг янги ташкилий структурасида ходимлар асосий категорияларининг вазифаларидаги ўзгаришлар, бошқарув аппарати айрим звеноларининг, лавозимли шахсларнинг бирга бўйсунishi анализ қилинади.

Бизнинг мисолда бўлимлар тугатилиши ва бригадирлар бевосита совхознинг марказий маъмурияти ва бош мутахассисларига бўйсунishi муносабати билан учта бўлим бошқарувчиси лавозими, шунингдек, кичик хизмат

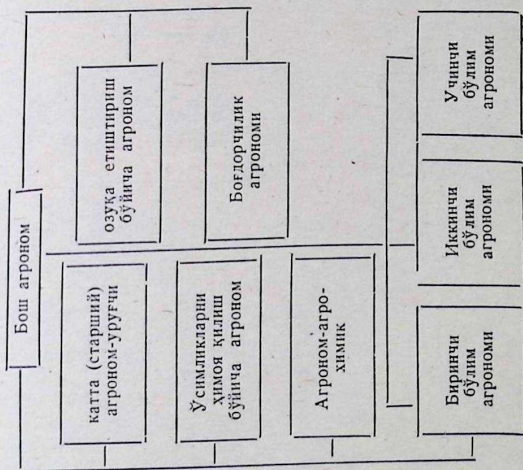
3- схема. Совхознинг бўлинмалари (уч босқичли) ташкилий структураси

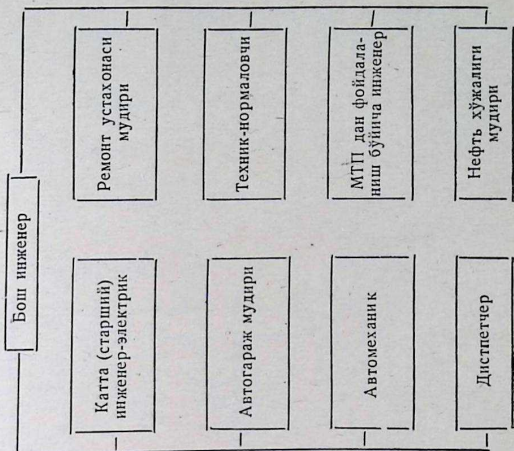
4-схема. Совхоз ташкилий тузилишининг цех (икки босқичли) структураси

5- схема. Совхозда агрономия хизмати структураси

6- схема. Совхозда инженерлик хизмати структураси

**1- ж а д в а л. Ишлаб чиқаришнинг турлича ташкилий структура-
сида бошқарувнинг ўрта звеноси бўйича аппаратнинг состави ва
сони**

Ходимлар категорияси	Уч босқичли струк- турада		Икки босқичли структурада		Ходимлар сонин- даги ўзгаришлар (+, -)
	сон	иш ҳақи- нинг йиллик фонди, сўм	сон	иш ҳақи- нинг йиллик фонди, сўм	
Бошқарувчилар	3	5200	—	—	—3
Бўлим, бригада мутахассис- лари	9	15000	4	6200	—5
Бригадалар	10	12500	8	13800	—2
Бригадир ёрдамчилари	4	4100	6	7400	+2
Ҳисобчи ходимлар	14	14000	8	9400	—6
Хизмат кўрсатувчи ходим- лар	16	12800	10	8400	—6
Бошқарувчининг ўртача звеноси бўйича ж а м и	56	63600	36	45200	—20
Хўжалик бўйича ҳ а м м а с и	108	110000	93	96000	—15

кўрсатувчи ходимлардан олти киши қисқартирилган.
Барча учёт ишлари совхознинг марказий бухгалтерияси-
да тўпланиши эвазига бўлинмалардаги ҳисобчи ходимлар
сони олти кишига қисқарган.

Бўлинмалардаги мутахассислар сонининг қисқариши
уларнинг бригада раҳбари лавозимига тайинланиши,
шунингдек, бошқарувнинг марказий звеносида тегишли
хизматлар (агрономлик, инженерлик, зоотехниклик) ни
мустаҳкамлаш билан боғлиқ.

Энг йирик бригадада бригадир ёрдамчиси лавози-
ми жорий этилган. Натижада бўлинмалардаги бошқарув
ходимларининг умумий сони бошқарувнинг икки босқич-
ли структурасига ўтишда 20 кишига камайган, иш ҳақи
фонди бўйича йиллик тежам эса 18400 сўмни (63 000—
—45 200) ташкил этган. Хўжалик бўйича эса умуман
бошқарув аппарати ходимларининг сони мавжуд ҳолда
15 кишига қисқарган, иш ҳақи фонди бўйича тежам эса
бир йилда 14 минг сўмни (110 000—96 000) ташкил этган.

Ушбу маълумотларга қўшимча сифатида бошқарув
аппаратининг тежамлилиги кўрсаткичларини ҳисоблаб
чиқиш ва келтириш керак. Аналитик жадвалнинг тахми-
ний формасини келтирамиз (2- жадвал). Бошқарувнинг
амалдаги структурасида ҳисоб-китоблар учун бошланғич

маълумотлар йиллик ҳисоботларда (5- с.х. формаси) бор. Янги структурада эса кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқарилади.

Иш текстида бошқарувнинг уч босқичли ва икки босқичли структурасидаги тегишли кўрсаткичларни таққослаш йўли билан бошқарув аппаратининг тежамлилигига баҳо берилади.

2-жадвал. Ишлаб чиқаришни бошқариш структураси турлича бўлганда бошқарув аппаратининг тежамлилиги кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Бошқарув структураси	
	уч босқичли	икки босқичли
Бошқарув аппарати ходимлари иш ҳақининг иш ҳақи фондидаги салмоғи,	10,5	8,7
шу жумладан инженер-техник ходимларники	6,2	6,4
Бошқарувга кетадиган меҳнат ва маблағлар сарфининг маҳсулот таннархидаги салмоғи, %	9,6	7,6
Хўжаликдаги ходимлар сонининг тўғри келиши (киши ҳисобида):		
Бошқарув аппаратидаги битта ходимга	12,3	14,2
битта инженер-техник ходимга	12,5	20,3

Бизнинг мисолда ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этишнинг икки босқичли структураси энг тежамлидир. Бу аввало бошқарув аппарати ходимлари иш ҳақи фондиниң салмоғи унинг хўжалик бўйича умумий фондида 10,5 дан то 8,7% гача, яъни 1,8% қисқарганлигида ифодаланади. Шунингдек, бошқарув харажатларининг ишлаб чиқариш харажатлари умумий суммасидаги салмоғи 9,6 дан то 7,6% гача ёки 2% гача камайган. Инженер-техник ходимлар, хизматчилар (бошқарув аппарати) ва хўжаликдаги ходимларнинг умумий сони ўртасидаги нисбати ҳам бирмунча ўзгарган.

Масалан, бошқарувчининг уч босқичли структурасида бошқарув аппаратидаги битта ходимга 12,3 киши тўғри келса, лойиҳалаштирилаётган структурада 14,2 киши тўғри келадиган бўлади. Мутахассислар сони бирмунча ошиши (пропорциялар 1:22,5 дан то 1:20,3 гача ўзгариши билан) ва уларнинг иш ҳақининг салмоғи хўжалик бўйича умумий иш ҳақи фондида тегишлича 6,2% дан то 6,4% гача кўпайиши мумкин. Бу қонуний ҳолдир, чунки ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва концентра-

циялашуви, қишлоқ хўжалик тармоқларининг саноат асосига ўтиши, фан-техника тараққиёти умуман совхоз ва колхозларда инженер-техник ходимлар сонини кўпайтиришни талаб қилмоқда, бу эса уларнинг саямоғи хўжаликдаги ходимларнинг умумий сонига нисбатан ошишига олиб келади.

Шуни назарда тутиш керакки, иш ҳақи фондини тежаш ва бошқарув аппарати ходимлари сонини қисқартириш ўз-ўзидан бошқарув структураси самарадорлигининг объектив кўрсаткичлари бўла олмайди (213 — 214-бетларга қаранг).

Ишлаб чиқариш ва бошқаришнинг у ёки бу ташкилий структурасининг самарадорлигини ифодалаш учун қуйидаги кўрсаткичларни ҳам белгилаш мумкин: 1) бошқарув аппарати ходимлари томонидан сарфланган бир киши-кун ҳисобига ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш (сўм) ва 2) хўжаликни бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг ҳар бир сўми ҳисобига ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш (сўм).

Хулоса ва таклифларда хўжаликда ишлаб чиқаришга маъмурий ва технологик раҳбарлик қилиш даражаси ва бошқаришга, уларнинг оперативлигига, бошқарув структурасининг мавжуд ташкилий-ишлаб чиқариш структурасига мувофиқлигига баҳо берилади. Хўжаликни бошқаришнинг умумий структурасини ҳам, шунингдек, унинг айрим хизмат участкалари, звёёларини такомиллаштиришга оид; ишлаб чиқаришни бошқаришни яхшилашга, ушбу мақсадлар учун қилинадиган харажатларни тежашга оид таклифлар ишлаб чиқилади.

ИЛОВАЛАР

I - илова. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига 1973 йилги таққослама нархлар

Экинлар ва маҳсулотлар номи	Ўлчов бирлиги	1973 йилги таққослама баҳо-лар, сўм
1	2	3
ДЕХ ҚОНЧИЛИК		
<i>Донли экинлар</i>		
Жавдор	ц	8,69
Бугдой	"	7,35
Арпа	"	5,32

1	2	3
	"	4,59
Сули	"	8,31
Жўхори	"	20,84
Гречиха	"	
Тариқ	"	6,95
Шоли	"	20,90
Кўк нўхат	"	9,61
Ясмиқ	"	20,56
Ловия	"	25,51
Бошқа дуккакли экинлар	"	11,90
Дон учун экиладиган бурчоқ	"	16,05
Сорго ва оқ жўхори	"	5,03
Дон учун экиладиган лупин	"	36,82
Дон учун экиладиган сегаделла	"	24,67
Бошқа донли экинлар	"	4,26
Похол ва чиқитлар	"	0,54
<i>Техника экинлари</i>		
Ўрта толали пахта	"	
I сорт	"	58,71
II сорт	"	51,12
Ингичка толали пахта:	"	
I сорт	"	95,67
II сорт	"	83,91
Толали зигир (толаси)	"	147,98
Ўрта рус ва жануб нашаси	"	113,12
Жануб нашасининг пояси	"	6,85
<i>Мойли уруғлар</i>		
Кунгабоқар	"	18,29
Мойли зигир — уруғи	"	19,61
Толали зигир уруғи	"	50,00
Ўрта рус нашаси — уруғи	"	137,19
Жануб нашаси уруғи	"	161,35
Соя	"	21,91
<i>Эфир мойли экинлар</i>		
Озиқ-овқат учун фойдаланадиган	"	24,65
Қанд лавлаги	"	3,16
Тамаки	"	246,97
Махорка	"	64,61
Чой барги	"	81,75
Хмель	"	543,11
Лавр япроғи	"	491,17
<i>Картошка, сабзавот ва полиз экинлари</i>		
Картошка	"	10,60
Карам	"	8,97
Бодринг	"	39,66
Помидор	"	19,09
Пиёз	"	27,19

1	3	3
Лавлаги	"	6,86
Сабзи	"	12,36
Бошқа сабзавотлар	"	31,01
Теплица (парник) сабзавотлари	"	75,77
Полиз экинлари (озик-овқат учун)	"	9,94
<i>Мева, резавор мева ва ёнғоқ</i>		
Уруғли мевалар	"	32,78
Данакли мевалар	"	34,08
Цитрусли мевалар	"	68,04
Субтропик мевалар	"	35,01
Узум	"	36,22
Маданий мевалар	"	119,11
<i>Озуқа экинлари</i>		
Илдизмевалар	"	2,09
Қант лавлаги (моллар 'озуқаси учун)	"	3,32
Полиз экинлари	"	1,80
<i>Экилган ўтлар ва пичанзорлар хашаги</i>		
Бир йиллик ўтлар	"	4,08
Кўп йиллик ўтлар	"	4,91
Табиий пичанзорлар хашаги	"	2,48
<i>Силос ва яшил озуқа учун маданий</i>		
<i>ўсимликларнинг яшил массаси</i>		
"	"	0,79
Силос учун йиғилган жўхори	"	0,90
Ёввойи ҳолда ўсувчи ўтлар ва силос учун илдиз-мевалилар	"	0,41
Яшил озуқа учун жўхори	"	0,83
Яшил озуқа, сенаж, ўт уни ва силос учун бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар	"	0,96
Жўхорининг етилиб пишганда йиғилган	"	
поя ва барглари	ц	0,78
Сенаж учун табиий ва яхшилانган пичан-	"	0,76
ларнинг яшил массаси	"	
<i>Экиладиган кўчатлар</i>		
Мевали кўчатлар	минг донаси учун	435,75
резавор кўчатлар	"	109,33
ток кўчатлари	"	216,53
Кулупнай гажаги	"	3,48
<i>Кўп йиллик ёш кўчатлар</i>		
Боғлар		
Бир йиллик кўчатнинг йил охиридаги қий-		
мати	I га	645,85
Йиллик парвариш қиймати	"	342,32
Токзорлар		

1	2	3
Экилган I- йил охиридаги қиймати	" — "	814,61
Йиллик парвариш қиймати	" — "	488,42
<i>Резавор кўчатлар</i>		
Экиш қиймати	" — "	800,81
Йиллик парвариш қиймати	" — "	478,85
<i>Сидераль экинлар</i>		
Кўкат ўғит учун лупин ва сераделла экин- лари	" — "	41—31
<i>Деҳқончиликда тугалланмаган иш- лаб чиқариш</i>		
Кузги экинлар етиштириш бўйича	" — "	86,37
Баҳорги экинлар етиштириш бўйича	" — "	30,97
ЧОРВАЧИЛИК		
<i>Сут ва сут маҳсулотлари</i>		
Сигир сути	ц	20,38
Қўй ва эчки сути	" — "	19,40
Йилқи ва туя сути	" — "	33,24
<i>Ҳайвонларнинг жун ва қили</i>		
Қўй жун:		538,96
майин	" — "	501,64
ярим майин	" — "	496,16
ярим дағал	" — "	476,09
дағал	ц	495,15
Эчки жун	" — "	612,96
Туя жун	" — "	18,60
Қорақўл терилари	" — "	18,60
Линька ва бошқа тола	ц	72,99
<i>Маҳсулдор моллар етиштириш</i>		
Қорамол	ц (тирик вазни)	152,86
Чўчқа	" — "	159,69
Қўй ва эчкилар	" — "	119,68
<i>Иш ҳайвонлари</i>		
Отлар:		
катта ёшдаги	бош	594,26
ёш отлар (тойчалар)	" — "	386,11
<i>Паррандачилик маҳсулотлари</i>		
Парранданинг насл бериш, қўшимча ўсиш ва семириш қиймати	ц (тирик вазни)	188,20

1	2	3
Тухум	минг дона	91,93
Гўнг		1,5
Асаларичилик маҳсулотлари		
Ари оилалари (рамали инларда)	дона	67,22
Асал	ц	267,06
Мум	ц	364,67

2- илова. Физик тракторларни шартли эталон тракторларга ўтказиш коэффициентлари

Трактор маркалари	Ўтказиш коэффициентлари
К-701	2,70 (ҳисоблан- ган)
К-700	2,10
Т-150, Т-150К	1,65
Т-4А	1,45
Т-100, Т-100М, Т-100Б	1,34
Т-4	1,33
С-80	1,21
ДТ-75М	1,10
ДТ-75, Т-75, Т-74, ДТ-75Б	1,00
ДТ-54, ДТ-54А, ДТ-55, ДТ-55А	0,85
Т-70С	0,74
МТЗ-80	0,70
Т-54Л, Т-54В, Т-54С	0,69
Т-50В	0,64
Т-38М, ЮМЗ-6Л	0,60
МТЗ-52Л, МТЗ-52	0,58
КД-35, КДП-35, КДП-38, Т-38	0,57
МТЗ-50, МТЗ-50Л, МТЗ-50ПЛ	0,55
МТЗ-5ЛС, МТЗ-5МС, МТЗ-7, МИЗ-7МС	0,53
МТЗ-2	0,51
Т-40А	0,50
Т-40, Т-28×3	0,48
Т-28	0,43
Т-25	0,30
ДТ - 20, РС - 09/124	0,27
Т - 16 М	0,22
Т - 16, ДВСШ - 16, ДТ - 14, РС - 0,9/122, РС - 0,9/2	0,20

3- илова. Ҳар хил турдаги ҳайвонларни шартли бош сонига ўтказиш коэффициентлари умумиқитисодий коэффициентлар

Сигирлар, буқалар, ҳўкизлар	1,0	Катта ёшдаги қўй ва эчкилар	0,1
Бир ёшдан ошган ёш моллар	0,5	Қўзичоқлар	0,06
Бир ёшгача бўлган бузоқлар	0,125	Катта ёшдаги отлар	1,1
Катта ёшдаги чўчқалар	0,5	Бир ёшдан ошган ёш отлар	0,8
4 ойликдан ошган чўчқалар	0,25	Бир ёшгача бўлган тойчалар	0,25
4 ойликкача бўлган чўчқа болалари 0,05			

Озуқа бирлигига йиллик эҳтиёж бўйича

Сигирлар, буқалар, ҳўкизлар	1,0	Чўчқалар ўртача	0,3
Қорамолларнинг қолган бош сонлари	0,6	Қўйлар ўртача	0,1
		Катта ёшдаги отлар	1,0
		Паррандалар	0,02

4 - илова. Тариф ставкалари

Совхозлар ва бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарида чорвачиликда ҳамда от-улов ёрдамида ва қўлда бажариладиган ишларда банд бўлган ишчиларнинг кунлик тариф ставкалари (7 соатлик иш кунинда), сўм

Ҳақ тўлаш формалари	разряд					
	I	II	III	IV	V	VI
Ишбай ишловчилар учун	2,95	3,15	3,37	3,67	4,06	4,65
Вақтбай ишловчилар учун	2,76	2,95	3,15	3,43	3,80	4,34

Чорвачилик маҳсулотларини саноат асосида ишлаб чиқарувчи давлат чорвачилик комплексларининг ишлари учун кунлик тариф ставкалари (7 соатлик иш кунинда), сўм

Ҳақ тўлаш формалари	Разряд					
	I	II	III	IV	V	VI
Ишбай ишловчилар учун	2,95	3,21	3,49	3,87	4,34	5,05
Вақтбай ишловчилар учун	2,76	3,00	3,26	3,61	4,06	4,72

Совхозлар ва бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг, сув ва ўрмон хўжалиги корхоналари, шунингдек, „Сельхозтехника“нинг тракторчи-машинистлари (қурилишда банд бўлганларидан ташқари) учун кундалик тариф ставкалари (7 соатлик иш кунинда), сўм

Ҳақ тўлаш формалари ва район группалари	Иш разрядлари					
	I	II	III	IV	V	VI
Вақтбай ишловчилар учун:						
Биринчи группа	2,99	3,36	3,78	4,26	4,74	5,38

I	II	III	IV	V	VI	VII
Иккинчи группа	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38	6,06
Учинчи группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
Ишбай ишловчилар учун						
Биринчи группа	3,23	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82
Иккинчи группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
Учинчи группа	3,93	4,43	4,98	5,60	6,30	7,08

Қишлоқ хўжалик техникаси, жиҳозлар ва ускуналарини ремонт қилувчи устахона ва цехларнинг ишчилари учун саотлик тариф ставкалари, тийин

Меҳнатга ҳақ тўлаш шартлари ва формалари	Разряд					
	I	II	III	IV	V	VI
Меҳнат шароити нормал бўлган ишларда:						
Ишбай ишловчилар учун	43,3	47,1	51,2	56,6	63,7	74,2
вақтбай "_____"	40,4	44,0	47,9	57,0	59,6	69,3
Меҳнат шароити оғир ва зарарли ишларда:						
Ишбай ишловчилар учун	48,7	53,0	57,6	63,7	71,7	83,5
Вақтбай ишловчилар учун	45,5	49,5	53,9	59,6	67,0	78,0
Меҳнат шароити жуда оғир ва жуда зарарли ишларда:						
Ишбай ишловчилар учун	53,9	58,6	63,7	70,5	79,4	92,4
Вақтбай ишловчилар учун	50,3	54,8	59,6	65,9	74,2	86,3

5 - илова. Ойлик лавозим маошлари

Совхозлар ва бошқа давлат хўжалик корхоналарининг раҳбар ходимлари ва мутахассисларнинг ойлик лавозим маошлари (ҳисобланган ставкалар сўм ҳисобида)

Лавозим номи	Йиллик реализация қилинган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати бўйича совхозлар группаси (млн. сўм)							
	I, 3.0 дан ортиқ	II, 2—3	III, 1—2	IV, 0,8—1,0	V, 0,6—0,8	VI, 0,5—0,6	VII, 0,4—0,5	VIII 0,3—0,4
Директор	270—300	250—270	115—250	200—210	190—200	180—190	170—180	160—170
Бош агроном, инженер, зоотехник	230—250	200—230	180—200	170—180	160—170	150—160	—	—
ветеринария врач	230—250	200—230	—	—	—	—	—	—
Бош энергетик	230—250	200—230	180—200	170—180	—	—	—	—
экономист	190—210	180—200	170—180	160—170	150—160	140—150	130—145	120—130
бухгалтер (бош бухгалтер) ҳуқуқига эга бўлган катта бухгалтер	180—190	180—190	165—180	155—165	145—155	140—150	140—150	140—150
Катта (старший) агроном, зоотехник, ветеринария врач, барча ихтисосдаги инженерлар, экономист, бош мутахассислар ҳуқуқида ишловчилар	155—165	155—165	145—155	145—155	130—150	130—150	130—150	130—150
Ремонт-механика устохонасининг мудир	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150
Катта агроном, зоотехник, ихтисосдаги инженерлар, экономист, диспетчер, юрисконсулт	130—150	130—150	125—140	120—130	—	—	—	—
Хўжалик қисми бўйича директор ўринбосари	130—150	130—150	125—140	120—130	—	—	—	—

Давоим номи	Йиллик реализация қилинган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати бўйича совхозлар группаси (млн, сўм)								
	I, 3,0 да орти қ	II, 2-3	III, 1-2	IV, 0,8-1,0	V, 0,6-0,8	VI, 0,5-0,6	VII, 0,4-0,5	VIII, 0,3-0,4	
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Аграном, зоотехник, ветеринария врачи, барча ихтисосдаги инже- нерлар, экономист, юриконсулт, агролесомелинатор, диспетчер Қатта ветеринария фельдшери, барча ихтисосдаги техниклар Ветеринария фельдшери, барча ихтисосдаги техниклар	110-140	110-140	110-140	110-140	110-140	110-140	110-140	110-140	
	100-120	100-120	100-120	100-120	100-120	100-120	100-120	100-120	
	90-110	90-110	90-110	90-110	90-110	90-110	90-110	90-110	

Совхозларнинг бўлим, ферма, қишлоқ хўжалик участкалари ва цехлари раҳбар ходимлари ва мутахассисларининг ойлик лавозим маошлари (ҳисобланган ставкалар сўм ҳисобида)

	Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш йиллик плани бўйича бўлимлар группаси (млн. сўм)				
	1, 0,5 дан ортиқ	II, 0,4—0,5	III, 0,2—0,4	IV, 0,1—0,2	V, 0,1 гача
Бўлим, ферма, чўчқачилик бўйича контрол-тажриба участкаси, қишлоқ хўжалик учаскасининг бошқарувчиси, цех бошлиғи	190—200	180—190	160—170	140—160	130—150
Катта: агроном, зоотехник, ветеринария врачлари, барча ихтисосдаги инженерлар	130—150	130—150	130—150	—	—
Агроном, зоотехник, ветеринария врачлари, барча ихтисосдаги инженерлар	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140
Катта: ветеринария фельдшери, барча ихтисосдаги техниклар	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120
Ветеринария фельдшери, барча ихтисосдаги техниклар	90—110	90—110	99—110	90—110	90—110

6- илова. Харажатларни қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий, ёрдамчи ва қўшимча хилларига тақсимлаш коэффициентлари

Донли экинлар	
дони	1 ц = 1,0
тўпони ва чиқитлари	1 ц = 0,08
Жўхори:	
дони (қуруққа ўтказиб ҳисоблангани)	1 ц = 1,0
пояси	1 ц = 0,17
Қанд лавлағи:	
илдизмеваси	1 ц = 1,0
барғи	1 ц = 0,20
Зигир:	
уруғи	1 ц = 1,0
тўпони	1 ц = 0,25
Наша:	

уруғи	1 ц= 1,0
тўпони	1 ц=0,15
Бир йиллик ўтлар:	
пичан	1 ц= 1,0
уруғи	1 ц= 1,0
тўпони	1 ц= 0,1
яшил массаси	1 ц=0,25
Хашаки лупин ва қашқарбеда:	
пичан	1 ц= 1,0
уруғи	1 ц=14,0
тўпони	1 ц= 0,1
яшил массаси	1 ц=0,25
Қўп йиллик ўтлар:	
пичан	1 ц= 1,0
уруғи	1 ц=75,0
тўпони	1 ц= 0,1
яшил массаси	1 ц= 0,3
Уруғмевали боғлар:	
меваси	1 ц= 1,0
қаламчаси	1 минг
Данак мевали боғлар	донаси=0,5
меваси	1 ц= 1,0
қаламчаси	1 минг
Ер тут (қулупнай)	донаси=0,4
меваси	1 ц= 1,0
гажаги	1 минг
	донаси=0,1
Смородина:	
меваси	1 ц= 1,0
	1 минг
пархиш	донаси=0,8
қаламчаси	1 минг
Крижовник:	донаси=0,2
меваси	1 ц= 1,0
пархиш	1 минг
	донаси=0,8
Малина:	
меваси	1 ц= 1,0
бачкиси	1 минг
	донаси=0,3
Токзорлар:	
узум	1 ц= 1,0
новдаси	1 минг
	донаси=0,4
Сут учун боқиладиган қорамоллар:	
сут	1 ц= 1,0
бола бериши	бош= 1,5
Асаларичилик:	
1) асаларичиликни кўпайтириш йўналиши:	
асал	1 ц= 1,0
мум	1 ц= 2,5
она ари (сотиш учун)	1 донаси=0,02
наслили она ари	1 донаси=0,025
наслсиз она ари	1 донаси=0,005
асаларилар (сотиш учун)	1 кг=0,05

асалари рамаси 1 донаси=0,005
асалари сути 1 донаси=4,4
2) асал олиш йўналиши:
асал 1 ц=1,0
мум 1 ц=2,5
янги асалари онласи 1 донаси=0,05
насл берувчи она ари (сотиш учун) 1 донаси=0,02
асалари сути 1 кг=4,4

3) асал олиш, экинларни чанглатиш йўналиши коэффицентлар асаларичиликдаги асал олиш йўналишидагининг ўзи, аммо бунда харажатларнинг умумий суммасидан чанглатиладиган ўсимликларга тааллуқли харажатлар чиқариб ташланади. Бу харажатлар чанглатиладиган ўсимликлар майдонининг ҳажми ва уларнинг ҳосилдорлигига қараб 20—40% (мева-резавор мева ўсимликлари, себарга ва беда уруғликларида—40—60%)ни ташкил этади;

4) чанглатиладиган йўналиш — барча харажатлар чанглатиладиган экинлар таннархига қўшилади.

Чорвачилик маҳсулотининг таннархини ҳисоблашда хўжаликдан олинган гўнг тоннаси 1,5 сўм ҳисобида баҳоланади.

Қўйчилик ва эчкичиликда ёрдамчи маҳсулотларга қилинадиган харажатлар улар қийматига пропорционал равишда реализация баҳосида тақсимланади.

7-илова. Озуқалар асосий турларининг тўйимлилиқ қиймати (ўртачаси)

Озуқа турлари	Озуқаларнинг 1 кг да мавжуд:		1 озуқа бирлигига тўғри ке- ладиган
	озуқа оғир- лиги, кг	ҳазм бўла- диган про- теин, г.	ҳазм бўла- диган про- теин, г
<i>Яшил озуқа</i>			
Ўрмон ўти	0,17	14	82
Қуруқ ўтлоқ ўтлари	0,22	21	55
Маданий ўтлоқ ўтлари	0,20	22	110
Жўхори	0,20	15	75
Сули	0,17	22	149
Кузги жавдар	0,18	22	122
Қизил себарга	0,21	27	128
Беда	0,17	36	186
Бурчоқ+сули	0,18	27	168
Қўк нўхат+сули	0,18	28	155
Себарга+оқ сўхта	0,22	18	86
Хашаки қарам	0,16	19	112
<i>Пичан</i>			
Ўртача ўтлоқ пичани	0,42	48,0	114
Себарга+оқ сўхта	0,50	52,0	104
Бурчоқ+сули	0,47	68,	145
Қўк нўхат+сули	0,55	83	158
Себарга пичани	0,52	79	152
Беда пичани	0,49	116	237
<i>Сенаж</i>			

I	II	III	IV
Себаргали	0,35	34	97
<i>Силос</i>			
Жўхоридан	0,20	14	70
Кунгабоқардан	0,16	15	94
Бурчоқ-сулидан	0,21	32	152
Себарга-оқ сўхтадан	0,22	30	136
Жўхори-ловиядан	0,20	26	130
Ўтлоқ ўтларидан	0,15	20	125
Яшил жавдардан	0,17	13	76
Хашаки карамдан	0,12	17	142
Себарга-оқ сўхта кўкати	0,13	25	192
<i>Илдизмевалилар</i>			
Картошка	0,30	16	53
Хашаки лавлаг	0,12	9	75
Ним ширин лавлаг	0,15	14	93
Хашаки сабзи	0,14	7	50
Турнепс	0,09	7	78
<i>Сунъий қуритилган ўт уни</i>			
Бурчоқ сули	0,68	123	181
Себарга	0,64	120	188
Беда	0,85	135	159
<i>— Хашак</i>			
Бурчоқ сули	0,30	28	93
Жўхори	0,37	20	54
Беда	0,20	33	165
Сули	0,31	14	45
Кузги жавдар	0,22	5	23
Кузги бугдой	0,20	8	40
Баҳорги бугдой	0,22	10	45
Арпа	0,36	12	33
Кўк-иўхат сули	0,27	22	82
<i>Дон</i>			
Жўхори	1,34	78	58
Сули	1,0	85	85
Арпа	1,21	81	67
Бурчоқ-сули	1,1	144	131
Кўк иўхат	1,17	195	167
Ловия	1,38	290	213
<i>Спирт ва қанд ишлаб чиқаришдаги чиқитлар</i>			
Картошка бардаси	0,04	7	175
Пиво ачитқиси суюғи	0,23	52	226
Янги турпи	0,11	7	73
— ачигани	0,10	8	80
— қуритилгани	0,85	39	46
хашаки патока	0,77	45	57

8-илова. Минерал ўғитларни стандарт тукларга ҳисоблаб ўтказиш
коэффициентлари ва уларнинг ўртача улгуржи нархлари

Ўғитлар номи	Асосий моддалар мавжудли- ги, %	Ўтказиш коэффи- циенти	Улгуржи нархи, 1 тоннаси 1 сўм
<i>Азотли ўғитлар (сульфат аммо- нийга ўтказиб ҳисобланганда 20,5% азот билан)</i>			
Мочевина (карбамид)	46,0	2,2	80,0
Аммиакли селитра	20,5	1,0	35,0
Аммоний сульфат	34,5	1,68	50,0
Аммиакли сув	20,5	1,0	22,0
<i>Фосфорли ўғитлар (суперфосфатга ўтказиб ҳисоблаганда, 18,7% P_2O_5 билан)</i>			
Оддий суперфосфат	18,7	1,0	15,0
Донадор суперфосфат	19,5	1,04	14,0
Қўш суперфосфат	46,0	2,40	67,0
Фосфорит уни	19,0	1,01	8,1
<i>Калийли ўғитлар (41,6 % K_2O га ўтказиб ҳисоблаганда)</i>			
Калий хлорид	60,6	1,44	11,0
Калий тузи	41,6	1,0	7,0

Э с л а т м а. Юқоридаги нархларга тара (идиш) нархи ва ўғит-
ларни тарага жойлаш харажатлари киритилмаган. Ўғитларни қоғоз
қопларда (тараси билан) беришда қўшимча равишда 2 сўм 50 тийин
ҳақ олинади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I т е м а	
Курс ишлари бажаришнинг умумий масалалари	5
1- §. Кўрс иши ҳақида тушунча	5
2- §. Курс ишларининг мазмуни ва тузилиши	6
3- §. Курс ишини тайёрлаш ва бажариш тартиби	9
4- §. Курс ишини расмийлаштириш	12
II т е м а	
Қишлоқ хўжалик корхоналари ишини планлаштириш ва анализ қилишда фойдаланиладиган асосий кўрсаткичлар	14
1- §. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари	14
2- §. Асосий иқтисодий кўрсаткичлар	19
3- §. Иқтисодий анализ усул ва методлари	28
III т е м а	
Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялаш	33
1- §. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялаш кўрсаткичлари системаси, уларнинг самарадорлиги	33
2- §. Курс ишнинг мазмуни ва уни бажариш методикаси	37
IV т е м а	
Қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника ресурслари ва улардан фойдаланиш	45
1- §. Ишлаб чиқариш фондлари таъминоти ва ишлатилишини характерловчи кўрсаткичлар системаси	45

2- §. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги	48
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	48
3- §. Машина-трактор парки ва ундан фойдаланиш самарадорлиги	56
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	56
4- §. Юк автотранспорти ва ундан фойдаланиш самарадорлиги	64
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	64

V тема

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш	69
--	----

1- §. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш ва унинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари схемаси.	69
2- §. Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	72

VI тема

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш	79
--	----

1- §. Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишни характерловчи кўрсаткичлар системаси	79
2- §. Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш	81
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	81
3- §. Меҳнат унумдорлиги ва уни ошириш йўллари	87
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	87

VII тема

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни ташкил этиш ва нормалаш	96
---	----

1- §. Меҳнатни ташкил этиш ва нормалашни характерлайдиган кўрсаткичлар	96
2- §. Меҳнатни илмий ташкил этиш ва унинг иқтисодий самарадорлиги (тармоқлар бўйича)	105
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	105
3- §. Деҳқончилик (чорвачилик) тармоқларида меҳнат режими нормалаш ва рационализациялаш ҳолати	110
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	110

VIII тема

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлаш	127
---	-----

1- §. Меҳнатга ҳақ тўлашни ва унга қилинадиган харажатларни анализ қилиш ва планлаштириш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар	127
---	-----

2- §. Деҳқончилик (чорвачилик)да меҳнат сарфини анализ қилиш ва унга ҳақ тўлашни планлаштириш	132
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	132

IX тема

Ер фонди ҳамда совхоз ва колхозларда ундан фойдаланиш	149
---	-----

1- §. Ердан фойдаланишнинг состави ва самарадорлигини иқтисодий анализ қилиш кўрсаткичлари системаси	149
2- §. Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	152

X тема

Деҳқончилик тармоқлари экономикаси уни ташкил этиш ва планлаштириш	160
--	-----

1- §. Деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришни иқтисодий анализ қилиш ва планлаштириш кўрсаткичлари системаси	160
2- §. Хўжаликда ғалла етиштириш экономикаси ва ташкил этилиши	165
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	165

XI тема

Чорвачилик тармоқлари экономикаси, уни ташкил этиш ва планлаштириш	173
--	-----

1- §. Чорвачиликни ривожлантиришни иқтисодий анализ қилиш ва планлаштириш кўрсаткичлари системаси	173
2- §. Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш экономикаси ва уни ташкил этиш (тармоқлар бўйича)	177
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	177

XII тема

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархи ва ишлаб чиқариш рентабеллиги	187
--	-----

1- §. Маҳсулот таннархи ва ишларни иқтисодий анализ қилиш ва планлаштириш кўрсаткичлари системаси	187
2- §. Деҳқончилик маҳсулотлари таннархини анализ қилиш	190
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	190

XIII тема

Қишлоқ хўжалик корхоналарида хўжалик ҳисоби	198
---	-----

1- §. Ишлаб чиқариш бўлинмалари хўжалик ҳисоби фаолиятини анализ қилиш ва планлаштириш кўрсаткичлари системаси	198
2- §. Деҳқончиликда ички хўжалик ҳисоби	203
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси	203

XIV тема

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни бошқариш	209
1- §. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ташкилий ва бошқарув структурасини анализ қилиш ва баҳолаш кўрсаткичлари.	209
2- §. Совхоз (колхоз)да ишлаб чиқаришни бошқаришни ташкил этиш	214
Курс ишининг мазмуни ва уни бажариш методикаси . .	214

На узбекском языке

Александр Северьянович Смирнов

КУРСОВЫЕ РАБОТЫ ПО ЭКОНОМ
ОРГАНИЗАЦИИ И ПЛАНИРОВАНИЮ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Перевод с русского издания из-ва „Колос“, М., 1978

Издательство „Ўқитувчи“ — Ташкент — 1983

Таржимонлар: Нуруллаев Х, Ортиқбоев Э.
Редактор Умарова М.
Бадий редактор Бродский П.
Техредактор Проходова В.
Корректор Шаранова К.

ИБ 2654

Теришга берилди 24.11.1981 й. Босишга рухсат этилди 3.03. 1983 й.
Формат 84×108^{1/32}. Тип. қоғози № 3. „Литература“ гарн. Кегли
10,8 шпониш. Юқори босма усулида босилди. Шартли 6. л. 12,60.
Нашр. л. 12,94, Тиражи 5000. Зак. 609. Баҳоси 45 т.

„Ўқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома
298-81.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасига қарашли 1- босмахона. Тошкент, Ҳамза кўчаси 21.
1983 й.

Типография № 1 ТППО „Матбуот“ Государственного комитета
УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
Ташкент, ул. Ҳамзы, 21.